

SAKARYA İKTİSAT DERGİSİ

THE SAKARYA JOURNAL OF ECONOMICS

SAKARYA İKTİSAT DERGİSİ THE SAKARYA JOURNAL OF ECONOMICS

2023 3, ISSN 2147-0790, E-ISSN 2147-1126

Sahibi(Owner)

Prof. Dr. Aziz Kutlar

Editör(Editor)

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇALIŞKAN

Alan Editörleri (Editorial Board)

Doç. Dr. Avni Önder HANEDAR

Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK

Doç. Dr. Harun KILIÇASLAN

Mizanpaj Editörü (Layout Editor)

Arş. Gör. Muhammet Enes ŞAHİN

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü (Managing Editor)

Dr. Öğr. Üyesi Adnan DOĞRUYOL (Yazı İşleri Müdürü)

İletişim

Sakarya Üniversitesi S.B.F. Esentepe Kampüsü (Contact)

54187 Serdivan / SAKARYA

Tel: +90 (264) 295 73 68

sakaryaiktisat@sakarya.edu.tr

Yılda dört kez yayınlanan Sakarya İktisat Dergisi hakemli bir dergidir.

Dergide yayınlanan yazı ve makaleler kaynak gösterilmek şartıyla iktibas edilebilir. Yazı ve makalelerin tüm sorumluluğu yazarına / yazarlarına aittir.

Dergimiz EBSCO İndeksi tarafından taranmaktadır.
Dergimiz Index Copernicus İndeksi tarafından taranmaktadır.
Dergimiz ASOS İndeksi tarafından taranmaktadır.

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr.Erinç Yeldan - Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr.Eser Karakaş - Bahçeşehir Üniversitesi
Prof. Dr. Engin Yıldırım - Anayasa Mahkemesi
Prof. Dr. Ömer Anayurt - Yüksek Öğretim Kurulu
Prof.Dr. Salih Şimşek -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Mehmet Duman -Artvin Çoruh Üniversitesi
Prof.Dr. Musa Eken -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Sami Güçlü -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Mehmet Barca -Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.Dr. Çoşkun Çakır -İstanbul Şehir Üniversitesi
Prof.Dr. Aziz Kutlar -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Salih Barışık -Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof.Dr. Mustafa Akal -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Ekrem Gül - Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. M.Kemal Aydın -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Veysel Bilgiç -Güvenlik Akademisi
Prof.Dr. Halis Çetin -Cumhuriyet Üniversitesi
Prof.Dr. Recai Çoşkun -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Remzi Altunışık - Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Mustafa Delican -İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. Fatih Doğanoğlu -Adıyaman Üniversitesi
Prof.Dr. Davut Dursun -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Ekrem Erdem -Erciyes Üniversitesi
Prof.Dr. B. Zafer Erdoğan -Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr. İbrahim Güngör -Akdeniz Üniversitesi
Prof.Dr. Tevfik Güran -İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. Alper.E Güvel -Çukurova Üniversitesi
Prof.Dr. Kemal İnat -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Ahmet İncekara - İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. Ahmet Kala -İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. Mahmut Kartal -Bartın Üniversitesi
Prof.Dr. Cüneyt Koyuncu -Bilecik Üniversitesi
Prof.Dr. Mustafa Özer -Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr. Onur Özsoy -Ankara Üniversitesi
Prof.Dr. Selahattin Sarı -Beykent Üniversitesi
Prof.Dr. Ali Yılmaz - İnönü Üniversitesi
Prof.Dr. Recep Tarı -Kocaeli Üniversitesi
Prof.Dr. Ömer Torlak -Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof.Dr. Yusuf Tuna -İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof.Dr. Veysel Ulusoy -İstanbul Aydın Üniversitesi
Prof.Dr. Hasan Vergil -Zonguldak Karaelmas Üniversitesi
Prof.Dr. Kemal Yıldırım -Anadolu Üniversitesi
Prof.Dr. Gültekin Yıldız -Sakarya Üniversitesi

Prof.Dr. Rasim Yılmaz -Namık Kemal Üniversitesi
Prof.Dr. Halil Kalabalık - Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Adem Uğur - Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Ersan Bocutoğlu- Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof.Dr. Hamza Al - Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Muzaffer Aydemir -Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof.Dr. Halil İbrahim Aydınlı - Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Yüksel Birinci – Siirt Üniversitesi
Prof.Dr. Hamza Çeştepe -Zonguldak Karaelmas Üniversitesi
Prof.Dr. Kazım Develioğlu -Akdeniz Üniversitesi
Prof.Dr. Burhanettin Duran -İstanbul Şehir Üniversitesi
Prof.Dr. Cem Saatçioğlu -İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. Naci Tolga Saruç -İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. Fuat Sekmen -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Hasan Tutar -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Habib Yıldız -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Seyit Köse -Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof.Dr. Abdullah Yılmaz - Balıkesir Üniversitesi
Prof.Dr. Mustafa Çalışır -Sakarya Üniversitesi
Doç.Dr. Sezgin Açıkalin -Anadolu Üniversitesi
Doç.Dr. Fehim Bakırcı -Atatürk Üniversitesi
Prof.Dr. Tahsin Bakırtaş -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Mahmut Bilen -Sakarya Üniversitesi
Doç.Dr. Yaşar Bülbül -İstanbul Üniversitesi
Doç.Dr. Şuayyip Çalış -Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Aykut Ekinci -Bilecik Üniversitesi
Doç.Dr. Bekir Gövdere -Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç.Dr. Tuncay Güloğlu - Yalova Üniversitesi
Prof.Dr. Temel Gürdal -Sakarya Üniversitesi
Doç.Dr. Gürkan Haşit -Bilecik Üniversitesi
Doç.Dr. İsa İpçioğlu -Bilecik Üniversitesi
Doç.Dr. Nagihan Oktayer -İstanbul Üniversitesi
Doç.Dr. Abdullah Keskin -Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç.Dr. Handan Yolsal -İstanbul Üniversitesi
Doç.Dr. İbrahim G. Yumuşak -İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

İBN ARABİ'NİN VAHDET-İ VÜCÛD VE HAKİKAT-I MUHAMMEDİYYE TEORİSİNE GÖRE İNSAN-I KÂMİL ANLAYIŞI VE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER: İKTİSADİ HAYATA DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Ekrem Erdem

272-304

MÜKELLEFLERİN VERGİ ALGILAMA ŞEKİLLERİ: UYUMLU MU İSYANCI MI?

Nurten ULUSAY

305-329

PRAXİS OKULU TEORİSYENLERİNİN BÜROKRASİ SORUNUNA YAKLAŞIMI

Dr. Öğr. Üyesi Sanem YAMAK

330-353

SU TÜKETİMİ VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: G-7 ÜLKELERİNDEN AMPİRİK KANITLAR

Mustafa ZUHAL

354-369

MERKEZ BANKASI DİJİTAL PARA BİRİMLERİNE GLOBAL BİR BAKIŞ AÇISI

Hakan KARA/Seyyide YAPAN/Salih MUTLU

370-383

VERGİ YÜKÜ İLE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNİN PANEL EKONOMETRİK ANALİZİ

Dr. Öğretim Üyesi Ferid ÖNDER

384-397

ENDÜSTRİ 4.0 KAPSAMINDA AKILLI FABRİKALAR VE ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Hidayet Yılmaz/Abidin Öncel

398-422

SOĞUK SAVAŞ YILLARINDA TÜRKİYE'DE MERKEZ SAĞ İKTİDARLARIN ABD İLE İLİŞKİLERİ

Candaş Can

423-440

İBN ARABİ’NİN VAHDET-İ VÜCÛD VE HAKİKAT-I MUHAMMEDİYYE TEORİSİNE GÖRE İNSAN-I KÂMİL ANLAYIŞI VE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER: İKTİSADİ HAYATA DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Ekrem Erdem¹

Özet

Sâlik İslam geleneğinde *insan-ı kâmil* kavramı, vahyi esas alan bir hayat ölçüsünden hareketle iç dünyasını ve dış dünyasını bu doğrultuda tanzim etmeyi başarmış örnek, ideal bir kişilik sahibi insanı ifade eder. Mutasavvıflar insan-ı kâmil meselesini genel olarak iki şekilde yorumlamışlardır: Birincisi, günlük dilde kullanılan ‘ideal insan’ anlamındaki Kur’an ahlakıyla ahlaklanmış *ehl-i hal* ya da *ehl-i dil* olarak bilinen kâmil insandır. İkincisi ise, vahdet-i vücud nazariyesine dayanan *hakikat-ı Muhammediyye* ve *devriyeler* yaklaşımlarıdır. Bu çalışmanın amacı, *hakikat-ı Muhammediyye* yaklaşımının öncüsü büyük tasavvuf alimi İbn Arabi’nin insan-ı kâmil anlayışını ve ona yöneltilen eleştirileri incelemek ve buradan iktisadi hayata dair bazı çıkarımlar elde etmektir. İbn Arabi’ye göre, gerçek ve hatta tek insan-ı kâmil Hz. Peygamber’dir. Zira Allah her şeyden evvel Onu yaratmış, bütün mahlukat bu hakikatten ortaya çıkmış ve Onun yüzü suyu hürmetine yaratılmıştır. Buna göre, insan kâinat için en değerli unsurdur, hatta ondan daha değerlidir. Çünkü, insan gaye varlıktır, ilahi isim ve sıfatlar insan üzerinden görünür; tüm gerçekleri kendi varlığında özet olarak toplayıp temsil etme kabiliyeti vardır; halife vafına sahiptir. Bu itibarla, insan kemâlât sahibidir, bunun derecesi de Allah’la olan ilişkisine bağlıdır ve yaratılışında kendisine bahşedilen bu kabiliyetleri iyi değerlendirerek aleme değer katar ve bu katkıları sağladığında da insan-ı kâmil ortaya çıkar. İnsan-ı kâmil alemin ulvi ve süfli hakikatlerinin toplandığı küçültülmüş bir suretten ibarettir. Zira insan-ı kâmil varlığın bütün hakikatlerini içinde barındıran ulûhiyyet mertebesidir ve bu özelliğiyle Allah isminin mazharıdır. Bu haliyle, bütün peygamberlerin ve velîlerin ledünnî ve bâtinî bilgileri aldıkları kaynak olarak görülür. Fakat, akl-ı evvel vasıtasıyla Allah’ı tanıyan insan, Onun isim ve sıfatlarını hayatında yaşadığı, onların anlamı üzerine bir yol belirlediği ve onlarla ahlaklandığı ölçüde insan-ı kamildir. Dolayısıyla, kâmil insan sözü özü bir, salih amel peşinde, güzel ahlak sahibi, güvenilir bir mü’mindir. İnsan-ı kâmil düşüncesi, bu haliyle esasında tasavvufa gönül vermiş hakiki bir salikin de kemâlât yolunda nihai hedefidir. Böyle olunca, örneğin iktisadi hayatta kararlar ve davranışlar bu ahlaki meziyetlere göre belirlendiğinde, çıkarı peşinde koşan bir *iktisadi adam (homoeconomicus)* anlayışı yerine, ‘kendisi için uygun gördüğünü başkasına da uygun görmeyi, aynı şekilde, kendisi için uygun görmediğini başkasına da reva görmemeyi’ esas alan, ahlak temelli bir *insan-ı kâmil modeli* ortaya çıkacaktır. Ancak, Hz. Peygamber’in hakikat-ı Muhammediyye anlayışına göre değerlendirilmesinin onu

¹ Erciyes Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü. E-posta: ekrem_erdem1@hotmail.com. Orcid: 0000-0002-5876-8747.

ilâhlaştıracağı düşüncesiyle, ulemanın çoğu ile İmam Rabbani gibi bazı mutasavvıflar vahdet-i vücud fikrini batıl görüş olarak görmüşlerdir. Buna göre, Allah hiçbir eşya ile birleşik olmaz, O eşyanın keyfiyetinden münezzehtir, hiçbir zaman ne Vâcib mümkün'in aynısı ne de hâdis kadîm'in aynısıdır. Bu itibarla, çalışmada İbn Arabî'nin insan-ı kâmil düşüncesi ve buna yöneltilen eleştiriler farklı alt başlıklar altında incelenmiş ve söz konusu telakkilerin iktisadi hayata olası etkileri üzerine bir analiz yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İbn Arabî, Vahdet-i Vücud, İnsan-ı Kâmil, Hakikat-ı Muhammediyye.

Abstract

UNDERSTANDING OF THE INSAN AL-KAMİL ACCORDING TO IBN ARABI'S THEORY OF WAHDAT AL-WUJUD AND HAQİQAT AL-MUHAMMADIYYA AND THE CRITICISM MADE: AN ASSESSMENT ON ECONOMIC LIFE

In Islamic tradition, the concept of insan al-kamil (perfect human) refers to a person with an exemplary, ideal personality who has succeeded in arranging her inner and outer world in this direction, in line with a measure of life based on revelation. Sûfis have generally interpreted the issue of perfect human being in two ways: First, it is the perfect human, who is moralized with the morals of the Qur'an, which means 'ideal human' used in daily language known as *ahl al-hal* or *ahl al-dil*. The second one is the approaches of the *haqiqat al-Muhammadiyya* and *dawriyas* (circuits), which are based on the theory of *wahdat al-wujud* (unity of existence). The aim of this study is to examine the perfect human understanding of Ibn Arabî, the pioneer of the *haqiqat al-Muhammadiyya* approach, and the criticisms directed to him, and to obtain some inferences about economic life from it. According to Ibn Arabî, the real and even the only perfect human is the prophet Muhammad because God created Him before anything else, and all creatures emerged from this truth. Accordingly, man is the most valuable element for the universe, even more valuable than him because man is the ultimate being, divine names and attributes appear over man; it has the ability to sum up and represent all facts in its own being; he has the qualifications of a caliph. In this respect, man has perfections, the degree of which depends on his relationship with Allah, and he adds value to the world by making good use of these abilities bestowed upon him in his creation, and when he makes these contributions, a perfect human being emerges. The perfect human consists of a reduced form in which the lofty and lowly truths of the world are gathered. For, the perfect human being is the level of divinity (*uluhiyyat*) that contains all the truths of existence, and with this feature, it is the manifestation of the name of Allah. In this state, it is seen as the source from which all prophets and saints receive *ladunni* (purely God-given, a divine endowment) and *batîni* (esoteric) knowledge. However, a person who knows Allah through *aql al-awwal* (the first created mind) is an insan al-kamil to the extent that he experiences

His names and attributes in his life, determines a way about their meaning and moralizes with them. Therefore, al-insan al-kamil is a true believer who has good morals and pursues righteous deeds. The idea of the perfect human, as it is, is the ultimate goal of a true devotee who has devoted himself to sūfism on the way to perfection. Thus, for example, when decisions and behaviors in economic life are determined according to these moral virtues, instead of the understanding of an economic man (homoeconomicus) pursuing self-interest, a moral-based perfect human model taking into account the principle of ‘finding suitable for others what he finds suitable for himself, and also not finding suitable for others what he does not find suitable for himself’ will emerge. However, most of the scholars and some mystics such as Imam Rabbani regarded the idea of wahdat al-wujud as a superstitious view, with the thought that evaluating the Prophet according to the understanding of the reality of Muhammadiyyah would deify him. In this respect, in the study, Ibn Arabi's idea of the perfect human being and the criticisms directed to it were examined under different sub-titles and an analysis was made on the possible effects of these considerations on economic life.

Key Words: Sūfism, Ibn Arabi, Wahdat al-Wujud, Insan al-Kamil, Haqiqat al-Muhammadiyya.

1. Giriş

İslam geleneğinde *insan-ı kâmil* kavramı, vahyi esas alan bir hayat ölçüsünden hareketle iç dünyasını ve dış dünyasını bu doğrultuda tanzim etmeyi başarmış örnek, ideal bir kişilik sahibi insanı ifade eder. Bu çerçevede, etrafını çevreleyen isyankâr insanlara karşı duruşunu muhafaza edebilmiş ve mücadelesinden hiç vazgeçmemiş peygamberler ve bilhassa Peygamberimiz Hz. Muhammed her zaman insanı kamilin örnek timsali olmuşlardır.

Aynı şekilde Hz. Peygamber’in ashabında, önde gelen ulemada, mutasavvıflarda ve fütüvvet ehlinde bu ideali görmek mümkündür. Bu şahsiyetler, sahip oldukları kâmil insan karakterini esas itibariyle gökyüzünün ve dağların kabul etmekten çekindiği ilahi emanetin yükümlülüğüne borçlu olduklarının farkında idiler. Zira yükümlülük insanı geliştiren ve olgunlaştıran bir özelliğe sahiptir. Yükümlülüklerin farkında olmak, insanı o doğrultuda hareket etmeye zorlar. Kâmil insan tasavvuru, en fazla mutasavvıfların ve tasavvuf edebiyatı ile ilgilenenlerin konusu olmuştur. Çünkü mücadelenin en zoru, mutasavvıfların *büyük cihad* olarak telakki ettikleri insanın nefsinin arzuları karşısında yürüttüğü mücadeledir. Ama bu mücadelenin değeri, insanın miskin bir şekilde dünyadan elini eteğini çekerek miskinliği tercih etmek yerine, sosyal ve iktisadi hayatın içinde var olarak ‘eli işte gönü Hak’ta’ olduğu müddetçe artacaktır.

Mutasavvıflar insan-ı kâmil meselesini genel olarak iki şekilde yorumlamışlardır: Birincisi, günlük dilde kullanılan ‘ideal insan’ anlamındaki Kur’an

ahlakıyla ahlaklanmış *mekârim-i ahlak* sahibi kâmil insandır. Bu tasavvuf çevrelerinde genel olarak kabul gören, özellikle de kitleler tarafından tercih edilen bir anlayıştır. Konuya bu çerçeveden bakıldığında, tasavvuf geleneğinde kâmil insan olabilmenin yolunun *söz ehli* değil *hal ehli* olmaktan geçtiği rahatlıkla söylenebilir (Erdem, 2022a).

İkinci insan-ı kâmil anlayışı ise, vahdet-i vücud nazariyesini dayanır ve buradan iki alt yaklaşım ortaya çıkar: Bunlardan en fazla kabul gören anlayışa göre, gerçek ve hatta tek insan-ı kâmil Hz. Peygamber'in bizzat kendisidir. Zira Allah her şeyden evvel Onu yaratmış, bütün mahlukat bu hakikatten ortaya çıkmış ve Onun yüzü suyu hürmetine yaratılmıştır. İbn Arabî (ö. 638/1240), Abdülkerim Cîlî (ö. 832/1428) ve Mevlâna (ö. 672/1273) gibi bazı sûfî alimlerin savunduğu bu görüş *hakikat-i Muhammediyye* yaklaşımı olarak literatürde geniş yer bulmuştur. Diğer yaklaşım ise, esas itibariyle insanın yaratılış sürecini açıklayan, insanı evrenin özü olarak telakki eden ve onun evrenden süzülmesini iddia eden *devriyeler* yaklaşımıdır.

Bu çalışmanın konusu, ikinci grupta yer alan insan-ı kâmil anlayışlarından *hakikat-i Muhammediyye* olup, sadece bu yaklaşımın öncüsü büyük tasavvuf alimi İbn Arabî'nin bu konudaki görüşlerini incelemek olacaktır. Dolayısıyla, birinci grupta yer alan *ehl-i hâl* ve *ehl-i dil* yaklaşımlarını tasavvuf edebiyatından örneklerle iktisadi hayata yansımalarını ve ikinci grubun en önemli temsilcilerinden Cîlî'nin, Mevlana'nın ve diğer bazı sûfî alimlerin *hakikat-i Muhammediyye* ve *devriyeler* yaklaşımlarını iki ayrı çalışma halinde yayınladığımız için bu çalışmada ele almıyoruz. Ancak, şu noktayı belirtmekte fayda var ki; sûfîlerin insan-ı kâmil yorumları aslında birbirini tamamlayan ve son tahlilde insanda potansiyel olarak bulunan kemâlâtın/yetkinliklerin fiilî hale getirilmesiyle alakalı fikirler bütünü olarak görülebilir.

Bu itibarla, insan-ı kâmil konusundaki yaklaşımların hangisi dikkate alınıralsa alınsın sosyal ve iktisadi hayata yansımaları benzer olacaktır. Zira verilen mesaj, ilahi ölçülere göre hareket eden ahlaki değerlere sahip ideal bir insan modeliyle ilgilidir. Söz konusu insan modeli, bir hadis-i şerifte buyurulduğu gibi (Buhârî, İman: 7), kendisi için neyi uygun görüyorsa başkası için de onu uygun görür, kendisi için uygun bulmadığını başkası için de uygun bulmaz. Dolayısıyla, bu dünyada tüm faaliyetlerini ve sorumluluklarını bu esas üzere bina etmesi beklenir. Bu çerçevede, çalışmada önce İbn Arabî'nin konuyla ilgili görüşleri dört alt başlık altında incelendikten sonra, bu anlayışa yöneltilen eleştiriler üç grupta ele alınacaktır. Son olarak, çalışmanın kapsamlı bir özeti ve iktisadi hayata yansımaları üzerinden bir değerlendirme yer alacaktır.

2. İbn Arabî'ye Göre İnsan-ı Kâmil ve Hakikat-i Muhammediyye Anlayışı

Tasavvufta insan-ı kâmil iki şekilde yorumlanmıştır: Birincisi, günlük dilde kullanılan 'olgun adam' ya da 'ideal insan' anlamındaki Kur'an ahlakıyla ahlaklanmış kâmil insandır. Bu tasavvuf çevrelerinde genel olarak kabul gören, özellikle de kitleler tarafından tercih edilen bir anlayıştır. Diğerisi ise, bazı tasavvuf alimleri tarafından

savunulan ve özellikle Anadolu tasavvuf edebiyatında geniş yer bulan bir anlayıştır. Buna göre, gerçek (ve hatta tek) insan-ı kâmil Hz. Peygamber'dir. Zira Cenab-ı Hak her şeyden evvel Onu yaratmış, bütün mahlukat bu hakikatten ortaya çıkmış ve Onun yüzü suyu hürmetine yaratılmıştır. Esasında bu iki anlayışı kesin çizgilerle birbirinden ayırmak doğru değil, zaten mümkün de değildir.

İkinci grupta telakki edilen kâmil insan fikri büyük mutasavvıf Bâyezîd-i Bistâmî'de '*el-kâmilü't-tâm*' olarak kullanılır. Hallâc-ı Mansûr, Hz. Peygamber'den bahsederken bütün nübüvvet nurlarının onun nurundan çıktığını, onun vücudunun yokluktan, adının ise 'kalem'den önce var olduğunu iddia eder (Aydın, 2000: 330). Bu manadaki insan-ı kâmil konusunu tasavvuf literatürüne kazandıran ve en kapsamlı olarak ele alan tasavvuf alimlerinin başında kuşkusuz İbn Arabî ve Abdülkerim Cîlî gelmektedir. Bundan dolayı, bu konu tasavvuf literatüründe ağırlıklı olarak bu iki mümtaz mutasavvıfın görüşleri üzerinden tartışılmıştır. Aşağıdaki alt başlıklarda İbn Arabî'nin insan-ı kâmil anlayışı etrafında bir tartışma ile ele alınacaktır. Şeyh-i Ekber olarak da anılan İbn Arabî, insan-ı kâmil terimini eserlerinin (özellikle iki temel eseri olan *Fütühât-ı Mekkiyye* ve *Füsûs-ul-Hikem*'nin) farklı yerlerinde kullanmaktadır.

2.1. Metafizik Alem, Mertebe Tezi ve İnsan

İbn Arabî insan-ı kâmil anlayışını üzerine bina ettiği metafizik alem anlayışını dört esas üzerine oturtur: Cenabı Hakk'ın zatı, sıfatları, filleri ve mef'uller. Bu dört esas da kendisinin '*mertebe tezi*'ne göre, üç kademedede ele alınır: İlki, Allah'ın *zat mertebesi*; ikincisi, sıfatlarını ve fillerini temsilen *uluhiyet ya da ulûhet mertebesi*; üçüncüsü ise, mef'ulleri temsilen *âlem ya da mazhar* mertebesidir. Birinci mertebede Allah'ın mutlak varlığına ve bilinemezliğine, ama bir şekilde bilinmesi gerektiğine dikkat çekilir. İkinci mertebenin tam da bu işlevi yerine getirdiğinden bahisle, Cenabı Hakk'ın isim ve sıfatları vasıtasıyla kullarına kendisini tanıttığı, bunların her biri ile tecelli veya tezahür ettiği iddia edilir. Bu iddiaya göre, Allah'ın isim veya sıfatları kadar varlık alemine tecelli etmiş; yani, *ulûhetin mezâhiri* (işareti, delili ya da sureti) gerçekleşmiştir. İnsan ise, bu büyük alemin küçük bir numunesi olarak tanımlanmıştır (Karadaş, 1998: 453-455). Nitekim Büyük Şeyh'in ünlü eseri *Füsûs-ul-Hikem*'de "... kulların her birisi bir ismin görünme yeri olup, o ismin hükümlerini açığa çıkarır ve isimlerin kemâlâtı, onların vücûdu ile zâhir olur. Bundan dolayı Hakk'ın kullarına olan rahmeti, kendi isimlerine olan rahmetidir" (İbn Arabî, 2013: 580) denilmiştir.

Ancak, İbn Arabî diğer önemli eseri *Fütühât-ı Mekkiyye*'de insanın âlem/evren için en değerli unsur olduğunu, hatta ondan daha değerli olduğunu veciz ifadelerle anlatır. Buna göre, insan doğanın yağı ve özü olarak, hatta daha naif bir ifade ile, sütün yağı ve özü olarak tanımlanır. Nasıl ki, süttten yağ çıkarıldığında değeri iyice azalır, evrenden de insan çıkarıldığında değeri önemli ölçüde kaybolur. Zira insan olmadan âlemin ruhu olmaz ve bir tortu halini alır (İbn Arabî, 2011: 12/367). Çünkü, onun görüşüne göre, "*âlem insan vasıtasıyla kemale ermiştir. Binaenaleyh insan mertebe bakımından ilk, varlık bakımından sondur. İnsan, mertebesi ve rütbesi bakımından*

cisminden önce gelir. Âlem ise, insan vasıtasıyla Hakk'ın suretindedir. Hâlbuki insan âlem olmaksızın da Hakk'ın suretindedir" (İbn Arabi, 2011: 13/107). Bu çerçeveden bakıldığında, evren küçük âlemdir; insan ise büyük âlemdir (Yiğit, 2016: 218).

Yukarıda ifade edilen ilk ve son olma anlayışı bazı İslam düşünürleri ve mutasavvıflar tarafından "evvelü'l-fikr âhirü'l-amel: düşünce de ilk, fiilde son"; yani, 'hakikati itibariyle ilk, tarihsel olarak ise son olan' şeklinde ifade edilmiştir. Bunu da meyvenin bilgi bakımından ağaç ve dalından önce, var oluşu bakımından ise onlardan sonra gelmesi örneği ile açıklarlar. Buna göre, bir meyve ağacı dikilirken amaç (düşünce) onun meyvesini almak olduğu için, meyvesini almak (fiil) çok daha sonra olsa da eylemin özü meyve almaktır (Gerevî, Fazıl ve Muhammediyan, 2021: 128).

İbn Arabi'de insanın varlık içindeki kemal vasfı anlatılırken kelimenin kökeniyle ilgili iki anlamdan yararlanılır. Bunlardan biri, bir şeyin ortaya çıkması anlamına gelen "üns" kelimesi olup, Cenab-ı Hakk'ın sıfatlarındaki kemâlâtın zuhuruna en uygun varlık olmasını ifade etmektedir. Bu görüşe göre, evrenin varoluşunu açıklamada son derece kullanışlı bir etimolojik izahdır. Tasavvuf erbabının kudsî hadis olarak naklettiği "gizli hazîne (kenz-i mahfî)" olarak bilinen ifadeye² dayanan *ayan-ı sabite* savının anlatmak istediği *hüviyet-i Hak* meselesi buna dayanır. Zira Allah'ın sayısız güzel isimlerinin hepsinin bir arada görünür olduğu varlık bu kökten gelen insandır. İnsanın kâmil olmasına gerekçe olarak ileri sürülen bir diğer kelime kökü *göz bebeği* anlamına gelen "ayn" ya da "insanü'l-ayn" olup; Cenab-ı Hak yaratılanlara göz bebeği konumundaki insan vasıtasıyla bakar ve muamelede bulunur. Buradan anlaşılıyor ki, insanın kemâlâtı ve onun derecesi tamamen Allah'la olan ilişkisine bağlıdır. Buna ilave olarak, Şeyh-i Ekber'e göre, insanın kemal ve üstünlüğüne gerekçe oluşturan hususlar şöyle sıralanabilir (Küçük, 2014: 17-88):

- *İnsanın gaye varlık olması*: Tasavvufi kitaplarda kudsî hadis olarak aktarılan "Ey insanoğlu! Eşyayı senin için, seni de kendim için yarattım" ifadesine atfen, ilahi isim ve sıfatların insan üzerinden görünür olmasıdır. O nedenle, mertebelerin en sonu insan-ı kâmil olmaktır. Bu mahiyetiyle, insanın hem dünya hazinesini (*Rahman* ismini temsilen 'halife-i Rahman') hem de ahiretin hazinesini koruyucu (*Rahim* ismini temsilen 'halife-i Rahim') rolüne işaret edilir.
- *Toplayıcı (kevn-i câmî) varlık olması*: İnsanın vücut mertebelerinde belirtilen tüm gerçekleri kendi varlığında özet olarak toplayıp temsil etme kabiliyetini ifade eder. İbn Arabi namaz ibadetinin insanın bu vasfının bir tezahürü olduğunu söyler. Zira Cenab-ı Hakk'ı her biri kendi usulünce (kimisi sürekli

² Bu ve bunun gibi tasavvuf kitaplarında zikredilen bazı sözler sahih hadis kaynaklarında yer almadığı halde (Karaman, 1992: 223), herhangi bir kaynak gösterilmeden sürekli tekrar edilmektedir. Bu durum ne yazık ki İbn Arabi, Cîlî, Mevlâna ve İmam-ı Rabbani gibi ünlü mutasavvıfların meşhur kitapları için de geçerlidir.

kıyam, kimisi rükû, kimisi de secde halinde) tesbih eden (İsra: 44'e atfen) diğer varlıkların ibadet tarzlarının bir toplamıdır namaz.

- *Halife vasfına sahip olması*: Yaradan'ın yetki ve tasarrufunu Ona vekaleten Onun izniyle kullanmasını ifade eder (Bakara 30'a atfen).
- *İlahi suret üzerine yaratılması*: Şeyh-i Ekber'e göre insanın halife olması zaten bu vasfından ötürüdür; yani, Allah'ın zatına has vâciplik dışında güzel isimlerinin ve yüce sıfatlarının yansımaları ifade eder. '*Nefsini bilen Rabb'ini bileceği*'ne dair söz de bu bağlamda değerlendirilir.
- *Aleme baktığı göz bebeği olması*: İlahi isim ve sıfatları varlığında yansıtan bir ayna hükmünde olması nedeniyle, bir anlamda alemin insan sayesinde ilahi sureti gösterebileceği ("*ve mâ erselnâke...*" ayeti ve "*levlak*" hadisi mucibince) anlatılmaktadır. Bu yüzden insan-ı kâmile 'alemi gösteren ayna' ya 'cihanı gösteren kadeh' (*cam-ı cihan-nümâ*) denilmiştir.
- *Berzah özelliğinin olması*: İnsanın vücûd ve imkân mertebelerini birleştiren bir özelliğe sahip olması; yani, varlığında ilahi ve kevnî (cismânî varlık alemine dair) gerçekleri birleştirmiş olmasıdır.

Şeyh-i Ekber'e göre, insan yaratılışında kendisine bahşedilen kabiliyetleri iyi değerlendirerek aleme değer katan bu katkıları sağladığında insan-ı kâmil zuhur eder (İbn Arabi, 2011: 12/367). Bu nokta insanın sosyal ve iktisadi hayattaki rolü bakımından üzerinde durulması gereken çok önemli bir husustur. Zira insan yeryüzüne Allaha kulluk vazifesini yerine getirmek üzere gönderilmiş (Zariyat: 56), bu çerçevede yetki ve sorumluluklarla vazifeler verilmiş (Buhari, Ahkam: 1; Müslim, İmâre: 20; Özdemir, 2017), buna uygun yeteneklerle donatılmış (Şems: 8-10; Ahzab: 72) ve bu uğurda güzellikle bir dayanışma ve yarış ortamı oluşturulması istenmiştir (Maide: 2). Kanaatimizce, bu işlevi bihakkın yerine getiren insan, İbn Arabi'nin tezine göre insan-ı kâmil olarak nitelendirilebilir.

2.2. Vahdet-i Vücûd, Varlık Mertebeleri, İnsan-ı Kâmil ve Hakikat-i Muhammediyye

Bilindiği üzere, Hicri ikinci asırdan itibaren ortaya çıkan İslam tasavvuf hareketinin ilk temsilcileri olan *hal ve gönül ehli 'sûfîler'*, esas itibarıyla zühd, mehâfetullah-takva, Kur'an ve sünnet çizgisinde kemâlât ve mekârim-i ahlak peşinde yürürken; Hicri beşinci asırdan itibaren beliren ikinci temsilcileri olarak '*tasavvuf erbabi*', Kur'an ayetlerinden farklı anlamlar çıkararak ilmi yorumlar yapıp, buna dayalı bir tefekkür anlayışını benimsemişlerdir (İz, ?: 159-160).

Yaklaşık on asırdan bu yana medrese ile tekke, ulema (kelamcılar) ile mutasavvıflar arasında büyük tartışmalara sebep olan konuların başında gelen vahdet-i vücud ('varlığın birliği' ya da 'varlıkta birlik') düşüncesinin kaynağı hakkında iki farklı yaklaşımdan söz etmek mümkündür: Bunlardan ilki, bu düşüncenin Hint, Mısır ve bilhassa Yunan menşeli eski din ve felsefe anlayışlarından gelen kâinatın niteliği ve başlangıcına dair teorik mülâhazalara dayanan bir tür '*Tanrı her şeydir ve her şey*

Tanrı'dır' inancına dayandığını iddia ederken; tasavvuf ehlinin benimsediği diğer yaklaşım Kur'an'a dayandığını söyler (İz, ?: 157-158).

Bazı yazarlar vahdet-i vücud düşüncesini savunan sûfilerin hemen hepsinin kaynağını İslam dışı inanç ve düşüncelere dayandırır. Örneğin, Bayezid, İbn Arabi ve Cîlî gibi sûfilerin söz konusu fikirlerinin oluşumunda yukarıda söz konusu edilen yabancı kaynaklardan, özellikle de Yeni Eflatunculuk diye bilinen felsefi akımdan ziyadesiyle yararlandığı iddia edilmiştir. Bu itibarla, Eflatun'un görüşlerinin İslam dünyasında yayılmasına kadar ameli bir zühd olarak bilinen tasavvufun, ondan sonra artık teorik ve ilmi bir yapıya büründüğünden bahsedilir (Zahîr, 2017: 129-146).

Bir bütün olarak vahdet-i vücûd nazariyesinin tarihsel gelişimini beş safhada ele almak mümkündür: İlk safhada, pek sistematik olmasa da bireysel düzeyde ilk düşünceler olarak Hicri üçüncü asırda Cüneyd-i Bağdadi (ö. 909) ve Bayezid-i Bestami (ö. 848 veya 874) gibi sûfilerde görülmeye başlar; ikinci safhada, İbn Sina ve Sühreverdî-i Maktûl gibi işrâkiye felsefesini ve yeni Platonculuk ilkelerini benimseyen Müslüman düşünürlerin ortaya çıkmasından sonra sûfiler arasında iyice yaygınlaşır; üçüncü safhada, Hicri dördüncü asırdan itibaren Horasan ehli olarak bilinen Melâmetiye grubu arasında bilinir hale gelir; dördüncü safhada, Muhyiddin Arabi'den sonra mutasavvıflar arasında geniş kabul görür; beşinci safhada ise, özellikle Türk ve Acem tasavvuf edebiyatının (Köprülü, 2016: 168-169) hem Sünni hem Şii-Alevi damarlarında gerek manzum gerekse mensur eserlere nüfuz etmeye başlar.

Esasında, vahdaniyetin özünde Tanrı'nın evrendeki varlıklara nispeti, yani sonsuz çokluğu yatarken, vahdet-i vücudun özünde Tanrı'nın isim ve sıfatlarının bu varlıklar üzerindeki tecellisi yatar. Vahdet-i vücud meselesi tasavvuf kaynaklarında iki farklı görüşle karşımıza çıkar: Çok yaygın olarak kabul gören birinci görüş, "*ne varsa O'dur*"; yani, "*kâinatta varlık olarak ne varsa hep O'nun kendisidir*" şeklinde ifade edilebilir. İkinci görüş ise, "*ne varsa O'ndandır*"; yani, "*hepsi O'ndandır, O'nun eseri hilkatidir*" şeklinde söylenebilir. İkinci görüş, "... *O'nun benzeri hiçbir şey yoktur...*" (Şura: 11) ayeti mucibince, ulema tarafından genellikle kabul görmüş iken, vahdet-i vücud denince hâkim anlayış olarak bilinen ve daha çok tartışılan birinci görüş, ulemanın ekserisi ile mutasavvıfların bir kısmı tarafından kabul görmemiştir (İz, ?: 158, 161-165).

Birinci anlayış, 'eserden müessire intikal eden, müessiri düşününce eserin unutulduğu'; dolayısıyla, görülen her şeyin Allah'ın isimlerinin ve sıfatlarının bir yansımasından ibaret olduğu fikrine dayanır. Kur'an'ın ifadesiyle "*yeryüzünde bulunan her şey fânî*" (Rahman: 26) olduğu için, tasavvuf yoluna giren kişi, yani sâlik fani ile değil, bâkî olan Allah ile ilgilenir ve her yerde O'nu görür. Bu itibarla, Cüneyd-i Bağdadi'ye atfedilen "*sırtımdaki cübbenin içinde Hak'tan başka bir şey yoktur*" ifadesi de Hallac-ı Mansur'a ait "*ene'l-Hak*" ifadesi de bu doğrultuda kabul edilir. Mahir İz Hoca bu düşüncüyü "*bana bak da Hakk'ın kudretini gör*" şeklinde ifade eder. Tasavvuf erbabının çok kullandığı Ekber Şah döneminin önemli şair, âlim ve

düşünürlerinden Feyzi-i Hindi'ye (ö. 1595) ait bir beyitte geçen analogi ile bu anlayış “*her şey sendendir, tıpkı meyvenin içindeki çekirdek gibi ve çekirdeğin içindeki meyve gibidir*” şeklinde yorumlanmıştır. Başka bir deyişle, *vahdette kesret* (birlikte çokluk) olarak ifade edilen bu mesele, bir anlamda bir buğday tanesinde harmanı, bir tek cevizde koca ceviz ağacını görmektir. Tıpkı son divan şairi olarak bilinen Yenişehirli Hüseyin Avni Bey'in (ö. 1883) aşağıdaki beytinde söylediği gibi, ilahi kudret yüzlerce taneden bir harman ortaya çıkarırken, bir taneye de koca bir harmanı sığdırmıştır (İz, ? : 161-165):

*Sad hezâran dânededen teşkil eden bir hırmeni,
Sad hezâran hırmen ilkâ eylemiş bir dâne.*

Vahdet-i vücud düşüncesi, kısaca “*vücudun tek olup, bunun da Vücut-u Mutlak olan Vücut-u İlahi'den³ ibaret olması ve ondan başka bir vücudun varlığına imkân bulunmaması*” olarak özetlenebilir (Köprülü, 2016: 169). Zira Hakiki Varlığın dışındakiler (adem) aslında geçici bir hayaldir, Vücut'un bir aynadaki yansımaları gibidir (*vücut-u mümkün* ya da *âlem-i hâdisât*). Buradan hareketle, bu inanışa göre, nasıl ki Cenab-ı Hak hem kendine hem de insana tecelli ediyorsa, insan da bu suretle *Sûretullah*'ı ihtiva etmiş oluyor. Ancak, insanoğlu içinde bulunduğu hâdisât alemine benzeyerek iyi ve çirkinden, hayır ve şerden, vucud ve adem'den oluşmuştur. İnsanın gayesi, içindeki bu adem unsurundan vücut/varlık unsuruna, yani, insan-ı kamil hedefine ulaşmaktır. Sâlikin bu yolculuğunda adem unsuru hep engel olmaya çalışacak olsa da, insanın görevi, kendisini çevreleyen adem unsurunu yok edip, varlık unsuruna ulaşmak olmalıdır. Kur'anın “*Ben cinleri ve insanları ancak bana ibadet/kulluk etsinler diye yarattım*” (Zariyat: 56) ifadesi de hadis olarak nakledilen “*ölmeden önce ölünüz*” sözü de, sûfîlerin “*Hak ile Hak olmak*” dedikleri ‘*fena fi'llah*’ derecesi de bunu anlatır. Bu itibarla, insandan istenen kendisini kuşatan *mahz-ı hayal*'den, çirkinlikten gerçek aşka tutunarak nefsini tezkiye edip hakiki güzelliğe (*hüsn-i mutlaka*) erişip insan-ı kâmil sıfatına bürünmesidir. Bu noktaya ulaşan insan-ı kamilin gönlü artık *nazargâh-ı İlahi* olmuştur; orada artık unsur-u adem yok olmuş, unsur-u Vücut asıl kaynağına rücu etmiş; Vücut-u Mutlak'tan başka bir şey kalmamıştır. Vahdet-i vücûd

³ Bu mutasavvıflar Cenabı Hakk'ı aynı zamanda *hayr-ı mahz* (hayrın tâ kendisi), *hayr-ı mutlak* (her yönüyle hayır) ve *hüsn-i mutlak* (tek ve gerçek güzellik) olarak da ifade ederler. Nitekim, Niyazi Mısri'nin ilâhî güzelliği anlatan şu sözleri iyi bir örnektir (halveti.net):

*Her yeri hüsnün gülistan eylemiş,
Her taraftan bağ u bostan eylemiş.
Ziyet etmiş zir u pes evsâf ile,
Her sıfattan zatın ilan eylemiş.*

Yunus Emre'nin şu sözleri de benzer düşünceyi yansıtır (halveti.net):

*Sensin dillerde okunan,
Sensin güllerde kokulan,
Senin aşkına dokunan,
Kendini bilmez Allah'ım.*

düşüncesini benimseyen⁴ Hallac, Bayezid⁵, İbn Arabi ve Cîlî gibi mutasavvıflarla onları takip eden bir dizi sûfî şairin yaşadıkları ve anlattıkları *ehl-i hâl* ya da *vecd-i hâl* durumu esas olarak budur (Köprülü, 2016: 169-171).

Bu itibarla, varlığın birliği düşüncesinin özü, “*Allah, Mutlak Varlık’tır*” ya da “*Mutlak Varlık, Allah’tır*”, dolayısıyla “*Allah’tan başka varlık yoktur*” önermesinden ibarettir. Düşüncenin temel ve ayırıcı özellikleri dört noktada özetlenebilir (Kartal, 2005: 61-63): (i) Varlığın Zâta zâid bir sıfat olmayıp, Zâtın aynısı olduğu, (ii) sıfatlar zâtın aynısıdır; alem de isim ve sıfatların tecellîsi olduğuna göre, Allah’ın aynısı olduğu, (iii) Gerçek varlık-gölge varlık ayırımının sadece zihinsel bir ayırım olması; evrenin varlığının vehmî ve hayalî olduğu, gerçekte varlığın bir ve onun da Allah Teala’nın varlığı olduğu, (iv) vahdet-i vücudun, yani tevhidin sûfî tecrübenin son amacı olduğudur.

İnsan-ı kâmil ve onu açıklamada kullanılan hakikat-i Muhammediyye düşüncesinin temelini oluşturan vahdet-i vücûd anlayışı esasında İbn Arabi’nin takipçileri ve şârihleri tarafından geliştirilmiştir. Vahdet-i vücûd ve insan-ı kâmil anlayışı pek çok İslam alimi ve mutasavvıf tarafından sert eleştirilere tabi tutulsa da, İbn Arabi’den sonra gelen bazı önemli tasavvuf alimleri tarafından farklı tonlarda da olsa savunulmuş ve hatta bu terimler ve düşünceler tasavvufun merkezi konuları arasında yerini almıştır. Zira bu düşüncüyü doğrudan savunuyor gözükmesine de sûfî geleneğe mensup çoğu sâlik ve şâir bu ifadelerin anlamı etrafından genellikle pek de uzaklaşmamışlardır. Vahdet-i vücudu savunan ünlü mutasavvıfların bazıları aşağıdaki gibidir: Sadreddin Konevî (ö. 673/1274), Saidüddin Ferganî (ö. 699/1300), Abdürrezzâk el-Kâşânî (ö. 736/1335) ve Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350), Abdülkerim Cîlî, Molla Fenârî (ö. 834/1430), Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492), Niyâzî-i Mısırî (ö. 1105/1693) ve diğerleri.

Varlığın birliği veya varlıkta birlik anlamında kullanılan bir tasavvuf terimi olarak vahdet-i vücûd, Tanrı, alem ve insan ilişkilerini açıklamada özü itibariyle daha esasta yer alan bir düşünce sistemidir. İbn Arabi’ye göre, “*vücud/varlık birdir ve*

⁴ M. Fuad Köprülü gibi bazı müellifler vahdet-i vücûd düşüncesini savunanlardan ‘*vücûdiye mezhebi mensupları*’ diye bahsetseler de bu konuyu hararetle savunanlardan örneğin Ö. Ferid Kam, M. Ali Aynî ve İ. Fenni Ertuğrul gibi müellifler ve genel olarak mutasavvıflar bu kullanımı uygun bulmazlar. Zira bu ifadenin ‘bütün eşyanın Tanrı olduğu’nu savunan felsefi bir ekol olarak *Panteizmi* temsil ettiği özellikle vurgulanır. Panteizm ile mutasavvıfların vahdet-i vücûd görüşleri arasında bazı benzerlikler olsa da ‘Tanrı ile evrenin aynı’ olduğu inancı sufilerce kabul edilmez. Bu itibarla, bu farkı dikkate almadan vahdet-i vücûdu savunanların *vücûdiye* mensupları olarak adlandırılmaları ‘perakende yapı’ diye bilmemezlilik ve art niyet mahsulü şeklinde yorumlanmıştır (Kam, 2003: 94; Aynî, 1992: 191-192; Ertuğrul, 1991: 65-104).

⁵ Bu gibi mutasavvıfların bu yönde kayıtlara geçen sözleri İslam’ın tevhit inancı bakımından haklı olarak büyük tartışma konusu olmuştur. Çalışmanın kapsamını genişletmek istemediğimiz için ana metinde girmek istemiyoruz, sadece bazı örneklerle yetineceğiz. Örneğin, Bayezid’in “*bir yılanın derisinden soyunduğu gibi, kendi benliğimden soyundum; sonra zatıma nazar ettim ve gördüm ki, ben O imişim*”, “*Ya Rabbi, senin bana tâatın benim sana tâatımdan daha fazladır*”, “*ben seni senin beni hissettiğinden daha fazla hiss ediyorum*”, “*Sen Hak’sın ve biz Hak’la görüyoruz*” ve daha ilginç sözler (Massignon, 2020: 157-164)...

Hakk'ın vücududur/varlığıdır”, Molla Fenârî (ö. 834/1430) ve Abdurrahman Câmî’ye göre de “*vücut/varlık Hak'tır*” (Demirli, 2012: 431-433).

İbn Arabi için varlıktan bahsetmek gerçekte Tanrısal bulunuştan söz etmektir. Zira varlıkta bulunan her şey, aslında Tanrı'nın varlığının o durumundaki tezâhürüdür/tecellîsidir. Konuyla ilgilenenler bu durumu suyun kabının rengini almasına benzetirler. Allah'ın her düzeyde bulunuşunu açıklayan bu görüş daha sonra bazı vahdet-i vücûd ehli tarafından varlık evreleri (*merâtib el-vücûd*) olarak adlandırılmıştır. Buna göre, “*varlık evrelerini belirleyen ilahi nitelik 'tecelli'dir. Tecelli (tezahür/görünüm) Tanrı'nın doğasının bir gereği ve kendisini âlem olarak ortaya koyma süreci olarak kabul edilir*” (Akman, 2015). İbn Arabi filozofların ‘*sudûr teorisi*’nin nedensellik (‘bir’den bir çıkar’) anlayışını *vesîleciliğe* çevirdikten sonra (bir anlamda ‘*vesîlecî sudûr*’), bir ‘*yaratılış teorisi*’ kurar. Buna göre, yaratılış, varlığın belirli evrelerde bulunmasıyla açıklanabilir. Bu itibarla, İbn Arabi'nin bütün felsefesinin *zuhur, sûretlenme* veya *kisveye bürünme* terimleriyle de ifadesini bulan bir ‘*tecelli teorisi*’nden ibaret olduğu görülmektedir (Demirli, 2012: 433).

Ulemanın çoğu ile bazı mutasavvıflar vahdet-i vücud fikrini batıl görüş olarak görürler (Demirli, 2012: 431-434). Özellikle ulemadan Sadeddin Taftazani (ö. 1390), Ali Kari (ö. 1605), İbn Teymiyye’ye (ö. 1328), İmam-ı Rabbani (ö. 1624) ve Louis Massignon’a (ö. 1962) ait eleştiriler en çok bilinenlerdir. Bu gibi alimlerin getirdikleri pek çok eleştiri vardır ve hepsine aynı minval üzere verilen uzun uzun cevaplar vardır (Ertuğrul, 1991: 105-266). Ancak, çalışmanın odak noktası bu olmadığı ve kapsamını gereğinden ziyade genişleteceği için, bu tartışmalara girilmeyecektir.

İbn Arabi, vücudun/varlığın mertebelerini/evrelerini şu aşamalara göre sınıflandırır (Akman, 2015; Aydın, 2000: 330; Ertuğrul, 1991: 20-31): İlk olarak *lâ-taayyün* mertebesi’nde, mutlak vücûd henüz hiçbir taayyün göstermemiştir; yalnız O vardır (*ahadiyyet*). İkinci olarak *taayyün-i evvel* mertebesi gelir; var oluşun başlangıcıdır, yalnızca zat mertebesidir (*vahdet*). Mutlak varlığın farklı evrelere tenezzül suretiyle tecelli etmesi onun zuhura meyliyle gerçekleşmiştir. Onun nur-u Muhammediyye, hakikat-i Muhammediyye ya da insan-ı kâmil adını verdiği bu mertebeden sonra gerçek yaratma fiili ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle, büyük mutasavvıfa göre, *Mutlak Vücûd*, bu mertebede *ahadiyyetini vâhidiyyete*⁶ dönüştürerek *taayyünata* başlamıştır. Bu aşamada Cenabı Hak bilinmezlikten bilinir

⁶ Bazı mutasavvıflar Allah'ın birliğini *vahdet* terimiyle ifade ederler. Vahdet, Cenabı Hakk'ın zâtını, sıfatlarını ve bütün varlıkları bir bütün olarak bilme mertebesidir. Vahdetin bir yönünü *ahad* (ilahi zatın tek, eşsiz, bir olması), öbür yönünü ise *vâhid* ile nitelendirirler. *Ahadiyyet*, bütün isim ve sıfatlardan mücerret olarak Allah'ın zâtının tek ve bir olduğunu ifade eden terim olup, Allah'ın zâtını zâtıyla bilme mertebesidir. *Vahidiyyet* ise, vahdette bütün olarak bilinen şeylerin teferruatlı olarak bilinmesi mertebesi olup, birçok şeyde Cenabı Hakk'ın varlığının ve birliğinin görünmesidir. Dolayısıyla *vahdet*, *ahadiyyetle vâhidiyyet* arasında yer alır. Önce *ahadiyyet*, sonra *vahdet* ve *vâhidiyyet* mertebeleri gelir. *Ahadiyyete lâ-taayyün* (belirsizlik), *vahdete taayyün-i evvel*, *vâhidiyyete de taayyün-i sâni* denilir (Uludağ, 1988: 484). Bunlar, aynı zamanda *mutlak vücudun tecelli mertebelerinden* ya da ilahi boyutlarından ilk üçü olarak kabul edilir.

hal almış; bundan sonra Onun evrendeki hükmü insan-ı kâmil ile görünür/bilinir hale gelmiştir. Dikkat edilecek olursa, İbn Arabi bu noktada insan-ı kâmilî izafî bir varlıktan gerçek bir varlığa büründürür; o da Hz. Muhammed'dir. Bu makama ulaşan evliyâullah da onun vârisidir. Doğrusu bu fikrin Molla Sadrâ ve pek çok sûfî tarafından paylaşıldığı bilinmektedir (Aydın, 2000: 330). Bu bakış açısıyla, insan-ı kâmil bu alemdeki amaçtır; yani alemin varlığının sebebidir. Allah'ı ancak o bilir. Çünkü Allah onu yarattığında ona *akl-ı evvel* derecesini takdir etmiş, bilmediklerini öğretmiş, yeryüzünde kendisine halife tayin etmiş ve evrende her şeyi emrine âmâde kılmıştır. Bu durumda, *insanın kendini bildiği takdirde, Rabbini de bileceğine* inanılmıştır⁷ (Akman, 2015; Aydın, 2000: 330).

Üçüncü merteye olan *taayyün-i sâni*'de ise, ilk taayyünde toplu olarak bulunan sıfatlar artık birbirinden ayrılır ve taayyün eden her bir suret o varlığın gerçeği olarak kabul edilir. "... *İşte biz her şeyi açık açık anlattık*" (İsra: 12) ayetinin bu evreye işaret ettiği iddia edilir⁸. Bu aşamayı dördüncü olarak *âlem-i ervah* (ruhlar alemi), beşinci olarak *âlem-i misal* (ruhlar alemi ile cismanî alem arasında yer alır), altıncı olarak *âlem-i ecsâm* (cismânî alem) ve yedinci olarak *mertebe-i camia* (insan) mertebeleri takip eder. Son merteye olan *mertebe-i insan* artık lâ taayyün dışında bütün mertebelerin gerçeklerini üzerinde toplar: Son tecelli ve son elbisedir; o da insandır. Dikkat edilecek olursa, ilk evrede zuhur söz konusu değil iken, diğer evrelerin hepsinde zuhur gerçekleşmiştir. Son evre ise insan-ı kamili, yani onun en güzel temayüz ettiği kişi olarak Hz. Peygamber'i temsil eder⁹ (Akman, 2015; Demirli, 2012: 433; Ertuğrul, 1991: 22-24; Küçük, 2014: 27).

Önemli tasavvuf alimlerinden İmam-ı Rabbani, İbn Arabi ve onun gibi düşünenlerin merteye tezlerini kabul etmez. Rabbani, bu sözleri İbn Arabi ve takipçilerinin zevklerine uygun ifadeler olarak değerlendirmiş ve Büyük Şeyh'in mümkün ile Vacib'in ilişkilerini karıştırdığını iddia ederek, *Mektûbât*'ta mümkünin Vacib Teala ile hiçbir ortak noktasının olmadığını, mümkün ile Vacib arasındaki bağlantının yaratan-yaratılan bağlantısından ibaret olduğunu söylemiştir (Karaman, 1992: 230-231).

2.3. Hakikat-i Muhammediye Düşüncesinin Özü ve Çerçevesi

İnsan-ı kâmil düşüncesini bu minval üzere ele alan mutasavvıflar gerçek insan-ı kamilin Hz. Muhammed olduğunu savundukları için, konuyu *hakikat-i*

⁷ Ancak, İbn Arabi'de ve genel olarak tasavvufî çevrelerde sıklıkla hadis olarak aktarılan bu meşhur cümlelerin ('*Men arafe nefsehû fekad arafe rabbehû*': '*Nefsini bilen Rabb'ini bilir*') aslında hadis olmadığı halde, Hicri 4. ve 5. asırlardan itibaren daha ziyade felsefe, tasavvuf ve ahlâk kitaplarında yer almaya başlamıştır. İbn Arabi'nin *vahdet-i vücûd* düşüncesini temellendirirken de bu ifadeyi delil anlamında hadis olarak öne çıkarmasında özellikle İmam-ı Gazâlî'nin (ö. 1111) etkisinin olduğu söylenmiştir (Akman, 2015).

⁸ Ayetin baş kısmında gece ve gündüzün yaratılışı ile yılların sayı ve hesabının anlamından bahsedilir.

⁹ Tasavvuf literatüründe mertebelerin farklı sınıflandırılması da yapılmıştır; dörtlü ve beşli sınıflamalar dahi yer almıştır. Ancak, konumuzu uzatacağı düşüncesiyle çalışmada değinilmemiştir. Örnek olarak, şu çalışmaya bakılabilir: Ertuğrul, 1991: 25-31; Küçük, 2014: 27.

Muhammediyye kavramı üzerinden açıklamaya çalışırlar. Aslında *hakikat-i Muhammediyye* düşüncesi ilk olarak önemli sûfilerden Tüsterî (ö. 896) ile başlamış, ardından Hallâc-ı Mansûr (ö. 922) gibi bazı mutasavvıflar farklı yorumlarla kullanmıştır. Ancak, bu görüşü en bariz ve kapsamlı olarak çok sonraları Muhyiddin İbn Arabi ve Abdülkerîm Cîlî açıklamıştır. Bir dereceye kadar insan-ı kâmil düşüncesini de içine alan bu kavram daha sonraları adeta İbn Arabi ile özdeşleşmiştir. Buna göre hakikat-i Muhammediyye, Vücûd-u Mutlak'ın taayyün¹⁰ ettiği ilk mertebeye olan '*taayyün-i evvel*'dir ve ahadiyyetin vâhidiyyete dönüşme safhasını ifade eder. Bu safha, Vücûd-u Mutlak bakımından var oluşun başlangıcı, mevcûdât bakımından ise, gerçek yaratma (halk) fiilinin vücûd-ı mutlakın hakikat-i Muhammediyye mertebesine indirgenmesiyle oluşmasıdır (Demirci, 1997: 179-180).

Bu görüşe göre, '*nefes-i rahmânî*'nin nefeslendirilmesinin gayesi, kudsi hadis olarak bilinen "*Ben gizli bir hazîne idim; bilinmeğe muhabbet ettim; halk edilmişleri bilinmem için halk ettim*" ifadesi gereğince; "*muhabbet, açığa çıkma ve bilinme*" olduğundan ve bilinmenin kemâli de, "*ilahî sureti kabule müsait bir vücüt aynası ile mümkün olduğundan, ulûhiyyet zatının latif vücudu, bu ilahî suretin görüntüsünü kabul edebilecek bir kesif mertebeye tenzil etti ki, bu kesif mertebeye de şehadet âlemdir*" (Konuk, 2013: 78). Dolayısıyla, "*Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik*" (Enbiya: 107) ayetinde ifade edildiği üzere, Cenabı Hakk'ın rahmet kanadının cümle yaratılmışlar üzerine Hz. Peygamber vasıtasıyla yayılması, bazı araştırmacılar tarafından bu ayet O'nun *Rahman'in nefesi* olduğunu gösterdiği (Yiğit, 2016: 214-215) şeklinde yorumlanmıştır.

Bu itibarla, İbn Arabî'ye göre, ism-i azam denilen Allah isminin mazharı olan hakikat-i Muhammediyye aynı zamanda insan-ı kâmil demektir. Zira insan-ı kâmil varlığın bütün hakikatlerini içinde barındıran ulûhiyyet mertebesidir ve bu özelliğiyle Allah isminin mazharıdır. Bu haliyle, bütün peygamberlerin ve velîlerin ledünnî ve bâtinî¹¹ bilgileri aldıkları kaynak olarak görülür (Demirci, 1997: 179-180; Konuk, 2013: 80).

Bütün bu anlatılanların muhassalası olarak, bu düşünceye göre, Hz. Peygamber'in bilinen 63 yıllık hayatından başka bir varlığı daha söz konusudur; zira Cenab-ı Hak her şeyden önce ilk olarak Hz. Muhammed'i yaratmış, bütün mahlukat bu hakikatten ortaya çıkmış ve onun için yaratılmıştır. Şeyh-i Ekber *Fütühat-ı Mekkiyye*'de bu düşüncesini şöyle açıklar: "*Âdem henüz su ile toprak arasındayken ... Hz. Peygamber nebi idi. Öyleyse, Âdem ve onun doğal insanî sureti yokken ... Hz. Muhammed nebi idi. Âdem beşerî bedenlerin babasıyken, Hz. Muhammed Adem'den*

¹⁰ *Taayyün*, eşyanın Cenabı Hakk'ın zatından zuhur ve tecelli yoluyla ortaya çıkması anlamında kullanılan bir tasavvufi terimdir.

¹¹ *Ledünnî bilgi*, Allah'ın istediği kullarına bahsettiği, hadiselerin gerisinde yer alan sırları, herkesin bilmediği gizli bilgileri; *bâtinî bilgi* ise, gizli hakikatlere vakıf olmak suretiyle insanın manevi kurtuluşa eriştiğine inanılan bilgileri ya da ilmi ifade eder. Ama çoğu defa iki kavram aynı manayı kapsayacak şekilde kullanılır.

son varise kadar bütün varislerin babasıdır. O halde, dünyada bütün zamanlarda, bütün resullerde ve Âdem'den kıyamete kadar bütün nebilerde ortaya çıkan her şeriat ve her bilgi Muhammedî mirastır. Bu nedenle, Hz. Peygamber'e 'cevâmiü'l-kelim', bütün hakikatleri kendinde toplama özelliği verilmiştir ... Öyleyse, 'bütün' Adem'de isimler iken, Hz. Muhammed'e kelimeler olarak tecelli etmiştir..." (İbn Arabi, 2011: 14/17). Onun için, Hz. Peygamber'in insanlığın manevi babası ya da ruhların babası olduğuna inanılır. Nitekim, Hz. Peygamber'in "Allah ilk defa benim nurumu yarattı" ve "Âdem toprakla su arasında iken ben peygamber idim"¹² mealindeki hadisleri buna işaret eder¹³.

Dolayısıyla, bu görüşü savunanlar için Hz. Peygamber'in ruhu ve nuru ölümsüzdür, o nedenle 'öldü' ifadesi kullanılmamalıdır. Zira insan-ı kâmil bu dünyada hatemiyet rolüne sahiptir. Bundan dolayı, onun ölmesi ile bu dünya da yok olacaktır. İlginç bir şekilde, 15. yüzyılın büyük alim ve mutasavvıflarından Molla Câmî de bir manzum ifadesinde aynı görüşü paylaşır; "insan-ı kâmilin insanlığın başı ve sonu olduğunu, onun yok olmayacağını, illet-i gâinin (esas gayenin) şanının bu olduğunu ve bu makamın anlaşılması için gayret gösterilmesi gerektiğini" ifade eder (Câmî, 1942: 82; akt. Gerevî, Fazıl ve Muhammediyan, 2021: 129). Tasavvuf ehlinin sık kullandığı ve kutsî hadis olarak rivayet edilen "Levlâke levlâk lemâ halaktü'l-eflâk"; yani, "Sen olmasaydın, sen olmasaydın, felekleri/kâinatı yaratmazdım" (Aclûnî, II: 164; Hâkim, el-Müstedrek II: 615; akt. Demirci, 1997: 180) ifadesiyle alemin var olma sebebinin de bu hakikat olduğu anlatılır. Molla Câmî bu meseleyi son derece veciz bir manzumla anlatırken insan-ı kamili güle benzetir. Câmî'ye göre, bu gül *elest bezmi*'nden taze bir şekilde âleme gelmiştir. Bahçe sahibinin bu bahçeyi ekip

¹² Tirmizî, Menâkıb: 1; Müsned, IV: 66; V: 379; Aclûnî, I: 265; akt. Demirci, 1997: 180. Bu konuda en fazla kaynak gösterilen ve Câbir'den rivayetle Aclûnî'de geçen hadis şu şekildedir: "Ey Allah'ın Resulü! Anam babam sana feda olsun, Allah'ın her şeyden önce ilk yarattığı şeyi bana söyley misiniz? diye sordum. Şöyle buyurdu: "Ey Câbir! Her şeyden önce Allah'ın ilk yarattığı şey senin peygamberinin nurudur. O nur, Allah'ın kudretiyle onun dilediği yerlerde dolaşıp duruyordu. O vakit daha hiçbir şey yoktu. Ne Levh, ne kalem, ne cennet, ne ateş / cehennem vardı. Ne melek, ne gök, ne yer, ne güneş, ne ay, ne cin ve ne de insan vardı. Allah mahlukları yaratmak istediği vakit, bu nuru dört parçaya ayırdı. Birinci parçasından kalemi, ikinci parçasından Levhi (Levh-i Mahfuz), üçüncü parçasından Arş'ı yarattı. Dördüncü parçayı ayrıca dört parçaya böldü: Birinci parçadan Hamele-i Arş'ı (Arşın taşıyıcılarını), ikinci parçadan Kürsi'yi, üçüncü parçadan diğer melekleri yarattı. Dördüncü kısmı tekrar dört parçaya böldü: Birinci parçadan gökleri, ikinci parçadan yerleri, üçüncü parçadan cennet ve cehennemi yarattı. Sonra dördüncü parçayı yine dörde böldü: Birinci parçadan müminlerin basiret nurunu / iman şuurunu, ikinci parçadan -mârifetullah'tan ibaret olan- kalplerinin nurunu, üçüncü parçadan tevhitte ibaret olan ünsiyet nurunu (La ilahe illallah Muhammedu'r-Resulüillah nurunu) yarattı" (Aclûnî, I/265-266; akt. <https://sorularlarisale.com/risale-i-nur-kulliyati/mesnevi-i-nuriye/habbe/160>; Cîlî, 2010: 19-20).

¹³ İbn Arabi *Fütuhât-ı Mekkiyye*'de Peygamber Aleyhisselam'ın insan-ı kâmil oluşunun yanı sıra, onun ilk ve son peygamberliği, diğer peygamberlerin konumları ve bilhassa Âdem ve İsa peygamberlerin durumları konusunda defalarca uzun uzadıya bilgiler verir. Ayrıca, 14. ciltte ilginç bir şekilde Muhammedî velayetin sonu (hatem) hakkında izahatta bulunurken, (aynı zamanda 'mehdî' olarak yorumlanan; Yiğit, 2016: 221) bugünkü Fas'ın Fes şehrinde Hicri 594 senesinde adını vermediği bir şahsı gördüğünü, bunun kendisine Allah tarafından (mücerret bir şekilde) bildirildiğini, alametinin gösterildiğini de anlatır (İbn Arabi, 2011: 14/181-182).

biçmesinin asıl amacı da bu güldür; onun hatırına bu kadar meşakkate girişmektedir. Zira gül dışında kalan her şey dikendir. Dolayısıyla, evrende var olan her şey bu güle tutkundur ve onun hizmetine âmâdedir (Câmî, 1942: 490; akt. Gerevî, Fazıl ve Muhammediyan, 2021: 130).

2.4. Akıl, İnsan-ı Kâmil, Hakikat-i Muhammediyye ve Mekârim-i Ahlak

İbn Arabi ilk yaratılanın akıl (akl-ı evvel) son yaratılanın ise insan olduğunu belirttikten sonra, insanın aslında Allah'ın kelam sıfatının bir tezahürü olduğunu, Onun tüm sıfatlarının üzerinde ortaya çıkmasını sağlayabildiğinde ise insan-ı kâmil olarak nitelendirildiğini savunur. Bu denli büyük bir tezahürün üzerinde somutlaştığı şahsiyetin ise Hz. Peygamber olduğunu söyleyerek, gerçek insan-ı kamilin O olduğunu iddia eder. Zira İbn Arabi ve önemli takipçilerinden Abdülkerim Cilî gibi tasavvuf alimleri ilk yaratılanın akıl olduğunu, bunun da Hz. Peygamber'in nuru ya da ruhu olduğunu; Allah'ın bütün gerçekleri onda topladığı için de hakikat-i Muhammediyye olarak ifade edildiğini ısrarla savunurlar. Böylece, tüm bu vasıfları üzerinde taşıyan somut insan-ı kâmil örneği Hz. Muhammed'dir. Bundan dolayı, hakikat-i Muhammediyye, Cenabı Hak maddi aleme (heba) tecelli ettiğinde onu ilk kabul eden ve görünürlüğünü sağlayan varlıktır (Karadaş, 1998: 456-460). O bakımdan, İbn Arabi'de akıl, insan-ı kâmil ve hakikat-i Muhammediyye terimleri aynı anlamda kullanılır.

İnsan-ı kâmil kavramını tasavvuf literatürüne ilk kazandıran kişi Muhyiddin İbn Arabî'dir. İbn Arabî'ye göre, insan-ı kâmil *alemin ulvi* (yüce) ve *süfli* (bayağı) *hakikatlerinin toplandığı küçültülmüş bir suretten* ibarettir. Nitekim ünlü eseri *Füsûsu'l-Hikem*, kurgusu ve içeriği bakımından aslında tam anlamıyla insan-ı kâmil konusunu anlatan bir eserdir. Zira her bölümü (27 bölüm) her biri bir insan-ı kâmil olan bir peygamberin ismine atfen hazırlanmıştır. Kitabın adı da zaten buna uygun seçilmiştir. Zira '*Hikmetlerin Yuvaları*' olarak Türkçe'ye aktarılabilecek kitabın ismindeki *fûsus* kelimesi 'yüzüğün kaşı ya da mührü' anlamına gelir ki, bir anlamda insan-ı kamilin mühür vasfını tüm peygamberlerin mühürlerinin sonuncusu olarak yorumlanabilir. Böylece, her bir bölümde adete farklı bir yüzük taşında tecessüm etmiş bir insan-ı kâmil hikayesi anlatılır. Bundan ötürüdür ki, o son mühre bütün hakikatlerin kaynağı ve toplayıcısı olarak '*hakikatlerin hakikati*' (*hakikatü'l-hakâik*) ya da kemâlât türlerinin tamamını şahsında cemetmiş külli *insan-ı kâmil* ve *ekmel-i mevcud* denilmiştir. Aslında Muhammedî hakikat ya da Muhammedî nur olarak ifade edilen hakikat işte tam da '*varlık ağacı*'nın (*şeceretü'l-kevn*) çekirdeği mesabesindeki işin özüdür, insan-ı kâmidir (Kılıç, 1996: 230-234; Küçük, 2014: 153-177).

Nitekim bu durum Fütuhât-ı Mekkiyye'de şöyle ifade edilir: "... *Kendi varlık aynana bak! Senin varlık aynan aynaların en pürüzsüzü değildir... Aynaların en üstünü, en düzgünü ve pürüzsüzü Hz. Muhammed'in aynasıdır. Hak o aynaya olabilecek en mükemmel tarzda tecelli etmiştir. Senin aynana da yansısın diye Hz. Muhammed'in aynasında tecelli eden Hakk'a bakmaya çalış. Şayet senin aynana*

yansırca, *Hakk'ı Muhammedî surette Muhammed'in gördüğü gibi görürsün*" (Fütuhât'tan akt. Küçük, 2014: 201). Bize göre, bu manayı "De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın..." (Ali İmran: 31) ayeti ile çerçevelemek gayet yerinde olacaktır. Görüldüğü gibi, esasında sûfilerin insan-ı kâmil yorumları birbirini tamamlayan ve son tahlilde insanın geldiği noktaya sağ salım ulaşmasını gaye edinen fikirler bütünüdür.

Şeyh-i Ekber'e göre, bu düşünce felsefe tarihinde ve eski kültürlerde de kökleri olan bir anlayıştır. Bilindiği gibi, bu manada 'küçük alem' (microcosm) ve 'büyük alem' (macrocosm) tartışması yapılmıştır. Buna göre, insanla alem arasında yakın bir irtibat vardır; birinde olan özelliklerin en azından bir kısmı diğesinde de bulunur. Şöyle ki, yaratılışın gayesi, Allah'ın celalini yansıtan *mikrokozmos* olan insan-ı kamildir; *makrokozmos* (kâinat) ise, Allah'ın şanını aksettirir. Bu itibarla, tüm peygamberler kâmil/mükemmel insanların akisleridir. Peygamberler birer velidirler, Hz. Peygamber de hem peygamberlerin hem de velilerin sonuncusudur; yani, *hâtem-i enbiya* ve *hâtem-i evliyadır* (Faruki ve Faruki, 1999: 331).

Bu arada, İbn Arabi kendisinin de veli olduğunu söyler. Ayrıca Allah'ı ve kâmil insanı birbirine bağlayan irtibatın aşk olduğunu ve bu aşkın amacının da Allah veya kâmil insan değil, aşkın hizmet ettiği bir gaye ve bir sebep olarak etkilediği bir şey olarak güzelliğin (Faruki ve Faruki, 1999: 331) olduğunu iddia eder.

Fakat, insan-ı kâmil anlayışını sadece ontolojik ve epistemolojik boyutuyla izah etmekle yetinmemek, ahlaki boyutunu da dikkate almak gerekir. Zira akl-ı evvel vasıtasıyla Allah'ı tanıyan insan, Onun isim ve sıfatlarını hayatında yaşadığı, onların anlamı üzerine bir yol belirlediği ve onlarla ahlaklandığı ölçüde insan-ı kamildir (Karadaş, 1998: 463-464). Kur'an'da belirtilen "*Sen elbette yüce ahlak üzeresin*" (Kalem: 4) ayeti ile "*Ben ancak güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim*" (Muvatta, Hüsnu'l-Huluk: 8; Müsned, 2: 381) ve bir soru üzerine Hz. Aişe'nin söylediği "*Onun ahlakı Kur'an'dan ibaretti*" (Müslim, Müsafirin: 139; Nesei, Kıyâmü'l-Leyl: 2) hadis metinleri tam da bu noktaya işaret eder. Nitekim Füsus-ul-Hikem'in şerhinde aktarılan ve kutsî hadis olarak bilinen "*Ben yerime ve göğüme sığmadım; fakat sakıncı ve pâk olan mü'min kulunun kalbine sığdım*" sözüne binaen, söz konusu kalbin insan-ı kâmilin kalbi olduğu söylenir (İbn Arabî, 2013: 578). Füsus'ta bu durum şöyle ifade edilir: "... *Hak Teâlâ kalbe sığıdığı zaman, O'nunla beraber mahlûklardan O'nun dışında bir şey sığmaz. Bundan dolayı öylece o kalbi doldurur*" (İbn Arabî, 2013: 581).

Bu itibarla, kanaatimizce insan-ı kâmil meselesini bugün yeniden tartışırken, salt soyut mülhazaların konusu olmaktan ibaret görmeyip esas olarak Hz. Peygamber'in şahsında mündemiç hale gelmiş olan Kur'an ahlakını hayatın her anına ve her alanına hâkim kılmak olarak görmek gerekir. Nitekim insanın cemali ve kemali sözünün, özünün ve amelinin güzelliği ve doğruluğu ile ölçülür. Böyle olunca, örneğin iktisadi hayatta kararlar ve davranışlar *mekârim-i ahlak* olarak bilinen bu ahlaki meziyetlere göre belirlendiğinde, 'kendisi için uygun olmayanı başkasına (topluma)

reva görmeyen, dolayısıyla sadece kendisi için neyi uygun görüyorsa başkasına da onu uygun gören; bir başka deyişle, kendisi ile başkasını aynı tercih kalıbına yerleştiren' bir *insan-ı kâmil modeli* ortaya çıkacaktır.

İbn Arabi gibi bazı mutasavvıflara göre, sâlikin bütün manevi mertebeleri aşarak Hakikat-i Muhammediyye'ye ulaşması bir idealdir. Bu itibarla, Şeyh-i Ekber "*Pes insan-ı kâmil cemi meratib-i imkaniyyenin zübdesini cami olmağla, ahkam-ı imkâniyeyi cami oldu*" dedikten sonra, "*insanın halîfetullah olduğunu, insan-ı kâmil hizâne-i alemde fekkolunursa (dünyaya gönül vermekten kurtulursa), Hak Teala'nın kendisiyle dünyada ihtizan edeceği (sırrını gizleyeceği) hiçbir şeyin kalmayacağını*" (Köprülü, 2018: 436) söyler¹⁴.

Öte yandan, insan-ı kâmil, Hak ile halk arasında bir köprü görevi üstlenir. Molla Câmî bu durumu Rahman Suresi'ndeki "*(Fakat) aralarında bir engel vardır, birbirine geçip karışmıyorlar*" (Rahman: 20) ayeti üzerinden açıklar ve buradaki öznenin insan-ı kâmil olduğunu; bu itibarla, onun yaratıcı ve yaratılmışlar arasında bir perde ve aracı olduğunu iddia eder (Câmî, 1942; akt. Gerevi, Fazıl ve Muhammediyan, 2021: 132). İbn Arabi ve onun gibi düşünenlere göre, bu ulvi görevi üstlenen insan-ı kâmilin ana karakteri güzel ahlakıdır. Dolayısıyla, hakiki manada insan-ı kâmil olan Hz. Peygamber ile onun vârisi olan insan-ı kâmillerin ayırt edici özelliği de Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmış olmasıdır. İnsan-ı kâmil, aynı zamanda tasavvuf alimlerinin sınırlarını tarif ettiği şeriat, tarikat, hakikat ve marifet ölçülerine uygun hareket eden kişidir. Bu itibarla, kâmil insan sözü özü bir, salih amel peşinde, güzel ahlak sahibi, güvenilir bir mü'mindir. Bu düşünce esasında tasavvufa gönül vermiş hakiki bir sâlikin de kemâlât yolunda nihai hedefidir. Bundan başka, insan-ı kâmil ilâhî varlık için en büyük şahit ve delildir. Bu vasfından ötürü yaratılmışların en şerefli sidir (eşref-i mahlukat). Nitekim onun için şerefli ve saygın addedilmiş (İsra: 70) ve özgün lütuflara mazhar kılınmış (Nahl: 18, 53, 65-83), Allah isminin mazharı, yaratılışın gayesi ("*levlake levlak lema halaktul eflak*": "*Sen olmasaydın, eğer sen olmasaydın, bu âlemleri yaratmazdım*" kutsî hadisi) ve Allah'ın halifesi olarak telakki edilmiş (Bakara: 30; Enam: 165; Neml: 62), ve mahlukatın geri kalanı belli yetki ve sorumluluklarla (Rum: 38) birlikte emrine musahhar kılınmış (Bakara: 29; Casiye: 13).

İbn Arabi'ye göre, insan-ı kâmilin bu vasfından dolayıdır ki, Cenabı Hak kendi mülküne halifesi olan insanı vekil tayin etmiş ve ona emanet etmiştir. Bu özelliğinden dolayıdır ki, Allah yeryüzünün mülkünü göklere, yere ve dağlara değil de insana

¹⁴ Çalışmanın kapsamını epeyce zorlayacağı için, metinde tartışmayı gerekli görmesek de bu noktada bir hususun vurgulanmasında fayda mülahaza ediyoruz: İbn Arabi *Fütuhât*'ta ayın menzilleri ve Kamer Suresi hakkında bahsederken ay ile kâmil insan arasında yakın bir ilişki olduğunu, hatta bir özdeşleşme olduğunu gizemli 28 sayı üzerinden ayrıntılı olarak anlatır. Onun iddiasına göre, ay kâmil kulun seyr-i sülûk esnasında kat ettiği menzillerin aynısını 28 aşamalı menzillerinde kat ediyor ve bu hareketin sonunda ay gerçek manada ay haline geliyor ve bundan sonra yeniden başka bir harekete başlıyor. Ayın bu döngüsel hareketi nasıl ki kesintisiz ve sürekli bir şekilde sonsuza dek sürüyorsa, sâlik kul da Cenabı Hak'ın isimlerinin menzillerinde sonsuza kadar seyr-i sülûk halinde olması gerekiyor (Sparham, 2019).

vermiştir (Ahzab: 72). İbn Arabi düşüncesini benimseyen tasavvuf anlayışına göre, “*ilahi isimler topluluğundan ibaret olan ilahi sureti ve ilahi emaneti kabul ve taşımaya, göklerin ve yerin ve madenlerin taayyünleri müsait olmayıp, ancak Âdem’in taayyünü müsait oldu*” (Konuk, 2013: 78-79). Çünkü, uluhiyetin küllî anlamlarından ibaret olan ilahi emanetleri taşımaya sadece meleklerin, feleklerin ve tüm diğer yaratılmışların özü ve esası olarak kabul edilen insan (Âdem) vücudunun bu özel taayyünü uygun kılınmıştır¹⁵. Burada bahsi geçen insandan maksat elbette insan-ı kâmilidir. Zira bu yoruma göre, insan-ı kâmilde diriltme, öldürme, var etme, yok etme, menetme ve verme gibi sonu olmayan ilahi sıfatlar fiilen açığa çıkar. Buna da Hz. İsa’ya atfen “... *Size çamurdan bir kuş sureti yapar, ona üflerim ve Allah'ın izni ile o kuş oluverir...*” (Ali İmran: 49) ayeti delil olarak gösterilir (Konuk, 2013: 79).

İbn Arabi gibi *tecelli* teorisine inanan mutasavvıflara göre, esasında alem de insan da *tecelli* sonucunda meydana gelmiştir. Zira ‘*eğer muhabbet olmasaydı tecelli, tecelli olmasaydı Allah bilinmezdi*’ denir ve bu zincirin devamından insan-ı kâmilin doğduğuna inanılır. Nitekim İbn Arabi’ye göre, insan bütün *tecelli* mertebelerini kendinde toplayan son ve en mükemmel *tecelligâhtır*. Özellikle, kalbe dönük *tecelliye* mazhar olan kimse *ubûdiyyet ahlâkı* ile vasıflanmış olur (Ceyhan, 2011: 242-243). Mutlak vücudun insan-ı kâmilde ulaştığı bu son mertebe kemâlâtın zirvesi olup; bu noktada artık “*Hak insan-ı kâmil ile görür, işitir, bilir ve bütün varlık sıfatları ile vasıflanmış olur ve her bir makamın ve her bir mertebenin lezzetleri ile lezzetlenir ve elemeleri ile elemli olur. Hakk’ın zevkleri insan-ı kâmil’in zevkleri veya aksi olarak, insan-ı kâmil’in zevkleri Hakk’ın zevkleridir*”. Artık “*varlık, âlemin vücududur ve toplayıcı varlık da insan-ı kâmilidir*” (Konuk, 2013: 80)¹⁶.

3. Vahdet-i Vücûd ve İnsan-ı Kâmil Düşüncesine Yöneltilen Eleştiriler

Daha önce de ifade edildiği gibi, ulemanın çoğu ile bazı mutasavvıflar vahdet-i vücud fikrini batıl görüş olarak görürler (Demirli, 2012: 431-434). Özellikle ulemadan İbn Teymiyye (ö. 1328), Alauddevle Simnânî (ö. 1336), Sadeddin Taftazani (ö. 1390), Ali Kari (ö. 1605), İmam-ı Rabbani (ö. 1624) ve Fransız şarkiyatçı Louis Massignon’a (ö. 1962) ait eleştiriler en çok bilinenlerdir. Bu gibi alimlerin getirdikleri pek çok eleştiri vardır ve elbette hepsine aynı minval üzere verilen uzun cevaplar vardır (Ertuğrul, 1991: 105-266). Ancak, çalışmanın odak noktası bu olmadığı ve kapsamını gereğinden ziyade genişleteceği için, bu eleştirilere verilen cevaplara ancak mütevazî bir yer ayrılabilmiştir. Bu kısımda vahdet-i vücud, insan-ı kâmil ve hakikat-i Muhammediyye

¹⁵ Aşağıdaki rubâî bu fikri gayet net olarak ifade eder (Konuk, 2013: 78):

*Ey Âdem! İlähî kitabın nüshası sensin;
Ve cemâl padişahının aynası sensin.
Âlemde ne varsa, senden hariç değildir;
Her ne istersen kendinden iste ki, hep sensin.*

¹⁶ Benzer şekilde, büyük mutasavvıflardan Abdürrezzâk el-Kâşânî’ye göre de Cenab-ı Hakk’ın bütün sıfatları ya celâl ya da cemal dairesinde gerçekleşir. Buna göre, *celâl tecellisi* gerçekleştiğinde sâlikte azamet, kudret, kibriyâ, ceberrût, huşû ve huzû; *cemal tecellisinde* ise, merhamet, lütuf, cömertlik, neşe ve ünsiyet meydana gelir (Ceyhan, 2011: 242-243).

konularında bazı şer’i ve sûfi ulemanın yönelttiği eleştiriler üç alt başlık halinde ele alınacaktır.

3.1. İmam-ı Rabbani ve Diğer Mutasavvıfların ‘Vahdet-i Vücut’ ve ‘İnsan-ı Kâmil’ Eleştirileri

Tasavvuf alimleri arasında örneğin, Ahmed Rifai, Hallac-ı Mansur’un “*ene’l-Hak*” ifadesinden hareketle, açık bir dille bu görüşü reddeder; batıl sözler olduğunu ve mutlaka sakınılması gerektiğini, aksi takdirde insanın ayağını cehenneme doğru kaydıracağını söyler. Aynı şekilde, her ne kadar vahdet-i vücudu seyr-ü sülûkun ilk dönemlerinde görülen bir hal olup, daha sonra yok olacağını söylese de (Ertuğrul, 1991: 18), İmam-ı Rabbani de Allah’ın hiçbir eşya ile birleşik olmadığını, eşyanın keyfiyetinden münezzehe olduğunu, hiçbir zaman ne Vâcib’in mümkün’ün aynısı ne de hâdis’in kadîm’in aynısı olamayacağını; yine muzhirin zahirin aynı, gölgenin de nefsi aslın aynısı olmayacağını söyleyerek bu düşüncüyü benimsemez (İz, ? : 166).

İki büyük mutasavvıfın yaklaşımları dikkatle incelendiğinde, İmam-ı Rabbani’nin ehli sünnet esasına dayalı şeriat esaslarının ve nebevî tecrübelerin her zaman sûfi tecrübelerin esasını oluşturması gerektiği, başka bir deyişle, şeriatlı tasavvufun asla olamayacağı inancı ile hareket ettiği; dolayısıyla, ortaya koyduğu tasavvufi doktrinin ehli sünnet esaslı kelam ve fıkıh kaideleriyle örtüştüğü anlaşılmaktadır. Bu itibarla, Anadolu’nun kadim ehli sünnet geleneği ile et tırnak halinde kaynaşmış sûfi geleneği ağırlıklı olarak *müceddid* olarak kabul ettiği İmam-ı Rabbani’nin manevi yol göstericiliğini benimsemiştir¹⁷.

İbn Arabi’nin vahdet-i vücud nazariyesini belki de en sistematik eleştiren ve alternatifini ortaya koyan İmam-ı Rabbani olmuştur. Rabbani’ye göre, bazı sûfilerin gördüklerini Vâcibü’l-Vücut ve Hak olarak bilmeleri vehimden ve yanılığdan ibarettir. Evrende gözlemlenen her şey yaratılmışlar alemine aittir. Cenab-ı Hak bunların ötesinin ötesinde olup, insanların görmelerinden ve bilmelerinden münezzehtir; bu manada bir keşif ve müşahede söz konusu değildir. Rabbani, sâlikin seyr-ü sülûkunun başlangıcında vahdet-i vücud anlamında müşahedelerin olabileceğini (ki kendisinin de böyle bir hali tecrübe ettiğini), fakat sonraları buradan çıkıp, bu manada görülen her şeyin Hakk’ın gayrı olduğunun anlaşıldığını söyler. Ayrıca, bu hususta İbn Arabi’nin iddialarının hatalı olduğunu; ama, nasıl ki fakihler içtihat hatasında kınanamayacaklarsa, Şeyh-i Ekber’in keşif hatasının da mazur görülmesi gerektiğini ifade eder (Karaman, 1992: 34-35).

Bilhassa İbn Arabi’nin geliştirdiği vahdet-i vücûd ve hakikat-i Muhammediyye nazariyesine yönelik en temel eleştirilerden biri de, teorinin dayanaklarından olan mertebeler teziyle ilgilidir. Nitekim İmam-ı Rabbani bu sözleri İbn Arabi ve takipçilerinin zevklerine uygun ifadeler olarak değerlendirmiş ve mümkün

¹⁷ Türkiye’de en fazla itibar edilen ve en meşhur fıkıh alimlerinden Prof. Dr. Hayreddin Karaman’ın “*İmam-ı Rabbani ve İslam Tasavvufu*” (1992) kitabını hazırlaması bizce bu düşüncüyü teyit etmektedir.

(yaratılmışlar) ile Vacib'in ilişkilerini karıştırdığını iddia etmiştir. Rabbani bu husustaki görüşünü *Mektûbât*'ta '*hakikat-i Muhammediyye makamı*'nı anlattığı mektubunda şöyle açıklar: "*Mümkün bütün unsurları ve parçaları ile sureti ve hakikati ile mümkündür... Mümkünün hakikati elbette mümkün olacaktır. Mümkünün Vacib Teala ile hiçbir ortak noktası yoktur. Mümkün ile Vacib arasındaki bağlantı, yaratan-yaratılan bağlantısından ibarettir*" (C. 3, 21. Mektup; akt. Karaman, 1992: 230-231).

'*İbn Arabi ve vahdet-i vücud*' hakkında bilgi verdiği ve eleştirdiği mektubunda ise, mümkün ile vacibin aynı olduğunu söylemeyi edep çizgisinden sapma, sapık bir inanç olarak nitelendirir. Özetle, mümkünin bütün sıfat ve özelliklerinin Cenab-ı Hak'tan uzak olduğunu, zatta, sıfatlarda ve fiillerde Onun eşinin ve benzerinin olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca, mahlukatın ilminin Allah'ın ilminin mukabil olana yansımış bir gölgesi, aynı şekilde, varlıklarının da Vacib olan Allah'ın vücudunun (varlığının) karşısı olan yokluğa yansıyan bir gölgesi olduğunu iddia etmiştir. Büyük mutasavvıfa göre, kritik olan şu ki, bir şeyin gölgesi hiçbir zaman onun aynısı değildir; sadece kısmen benzeyebilir, ama bunu aynı şeymiş gibi değerlendirmek hakikati ters yüz etmek olur. O bakımdan, (ayan-ı sabite fikrinin aksine) mümkünin aslı ve hakikati yokluktur. Cenab-ı Hak'ın isim ve sıfatlarından bu yokluğun üzerine akseden yansılar, bunların aynısı olmak yerine misal ve gölgeleridir. Onun için, vahdet-i vücudcuların savunduğu gibi '*hepsi O'dur*' demek yerine, '*hepsi O'ndandır*' demek daha uygundur (C. 2, 1. Mektup; akt. Karaman, 1992: 258, 262-263).

İmam, sûfiler arasında iki tür tevhidin olduğundan bahseder: *Vücûdî tevhid* (yani, varlığın tek olması ve gayrısının yok hükmünde olması ve Mutlak Zât'ın tecellî ve zuhûru olarak görülmesi) ve *şühûdî tevhid* (yani, Bir'in müşahedesini). Özetle, birincisi *ilme'l-yakîn*, ikincisi ise, *ayne'l-yakîn* derecesindedir (Kartal, 2005: 65). *Müceddid-i elf-i sânî*, yani, Hicrî *ikinci bin yılın müceddidi* olarak tanınan büyük mutasavvıfın, Şeyh-i Ekber'in vahdet-i vücûd nazariyesine mukabil geliştirdiği vahdet-i şühûd nazariyesinin esasları şu dört noktada özetlenebilir (Kartal, 2005: 66-69): (i) Vücûdun/Varlığın Zâta zâid bir sıfat olması, (ii) sıfatların zâtın aynısı olmaması, zâta zâid olması; âlemin de zâtın gölgesi hükmündeki sıfatların gölgesi olması, (iii) gerçek varlık-gölge varlık ayırımının hayalî değil, gerçek olması, (iv) vahdet-i şühûdun, yani kulluğun/ubûdiyetin sûfî tecrübenin son gayesi olmasıdır.

Bu konuyla ilgili literatür incelendiğinde, aslında İmam-ı Rabbani'den önce Rükniyye tarikatının kurucusu olarak bilinen İranlı âlim ve şair Alauddevle Simnânî'nin de İbn Arabi'nin vahdet-i vücud düşüncesine Rabbani'nin eleştirilerine oldukça paralel olarak (hatta Simnânî'den yararlandığı dahi söylenir) temelden itirazlarının olduğu anlaşılmaktadır. Sûfî alimin itirazları iki noktada toplanır: Bunlardan ilki, vahdet-i vücûd müşahedesinin sûfî tecrübenin son gayesi değil, başlangıcı olduğudur. Hatta kendisinin de sülûkun başlangıcında bir dönem aynı manevi tecrübeyi edindiğinden bahseder. İkincisi ise, Allah ile âlem arasındaki farklılık ortadan kaldırılamaz bir gerçektir (Kartal, 2005: 64). Bahaeddin Nakşibend'in

de “görünen, işitilen, bilinen her şey Allah’ın gayrıdır” dediği ve kelime-i tevhitteki “lâ”nın anlamının da burada saklı olduğunu ifade ettiği bilinir. Saygın tasavvuf hocalarından Mahir İz bu meyandaki görüşleri şu cümle ile güzel özetler: “*Vahdet-i vücuda halk ile Hâlik arasında kurb ve maiyyet manasına, yani birlik mefhumuna, arada gayriyyet olmadığını, ulema kadar bir çok rical-i tasavvuf da kâil (aklına yatmış, razı olmuş) değildir*” (İz, ? : 167).

3.2. Vahdet-i Vücut’a Yönelik ‘Hulûl’ ve ‘İttihad’ Benzeri Bazı Eleştiriler

Vahdet-i vücut, insan-ı kâmil ve hakikat-i Muhammediyye düşüncesine yöneltilen bir başka nokta, bu fikrin kaynağının esasında Yeni Eflâtunculuk’taki ‘logos’ veya İskenderiyeli Aziz Clemens’in (ö. 215) peygamberlik konusundaki görüşleri olduğu ve bunun önce Şiî inancına geçtiği, oradan da tasavvufa sirayet ettiği (Demirci, 1997: 180). Bazı yazarlar en azından *muayyen hulul*’ün (*hulul-ü hâs*) Hristiyanların Hz. İsa, aşırı Şiilerin Oniki İmam ile Alevi ve Bektaşilerin baba yorumlarında ilahi ruhun bu şahıslara intikal ettiğini, hatta İbn Haldun gibi düşünürler oradan da Sünni sûfî geleneğe sirayet ettiğini iddia ederler (Yavuz, 1998: 342-343). Nitekim ünlü tarihçi Fuad Köprülü de bu görüşe yakın durur ve Sünni sûfî akımlardaki *insan-ı kâmil* düşüncesi ile Şiilerdeki *imam* telakkisi arasında bazı benzerliklerin olabileceğine işaret ederek, Şiiliğin tasavvuf üzerindeki tesirinin daha derin olarak tetkik edilmesini önerir (Köprülü, 2017: 24). Tabii bunun tersini savunanlar da olmuştur: Örneğin, Alevi sûfî geleneğinin en önemli isimlerinden Kaygusuz Abdal’ın (ö. 1444) tasavvufi düşüncelerinin doğrudan doğruya Mevlana’dan alındığı, bunun da esas olarak İbn Arabi’ye dayanan vahdet-i vücut düşüncesinden ibaret olduğu iddia edilmiştir (Abdal, 2009: 61).

Öte yandan, Selefîyye âlimleri başta olmak üzere, vahdet-i vücut nazariyesine yöneltilen *hulul* ve *ittihad* eleştirilerine karşı¹⁸, özellikle İbn Arabi’nin şiddetle reddettiği bilinmektedir. İslam inancına göre, Allah’ın bütün varlıklara hulûl edip onlarla ittihad etmesi zaten kabul edilemez; bu durum hem naslara hem de akla aykırıdır. Aksine naslarda açık ve sarîh bir şekilde Allah’ın zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde benzersiz olduğu ve O’nun dışındaki her şeyin yaratılmış varlıklardan ibaret olduğu belirtilmiştir. Kaldı ki, vahdet-i vücut fikrini savunanlarca benimsenen, “*Allah’tan başka varlık yoktur*” düşüncesiyle panteistlerin fikirlerini özetleyen, “*Tanrı bütün varlıklarda mündemiçtir*” veya “*Her varlık Tanrı’dır*” cümleleri birbirinin aynısı değildir. İlkinde tevhit inancını yorumlamada aşırılık söz konusu iken, diğesinde tam bir hulûl, hatta inkâr söz konusudur. Bu hususta genel kanaat, bazı mutasavvıfların benimsediği vahdet-i vücut fikri, seyr-i sülûk aşamalarını tamamlayıp ‘Allah’ta yok olma’ noktasına ulaşanların vecd hali sebebiyle Cenab-ı Hak’tan başka hiçbir varlığın bulunmadığı tecrübesine dayandığı ve İmam-ı Gazali’nin de dediği gibi, “*hayalden kaynaklanan bir yanılğı*” olarak telakki edilmesidir (Yavuz, 1998: 343; Köprülü, 2016:

¹⁸ Bu konuda hassasiyetiyle ve sert eleştirileriyle bilinen İbn Teymiyye’nin görüşleri üzerine daha kapsamlı bilgi için mesela şu makaleye bakılabilir: Marulcu: 2008.

171)¹⁹. Yoksa Ferid Kam'ın *Vahdet-i Vücut Risalesi*'nden nakledildiği gibi, tasavvuf ehli Allah'tan başka bir gerçek varlığın olmadığını açık bir şekilde görmüştür. Buna göre, sadece bir varlık vardır, o da Allah Teala'dır (Köprülü, 2018: 423).

Bu eleştirilere karşı geliştirilen soyut savunma, “*Zât-ı Vahdet hakkında herkesin nazarı istidadından ileri gidemez*”. Zira bu manada üç sınıf insan vardır: Avam, havas ve aşık. Avam, her şeyi kabuktan görür; havas, kabuk ile özü birlikte görür; aşık ise, sadece özü görür. Birinci hayvanlık derecesinde kalırken, ikinci insanlık, üçüncü ise Rabbanî derecelerine yükselir. Bu konuda söz söyleyenler sadece havastır; çünkü onlar hem kabuğu hem de özü görürler. Zira avam hiçbir şey bilmediği için, aşıklar da cesaret edemedikleri için söyleyemezler (Kam, 2003: 52). Aynı şekilde, M. Ali Aynî de yukarıdaki eleştirileri haksız bularak, özellikle ‘eşyanın ayn-ı Hak’ olduğu meselesine İbn Arabî'nin *Fütuhât*'taki bizzat kendi ifadesiyle cevap verir: “*O zuhurda her şeyin aynıdır, eşyanın zatlarında eşyanın aynı değildir. Aksine (zatlar açısından) O, O'dur, eşya da eşyadır*” (Aynî, 1992: 192).

İnsan-ı kâmil meselesine yöneltilen önemli eleştirilerden biri, bu denli maddi ve manevî mertebeleri kapsadığı ileri sürülen insanın kelâm ilmi bakımından hâdis (sonradan meydana gelmiş) varlığın özelliklerini taşıyıp taşımadığı, eğer taşıdığı kabul ediliyorsa, bu kadar mükemmel bir varlığın hâdis varlık statüsünde nasıl değerlendirilebileceğidir. Bir başka nokta, gerçekten bu derece mükemmel bir insan tasavvurunun Allah'ın alemdeki tasarruf yetkisine bir sınırlama ya da yetki devri anlamı taşıyıp taşımadığıdır. Yine, pratikte kâmil insanın anlaşılabilmesinin objektif ölçülerinin kesin olarak bilinmemesi de bir başka husustur. Son olarak, Cenab-ı Hak'a mahsus sıfatların kâmil insan üzerinden insanda tezahürü ve Yaratan'ın yaratılanlarla bir tür özdeşliği veya bitişikliği, sahih akıl ilkeleri ve mantık kuralları açısından da tevhit inancı bakımından da sorunlu bulunmaktadır (Sinanoğlu, 2008: 95, 97, 107).

3.3. ‘Hakikat-ı Muhammediyye’ Anlayışına Yönelik Bazı Eleştiriler

Üzerinde durulması gereken çok önemli noktalardan biri de konunun ağırlıklı olarak hakikat-ı Muhammediyye inancı üzerinden vazedilmesidir. Oysa İslam alimlerinin çoğu, özellikle hadis âlimleri ve Hanbelîler, Hz. Peygamber'in bu şekilde anlaşılmasından rahatsız olmuşlardır. Zira Hz. Peygamber'in bu şekilde anlaşılmasının ve inanılmasının onu ilâhlaştıracağı için, Hakikat-i Muhammediyye inancını şirk saymışlardır. Hatta daha önceki bazı kavimlerin de kendilerine gönderilen peygamberlere gösterdikleri aşırılıklar sebebiyle sapıklığa düştükleri söylenmiştir (Demirci, 1997: 180). Nitekim çalışmanın daha önceki kısımlarında etraflıca

¹⁹ Bu hususu tasavvuf geleneğinin dışında farklı bir İslami ekolün öncüsü olan Said Nursî olumlu yönde şöyle değerlendirir: “... *maddecilerin ve her şeyi tabiata verenlerin yolundan en uzak meşrep vahdet-i vücûddur. Çünkü vahdet-i vücûd ehli, Cenâb-ı Hakk'ın varlığına iman kuvveti ile o kadar önem veriyor ki, kâinatı ve mevcudatı inkâr ediyor. Maddeciler ise mevcudata o kadar önem veriyor ki, kâinat hesabına Allah'ı inkâr ediyorlar. İşte bunlar nerede, ötekiler nerede?*” (Nursi, 2014: Mektubat, 390: 14).

değınildiği gibi, mesela Abdülkerim Cîli hakikat-i Muhammediyye konusunda kaleme aldığı meşhur kasidesinde Hz. Peygamber’le ilgili kelim ilmi bakımından sorun teşkil edecek aşırı övgülerde bulunmuştur. Örneğin, “... *Dikkat edin, yaratmak da emretmek de yalnız O’na mahsustur...*” (Araf: 54) ayetinde öznenin Hz. Peygamber olduğunu, ona işaret edildiğini iddia etmiştir (Cîli, 2002: 3759. Oysa, ayetin bütünü dikkate alındığında Cenab-ı Hak’ın kendi yaratma fiilinden bahsettiği şüphe götürmeyecek bir gerçektir. Kasidenin bundan sonraki dizelerinde de (özellikle 31-32, 34, 39-41, 43, 45-47. dizelerde) aynı şekilde Peygamberi Allah’ın sıfatlarıyla özdeşleştiren ifadeler yer almaktadır.

Oysa Kur’an’ın ana konusu tevhit inancını farklı örneklerle ortaya koymaktır. Eski kavimlerin peygamberlerine karşı yanlış tutumlarının altında, onların kendileri gibi sıradan insanlar oldukları ve her insan gibi aynı fiziki özelliklere sahip oldukları, hatta maddi statüleri bakımından yeterince güçlü olmadıkları²⁰, oysa insan ötesi bir güç ve statüye sahip olmaları gerektiği gibi tutarsız ve bahaneci inançları vardı. Farklı ayetlerde sıkça ifade edildiği gibi, hemen her kavim kendilerine gönderilen peygamberden insan-ötesi irade ve kudret beklemişler, bulamayınca da inkarlarına mazeret olarak kullanmışlardır. Ama bu durum onların tam da bu yüzden felaketlerine engel olmamıştır. İnsanlık tarihinde tevhit mücadelesinin hikayesi de esasında bu hat üzerinde gerçekleşmiştir.

Yukarıdaki eleştiri tam da bu noktada önem arz ediyor. Zira Cenab-ı Hak Kur’an’da hem eski kavimlerin hem de Mekke’li müşriklerin bu konudaki ısrarlı tutumlarına karşılık olarak Hz. Peygamber’in bir beşer olduğuna dair pek çok ayet nazil buyurduğu halde²¹, benzer bir durum Hz. Peygamber için de söz konusu olmuştur. Örneğin, İsra Suresi’nde bu konuda ard arda dört ayette (90-93) yer alan ifadeler bu durumu anlatır. En sonunda ise şöyle denilir: “... *De ki: “Rabbimi tenzih ederim. Ben ancak resul (elçi) olarak gönderilen bir beşerim”* (İsra: 93)²². Peygamberlerden mucizeler istenmesi de esasında bu minval üzere olmuş ve Cenab-ı Hak’ın istediğinde de bu tür durumlar ilgili peygamber aracılığıyla gerçekleşmiştir²³. Oysa hakikat-i Muhammediyye anlayışı ile sanki normal insan statüsündeki birinin vahye muhatap olamayacağı, alemlere rahmet olarak telakki edilemeyeceği, yani bu denli değerli bir beşer olamayacağı gibi bir kuşkuğu gündeme getirmektedir.

²⁰ Hz. Peygamber için Zuhur Suresi 31. ayet (“... *Bu Kur’an iki şehirden bir büyük adama indirilse olmaz mıydı?*”) çok güzel bir örnektir.

²¹ Hz. Peygamber’le ilgili örnek olarak sadece şu ayetlere bakmak yeterli olacaktır: Ali İmran: 144; İsra: 93-95.; Kehf: 110; Fussilet: 6.

²² Fakat, müşrikler istese de (Enfal: 32), Peygamberimizin hatırına önceki kavimler gibi cezalandırılmayacakları şu ayette açıkça belirtilmiştir: “*Sen içlerinde oldukça Allah onlara azap etmez, tövbe edip dururken de Allah onlara yine azap etmeyecektir*” (Enfal: 33).

²³ Örneğin, Hz. Salih’in dişi deve hikayesi, Hz. Musa’nın sihirbazlarla değnek-yılan hikayesi ve Hz. Muhammed’in isra ve ay yarılma hikayesi bunlardan sadece birkaçıdır. Hepsinde de olayların gerçekleşme iradesinin Allah’a ait olduğu şek ve şüphe götürmeyecek şekilde ifade edilmiştir.

Benzer bir durumu hadislerde de görmek mümkündür. Nitekim Buhari’de geçen bir hadis İsrâ Suresi’nde geçen ayetleri oldukça net bir ifade ile tefsir etmektedir: “Hz. Ömer minber üzerinde şöyle diyordu: Ben Peygamber’den işittim: ‘Hristiyanların Meryem oğlunu (İsa’yı) batıl ve aşırı surette övdükleri gibi sakın sizler de beni övmeye aşırı gitmeyiniz. Şüphesiz ki ben ancak bir kulum. Onun için bana ‘Allah’ın kulu ve resûlü deyiniz’ buyuruyordu” (Buhari, Enbiya: 50/115; Buhari, 1987: C7/3261). Yine Enes b. Malik’in rivayet ettiği bir hadise göre bir adam Hz. Peygamber’e “Ey efendim, ey efendimin oğlu! Ey bizim en hayırlımız, ey en hayırlımızın oğlu! diye seslenmişti. Buna cevaben Peygamberimiz şöyle buyurmuştur: Ey insanlar! Allah’tan korkun. Sakın şeytan sizi aldatmasın. Ben Abdullah’ın oğlu Muhammed’im. Allah’ın kulu ve resulüyüm. Allah’a yemin ederim ki beni, Allah’ın bana verdiği makamın üstüne çıkarmanızı sevmiyorum” (Ahmed, 3/153, 241; 4/25, 40; akt. Sinanoğlu, 2008: 108). Mutamf’tan rivayet edilen bir başka rivayette bir grup elçi ile Hz. Peygamberin huzuruna varırlar ve şöyle bir diyalog gelişir: “(Orada Hz. Peygambere): Sen bizim Seyyidimizsin, dedik de (Resulü Ekrem): ‘Seyyid Allah’tır’ buyurdu. Biz: Sen bizim faziletçe en faziletlimiz, (eşe dosta iyilik elini) uzatma bakımından da en üstünümüz sensin, dedik. Bu sözünüzü söyleyiniz -yahutta- (bu sözünüzün bazısını (söyleyiniz; fakat bir kısmını bırakınız, tâ ki) şeytan sizi (bazı sözlerinizle kendi yoluna) sürüklemesin” (Ebu Davud, Edeb: 9/4806; Ebu Davud, 1989: 1036).

Dikkat edilecek olursa, en sağlam hadis kaynaklarından aktarılan yukarıdaki hadisi şeriflerde Hz. Peygamber’in kendisine yapılan en basit iltifatlardan bile rahatsızlık duyduğu; sürekli olarak kendisinin Allah’ın bir kulu ve elçisi olduğunu vurguladığı görülmektedir. O bakımdan, söz konusu ifade biçimlerini başkaları için kullanırken bu hassasiyetin dikkate alınmasında büyük fayda vardır.

Netice itibariyle, hakikat-i Muhammediyye yaklaşımı insan-ı kâmil meselesini herkes tarafından tatbik edilebilen ve değerlendirilebilen somut bir konu olmaktan çıkarıp, beşerin en değerli kişisiyle özdeşleştirip, bazı tanrısal sıfatlar ve misyonlar da yükleyerek, normal şartlarda diğer insanlarca ulaşamayan ve hayata geçirilemeyen soyut bir konu olarak telakki etmiştir. Ancak, bazı İslam alimlerinin insan-ı kâmil kavramını bu şekilde yorumlamalarının sebebi, Hz. Peygamber’in peygamberliği ve diğer önemli vasıflarının yanı sıra, ahlaki meziyetleri de en mükemmel haliyle kendisinde toplamasından (Karaman, 2017: 59)²⁴ kaynaklanmaktadır.

4. İnsan-ı Kâmil Anlayışının İktisadi Hayata Yansıması Üzerine Bir Değerlendirme

Kanaatimizce insan-ı kâmil meselesini bugün yeniden tartışırken, salt soyut mülâhazaların konusu olmaktan ibaret görmeyip, esas olarak Hz. Peygamber’in

²⁴ Nitekim, ‘kendisinin büyük bir ahlak üzere’ olduğu (Kalem: 4) ve ‘Müslümanlar için örnek bir şahsiyet’ olduğuna (Ahzab: 21) dair ayetler ve bunları destekleyen bazı hadisler vardır. Mesela, Hz. Aişe’nin “Onun ahlaki Kur’an ahlakıydı” (Müslim, Salâtu’l Müsafirin: 139) demesi gibi.

şahsında mündemiç hale gelmiş olan Kur'an ahlakını hayatın her anına ve her alanına hâkim kılmak olarak görmek daha doğru olacaktır. Nitekim insanın cemali ve kemali; sözünün, özünün ve amelinin güzelliği ve doğruluğu ile ölçülür. Böyle olunca, örneğin, iktisadi hayatta kararlar ve davranışlar *mekârim-i ahlak* olarak bilinen bu ahlaki meziyetlere göre belirlendiğinde, 'kendisi için uygun olmayanı başkasına (topluma) reva görmeyen, dolayısıyla sadece kendisi için neyi uygun görüyorsa başkasına da onu uygun gören; bir başka deyişle, kendisi ile başkasını aynı tercih kalıbına yerleştiren' bir *insan-ı kâmil modeli* ortaya çıkacaktır. Nitekim temel hadis kaynaklarının neredeyse tamamında yer bulan bir hadis-i şerifte "Sizden biriniz, kendisi için arzu edip istediği şeyi din kardeşi için de arzu edip istemedikçe, gerçek anlamda iman etmiş olmaz" (Buhârî, İman: 7; Müslim, İman: 71-72; Tirmizî, Kıyamet: 59; Nesâî, İman: 19, 33; İbn Mâce, Mukaddime: 9) buyurularak, bu evrensel ahlakî ilkenin altı çizilmektedir.

Esasında İslam'ın sosyal ve iktisadi hayata dair vazettiği en önemli evrensel ilkelerden biri olan bu hadiste ifade edilen düsturun aile, eğitim kurumları ve sosyal vasıtalar yoluyla içselleştirilmesi ve kurumsallaştırılması halinde, günümüzde karşılaşılan pek çok sorunun azalacağı aşıkardır. Zira *homoeconomicus* olarak bilinen çıkarı peşinde koşan, tüketimi üzerinden faydasını azami noktaya ulaştırmakla durumunu optimize eden bir *iktisadi adam* anlayışının insanlığın mutluluğu için sürdürülemez bir durum haline geldiği bir dünyada, oldukça küçük bir azınlık dışında neredeyse herkesin hoşnutsuz olduğu artık saklanamaz bir gerçektir. Söz konusu bencil kişi ve kurumların sosyal ve iktisadi faaliyetlerinde toplam faydayı tamamen kendilerine, maliyeti/zararı ise topluma yönlendirmelerinin sonucu olarak, üretim, tüketim ve dağıtım gibi ekonomik yaşamın her alanı negatif dışsallık üretmektedir. Milton Friedman gibi neoliberal iktisadi düşüncenin öncüsü konumundaki müelliflerin savunduğu özgürlükler (Friedman, 1988) elbette değerli olmakla birlikte, birey ve toplum düzeyinde yukarıda ifade edilen ahlaki kodlara sahip olmayınca, aksak rekabetçi piyasa yapılarında oligopolcü rantıye grupların ya da kişilerin kölesi haline gelmektedir. Söz konusu kölelik düzeni, üreticilerin de tüketicilerin de büyük bir kısmını mağdur etmekle kalmıyor; dünyada var olan diğer canlı ve cansız varlıkların yaşamlarını da ciddi olarak tehdit ediyor. Bu meyanda, büyük bir küresel sorun haline gelmiş olan küresel ısınma, yer altı, yer üstü ve hava kirliliği, suların ve diğer yer altı ve yer üstü kaynakların azalması ve kalitesinin düşmesi, enerji kaynaklarının sorumsuzca kullanılması, savaşlar ve insanlığı yok edici savaş teknikleri ve israf çılgınlığı, kendi çıkarına odaklanan kapitalist iktisadi adam modelinin mikro ve makro düzeylerde karşımıza çıkan sonuçları olarak değerlendirilebilir.

Halbuki bilim insanlarının milyarlarca yıldır var olduğunu iddia ettikleri dünyanın kendine göre bir tabii düzeni vardır. Ahlaki kaygılardan soyutlanmış doyumsuz insanoğlunun birey, firma ve ülke bazlı hırsları uğruna bu düzen her geçen gün hızla bozulmaya başlamıştır. Ünlü bir İslam alimi, kâinatın bu dengesini israflı, iktisatsız, zalim, adaletsiz, kirlili ve nezâfetsiz bedbaht insanın bozduğuna işaretler, şu

tespitte bulunur: “*Bütün kâinatın ve bütün mevcudatın düstur-u hareketi olan iktisat ve nezâfet ve adaleti yapmadığından, umum mevcudata muhalefetinle, manen onların nefretlerine ve hiddetlerine mazhar oluyorsun... (Oysa) kâinat, iktisat ve israfsızlık üzerinde hareket ediyor, iktisadı emrediyor. Ve ... umum eşyanın müvâzenelerini idare ediyor ve beşere de adaleti emrediyor... Beşerin bulaşık eli karışmamak şartıyla, hiçbir şeyde hakikî nezâfetsizlik ve çirkinlik görünmüyor...*”. Bunun üstesinden gelmenin yolu ise, her fırsatta geliri ve kaynakları israf eden değil, iktisatlı, kanaatkâr ve şükreden bir ahlak temelli kâmil insan modeli kurmak ve sürdürülebilir kılmaktır (Nursî, 1995: 309-310; 139-147).

Benzer şekilde, Abdülbaki Gölpınarlı'nın neşrettiği Abd-al-Razzak-Kaşani'ye ait olduğu sanılan *Tuhfat-al-İhvan Tercemesi* isimli fütüvvetnamede de fütüvvete atfedilen anlamın tasavvufa atfedilen anlamla hemen hemen aynı olduğu, her ikisinin de aynı ahlaki temellerden beslendiğinden bahisle, sosyal ve iktisadi hayatta kâmil bir müminin vasıflarına dikkat çekilmektedir. Buna göre, Hz. Hasan'a atfen fütüvvet, “*kudreti varken affetmek, devleti varken tevazu göstermek, darlık zamanında cömertlik etmek ve minnetsiz ihsanda bulunmak*” (Gölpınarlı, 1949-1950/2011: 233) olarak tanımlanır. Bütün bu faziletlerin ise iffet, şecaat, hikmet ve adalete özgü olduğu; tövbe ve cömertliğin de iffetin alt bileşenleri olduğu söylenir. Özetle, fütüvvetin İslami bir iktisadi hayat için en temel ilkelere cömertlik ve infak konusunu öne çıkardığı anlaşılmaktadır (Erdem, 2022b: 202).

Bu bağlamda, diğerkamılığı (ısrarı) esas alan *ahlak temelli bir insan-ı kâmil* anlayışının önce Müslümanlar tarafından iyi anlaşılması ve içselleştirilmesi, sonra da tüm insanlığa bir alternatif model olarak sunulmasının önemli bir hizmet olacağı açıktır. Zira böyle tanımlanan ve hayata hazırlanan bir insanın iktisadi hayata bakışı, salt maddi optimizasyon üzerinden hareket etmek yerine, İslam'ın temel ahlaki kaidelerini dikkate alarak öncelikle manevi optimizasyon üzerinden hareket etmek olmalıdır. Ahlak temelli bir iktisadi anlayışın özünde ise, kazanırken ve harcarken hukuki ve ahlaki meşruiyet sınırlarını gözeterek, arzularıyla ihtiyaçları arasındaki farkı dikkate almak; cimri değil, iktisatlı, kanaatkâr olmak; müsrif değil, cömert olmak vardır. Böylece, ekonomik kararlarında daima orta yolu tercih eden ve sonunda mülkün gerçek sahibine şükrü bir vazife telakki eden bireyler ve toplum vardır. Öyle ki, ribanın, gararın ve asimetric bilginin (ters seçim ve ahlaki zafiyetin) olmadığı ahlak temelli böyle bir durumda gerçek ve tüzel kişiler arasındaki iktisadi ve sosyal mübadele tam belirlilik (ahlakilik) altında gerçekleşmiş olacaktır.

Bunun için İslami iktisat üzerine çalışanların bu hususu öncelikle dikkate almaları faydalı olacaktır. Zira son yıllarda İslami iktisat alanında yapılan çalışmaların teorik mülâhazaları göz ardı ederek, ağırlıklı olarak basit istatistik ya da ekonometrik test teknikleri ile örneğin, finansal araçlar ve bunların büyüme etkisi üzerine odaklanması, yukarıda bahsedilen çıkarıcı iktisadi adam modelinin aksaklıklarını gidermeye ve bu çalışmada konu edinilen söz konusu insan-ı kâmil ahlakını esas alan

insan modelinin inşasına hizmet etmeyecektir. Olsa olsa bazı yatırımcılara biraz daha farklı alternatif yatırım imkanlarının üretilmesine ve muhafazakâr-İslami kılıflar altında benzer sonuçlar alınmasına katkı sunacaktır. Oysa İslami iktisatçıların temel hedefi, İslam medeniyetinin sunduğu kaynakları ve fırsatları manevi sorumluluk bilinciyle insanlığın hizmetine sunmak olmalıdır.

Özellikle küresel çapta yaşanan Koronavirüs süreci, Rusya-Ukrayna Savaşı ve diğer birçok bölgede yaşanan siyasi ve askeri çatışma ortamları, ekonomik durgunluk ve yüksek enflasyon sorunlarının gölgesinde (özellikle Türkiye’de) fırsatçı üretici ve satıcı çevrelerin oluşturduğu tedarik zinciri aksamaları ve oligopolcü (mark-up) fiyatlamalar insan-ı kamili hayatın merkezine alan bir iktisadi anlayışa her zamankinden daha fazla ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bu durumda hiçbir ekonomik aktör kendisi için uygun görmediği bir yatırım, üretim, tüketim ya da dağıtım kararını almaması gerekir ya da almasına izin verilmemesi gerekir. Çünkü, öncelikle karar birimlerinin kendi öz sorumluluklarının bilincinde olmaları ve o doğrultuda davranmaları ve karar almaları beklenir; bu yönde hareket etmediklerinde ise, insan-ı kâmil modeline göre oluşan düzenleyici ve denetleyici mekanizmalar devreye girerek gerekli politika araçları ile piyasa mekanizmasını yönlendirmelidirler.

Nitekim İslam medeniyetinin en başından itibaren varlığını sürdüren *Hisbe teşkilatı* bunun için kurulmuş, Osmanlı Devleti’nin yükselme döneminde *ihtisap kanunnameleri* bu amaçla çıkarılmış, *narh* ve *çaşni tutma* uygulamaları bunun için hayata geçirilmiş ve Fütüvvet ve Ahilikten mülhem ‘*pabucun dama atılması*’ geleneği bu gayeye matuf olarak uygulanmıştır. Zira ahlak temelli bir piyasa mekanizmasında düzenleme ve denetleme faaliyeti bir anlamda ‘iyiliği hâkim kılmak ve kötülüğü menetmek’ için yapılır. İslam geleneğinde ‘*emr-i bil-maruf nehy-i ani’l-münker*’ olarak bilinen bu düsturun gayesi, toplumun maslahatıdır. Nitekim modern dünyada iktisat politikalarının nihai hedefi de toplumun refah düzeyini, yani yaşam standardını yükseltmektir.

5. Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada önce tasavvuf literatüründe farklı insan-ı kâmil anlayışlarının genel bir çerçevesi çizilmiş ve gruplandırılmış, ardından İbn Arabi’nin vahdet-i vücud nazariyesini esas alan *hakikat-i Muhammediyye* yaklaşımı dört alt başlık altında incelendikten sonra, bu anlayışa yönelik eleştiriler üç alt başlık altında tartışılmıştır. Bu konudaki tasavvuf literatürü incelendiğinde, insan-ı kâmil meselesinin genel olarak iki şekilde yorumlandığı görülecektir: Birincisi, günlük dilde kullanılan ‘ideal insan’ anlamındaki Kur’an ahlakıyla ahlaklanmış *mekârim-i ahlak* sahibi kâmil insandır. Tasavvuf çevrelerinde yaygın olarak kullanılan *ehl-i hâl* ve *ehl-i dil* sahibi olma ideali esas olarak böyle bir yüksek ahlaki seciyenin muhassalası olarak düşünülebilir kanaatindeyiz. İkincisi ise, vahdet-i vücud nazariyesini esas alan *hakikat-i Muhammediyye* ve *devriyeler* yaklaşımlarıdır.

Bu konularda düşünceleriyle önemli izler bırakmış elbette pek çok düşünür ve mutasavvıf vardır. Bunların pek çoğu tasavvuf edebiyatından örnekler halinde daha önce yayınladığımız bir çalışmada ele alınmış (Erdem, 2022a), Abdülkerim Cîlî, Mevlâna ve Anadolu’da etkili olmuş diğer bazı düşünür ve mutasavvıfların görüşleri de ayrı bir çalışmada yayınlanmak üzere olduğu için, mevcut çalışmada sadece bu meselenin öncüsü ve en etkili ismi olan İbn Arabî’nin görüşleri incelenmiştir.

Hakikat-i Muhammediyye yaklaşımına göre, gerçek ve hatta tek insan-ı kâmilin Hz. Peygamber olduğunu gördük. Zira Allah her şeyden evvel Onu yaratmış, bütün mahlukat bu hakikatten ortaya çıkmış ve O “*âlemlere rahmet olarak gönderilmiştir*” (Enbiya: 107). Buna ilave olarak, tasavvuf çevrelerinin kutsî hadis olarak aktardığı “*Sen olmasaydın, sen olmasaydın, kâinatı yaratmazdım*” ifadesi, özellikle Anadolu insanının dilinde “*her şeyin O’nun yüzü suyu hürmetine yaratıldığı*” şeklinde karşılık bulmuş; bunun sonucu olarak da Hz. Peygamberi hayatın her anı ve her alanı için bir rol model (*üsve-i hasene*) olarak merkeze alan bir insan-ı kâmil anlayışı ortaya çıkmıştır. Bunun için ‘*muhabbetten Muhammed oldu hâsıl / Muhammedsiz muhabbetten ne hâsıl*’ denmiştir (Erdem, 2022a: 255). Bu itibarla, bu görüşü savunanlar için Hz. Peygamber’in ruhu ve nuru ölümsüz kabul edilmiştir.

İbn Arabî’nin bu konuya dair *Fütühât-ı Mekkiyye* ve *Fusûsu’l-Hikem* kitaplarındaki görüşlerinden elde edilen sonuçlar aşağıdaki gibi özetlenip tartışılabilir: Buna göre, insan kâinat için en değerli unsurdur, hatta ondan daha değerlidir. Zira insan doğanın ya da sütün yağı ve özüdür. Nasıl ki, süttten yağ çıkarıldığında değeri iyice azalır, kâinattan da insan çıkarıldığında değeri önemli ölçüde kaybolur; ruhu kalmaz ve bir tortu halini alır. Çünkü, Şeyh-i Ekber’e göre, insan gaye varlıktır, ilahi isim ve sıfatlar insan üzerinden görünür. Tüm gerçekleri kendi varlığında özet olarak toplayıp temsil etme kabiliyeti vardır. Halife vafına sahiptir, Yaratan’ın yetki ve tasarrufunu Ona vekaleten Onun izniyle kullanabilir. İlahi suret üzerine yaratıldığı için, Allah’ın zatına has vâciplik dışındaki güzel isimlerini ve yüce sıfatlarını yansıtır. Allah’ın kâinata baktığı göz bebeğidir (*cam-ı cihan-nümâ*) ve berzah özelliğinden ötürü, insanın vücûb ve imkân mertebelerini birleştiren bir özelliğe sahiptir, varlığında ilahi ve kevnî gerçekleri birleştirir. Özetle, insan kemâlât sahibidir ve bunun derecesi de Allah’la olan ilişkisine bağlıdır. Bu itibarla, insan yaratılışında kendisine bahşedilen bu güzel kabiliyetleri iyi değerlendirerek aleme değer katar ve bu katkıları sağladığında da insan-ı kâmil ortaya çıkar.

Bir diğer önemli nokta, insan-ı kâmil ve onu açıklamada kullanılan hakikat-i Muhammediyye düşüncesinin temelini vahdet-i vücûd anlayışına dayanması ve bu düşüncenin aslında İbn Arabî’nin takipçileri ve şârihleri tarafından geliştirilmiş olmasıdır. Bilindiği gibi, vahdet-i vücûd düşüncesi, kısaca varlığın tek olup, bunun da Mutlak Varlık olan İlahi Varlık’tan ibaret olması ve ondan başka bir varlığın varlığına imkân olmaması *inancına dayanır*. ‘Varlığın birliği’ veya ‘varlıkta birlik’ anlamında kullanılan İbn Arabî’nin vahdet-i vücûd anlayışına göre, varlık birdir ve o da Hakk’ın

varlığıdır. İnsanın gayesi de içinde yaşadığı bu yokluk (adem) unsurundan ve *mahz-ı hayal*'den varlık (vücut) unsuruna ve *hüsn-ü mutlaka*, yani, insan-ı kamil hedefine ulaşmaktır. İnsana ayrıcalık kazandıran da bu vasfı ve kabiliyeti ile bunu değerlendirebilme erdemliliğidir.

Çalışmadan elde edilen önemli bir sonuç da İnsan-ı kâmil düşüncesini bu minval üzere ele alan mutasavvıflara göre gerçek insan-ı kamilin Hz. Muhammed olarak kabul edilmesi ve bu görüşlerini *hakikat-i Muhammediyye* olarak adlandırılan bir kavramla açıklamalarıdır. İbn Arabi ile özdeşleşen bu düşünceye göre, *hakikat-i Muhammediyye*, Vücûd-u Mutlak'ın taayyün ettiği ilk mertebe olan 'taayyün-i evvel'dir ve ahadiyyetin vâhidiyyete dönüşme aşamasını ifade eder ve Vücûd-u Mutlak bakımından var oluşun başlangıcı, mevcûdât bakımından ise, gerçek yaratma fiilinin Vücûd-u Mutlak'ın *hakikat-i Muhammediyye* derecesine indirgenmesiyle oluşmasını temsil eder. Bu itibarla, İbn Arabî'ye göre, hakikat-i Muhammediyye aynı zamanda insan-ı kâmil; yani, 'varlık ağacı'nın çekirdeği mesabesindeki işin özü demektir. Başka bir deyişle, insan-ı kâmil alemin ulvi ve süfli hakikatlerinin toplandığı küçültülmüş bir suretten ibarettir. Zira insan-ı kâmil varlığın bütün hakikatlerini içinde barındıran ulûhiyyet mertebesidir ve bu özelliğiyle Allah isminin mazharıdır.

Çalışmanın ortaya koyduğu bir başka nokta ise, insan-ı kâmil anlayışının sadece ontolojik ve epistemolojik boyutuyla izah etmekle yetinmemek gerektiği, konunun ahlaki boyutunun da mutlaka dikkate alınması gerektiği hususudur. Zira akl-ı evvel vasıtasıyla Allah'ı tanıyan insan, Onun isim ve sıfatlarını hayatında yaşadığı, onların anlamı üzerine bir yol belirlediği ve onlarla ahlaklandığı ölçüde insan-ı kamildir. Dolayısıyla, hakiki manada insan-ı kâmil olan Hz. Peygamber ile onun vârisi olan insan-ı kâmilin ayırt edici özelliği de Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmış olmasıdır. İnsan-ı kâmil, aynı zamanda tasavvuf alimlerinin sınırlarını tarif ettiği şeriat, tarikat, hakikat ve marifet ölçülerine uygun hareket eden kişidir. Bu itibarla, kâmil insan sözü özü bir, salih amel peşinde, güzel ahlak sahibi, güvenilir bir mü'mindir. İnsan-ı kâmil düşüncesi, bu haliyle esasında tasavvufa gönül vermiş hakiki bir sâlikin de kemâlât yolunda nihai hedefidir. Bundan başka, insan-ı kâmil ilâhî varlık için en büyük şahit ve delildir. İbn Arabi'ye göre, insan-ı kamilin bu vasfından dolayıdır ki, Cenab-ı Hak kendi mülküne halifesi olan insanı vekil tayin etmiş ve ona emanet etmiştir. Bu özelliğinden dolayıdır ki, Allah yeryüzünün mülkünü göklere, yere ve dağlara değil de insana vermiştir.

Bu itibarla, kanaatimizce insan-ı kâmil meselesini bugün yeniden tartışırken, salt soyut mülhazaların konusu olmaktan ibaret görmeyip, esas olarak Hz. Peygamber'in şahsında mündemiç hale gelmiş olan Kur'an ahlakını hayatın her anına ve her alanına hâkim kılmak olarak görmekte fayda vardır. Bu modeli çıkarı peşinde koşan, tüketimi üzerinden faydasını azami noktaya ulaştırmakla durumunu optimize eden bir *iktisadi adam* anlayışının insanlığın mutluluğu için sürdürülemez bir durum haline geldiği bir dünyada diğerkamılığı esas alan *ahlak temelli bir insan-ı kâmil*

anlayışının önce Müslümanlar tarafından iyi anlaşılması ve içselleştirilmesi, sonra da tüm insanlığa bir alternatif model olarak sunulmasının önemli bir hizmet olacağı açıktır. Bunun için İslami iktisat üzerine çalışanların bu hususu mutlaka dikkate almalarını tavsiye ediyoruz. Özellikle küresel çapta yaşanan Koronavirüs süreci, Rusya-Ukrayna Savaşı ve diğer birçok bölgede yaşanan siyasi ve askeri çatışma ortamları, ekonomik durgunluk ve yüksek enflasyon sorunlarının gölgesinde (özellikle Türkiye’de) fırsatçı üretici ve satıcı çevrelerin oluşturduğu tedarik zinciri aksamaları ve oligopolcü (mark-up) fiyatlamalar insan-ı kamili hayatın merkezine alan bir iktisadi anlayışa her zamankinden daha fazla ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Daha önce de ifade edildiği gibi, ulemanın çoğu ile bazı mutasavvıflar vahdet-i vücud fikrini batıl görüş olarak görürler. Bu meseleye eleştirel bakan ve yazan mutasavvıflardan biri İmam-ı Rabbani’dir. Rabbani’ye göre, Allah hiçbir eşya ile birleşik olmaz, O eşyanın keyfiyetinden münezzehtir, hiçbir zaman ne Vâcib mümkün’in aynısı ne de hâdis kadîm’in aynısıdır. Rabbani’ye göre, bazı sûfilerin gördüklerini Vâcibü’l-Vücut ve Hak olarak bilmeleri vehimden ve yanılığdan ibarettir. Evrende gözlemlenen her şey yaratılmışlar alemine aittir. Bu itibarla, mümkün ile vacibin aynı olduğunu söylemek edep çizgisinden sapma, sapık bir inanç olarak nitelendirilir. Zira mümkünin bütün sıfat ve özellikleri Cenab-ı Hak’tan uzaktır, zatta, sıfatlarda ve fiillerde Onun eşi ve benzeri yoktur. Cenab-ı Hak bunların ötesinin olup, insanların görmelerinden ve bilmelerinden münezzehtir.

Son olarak, çalışmadan çıkarılabilecek en önemli sonuçlardan biri de hakikat-i Muhammediye anlayışının kurgusu ve sunuluş biçimi üzerinedir. Bundan dolayı İslam alimlerinin çoğu, özellikle hadis âlimleri ve Hanbelîler, Hz. Peygamber’in bu şekilde anlaşılmasından ve sunulmasından rahatsız olmuşlardır.

Kaynaklar

- Abdal, Kaygusuz (2010): *Saraynâme*, Haz. A. Güzel, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Abdal, Kaygusuz (2009): *Dil-Güşâ*, Haz. A. Güzel, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Akman, Mustafa (2015): “İbn-i Arabî’de Mertebe-i İnsan ve/ya İnsan-ı Kâmil”, *Haksöz Dergisi*, S. 295 (Ekim); <https://www.haksozhaber.net/>.
- Aydın, Mehmet S. (2000): “İnsan-ı Kâmil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, ss. 330-331.
- Aynî, M. Ali (1992): “Şeyh-i Ekber’i Niçin Severim”, iç. *İbn Arabî’de Varlık Düşüncesi*, Haz. İ. Kara, İnsan yayınları, İstanbul, ss. 159-237.
- Buhari, Ebu Abdillah M.İ.İ. (1987): *Sahih-i Buhari ve Tercemesi*, C. 1, Çev. M. Sofuoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Ceyhan, Semih (2011): “Tecelli”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40, ss. 241-243.

- Cîlî, Abdülkerim (2002): *el-İnsânü'l-Kâmil fi Marifeti'l-Evahir ve'l-Evail*, Çev. A.M. Tolun, Yay. Haz. S. Eraydın, E. Demirli ve A. Kartal, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Cîlî, Abdülkerim (2010): *Hakikat-i Muhammediyye*, Çev. M. Bedirhan, Nefes Yayıncılık, İstanbul.
- Çetinkaya, B. Ali (2015): *İslam Düşüncesi Tarihi: Siyasetten İrfana*, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Demirci, Mehmet (1997): “Hakikat-i Muhammediyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 15, ss. 179-180.
- Demirli, Ekrem (2012): “Vahdet-i Vücûd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, ss. 431-435.
- Ebu Davud, Süleyman (1989): *Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi*, 17 Cilt, Red. İ.L. Çakan, Tas. M. Savaş, Haz. N. Ceylan ve H. Kakı, Şamil Yayıncılık, İstanbul; islam-tr.com
- Faruki, İ. Raci ve Faruki, L. Lamia (1999): *İslam Kültür Atlası*, İnkılab Yayınları (Yeni Şafak Gazetesi), İstanbul.
- Erdem, Ekrem (2022a): “Tasavvuf Geleneğinde Farklı İnsan-ı Kâmil Anlayışları Üzerine Tasavvuf Edebiyatından Örnekler ve İktisadi Hayata Yansımaları”, *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İİBF Dergisi*, C. 6(2), ss. 230-262.
- Erdem, Ekrem (2022b): “Fütüvvet/Ahilik-Tasavvuf İlişkisi İktisadi Hayata Dair Bazı Çıkarımlar: Farklı Dillerde Yazılmış Bazı Fütüvvetnameler Üzerine Bir İnceleme”, *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, C. 8(2), ss. 1-44.
- Ertuğrul, İ. Fenni (1991): *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, Haz. M. Kara, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Friedman, Milton (1988): *Kapitalizm ve Özgürlük*, Çev. D. Erberk ve N. Himmetoğlu, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Gerevî, F. Resul, Fazıl, Sohrab, Muhammediyân, Abbas (2021): “Molla Câmî ve İbn-i Arabî’ye Göre İnsan-ı Kâmil”, *Mutalaa*, Çev. İ. Şengül, C. 1(1), ss. 122-140.
- İbn Arabî, Muhyiddîn (2013): *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, Terc. ve Şerh. A.A. Konuk, www.terzibaba13.org (Erişim: 20.08.2022).
- İbn Arabî, Muhyiddin (2011): *Fütuhât-ı Mekkiyye*, 18 Cilt, Çev. E. Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul.
- İz, Mahir (?): *Tasavvuf: Mahiyeti, Büyükleri ve Tarikatlar*, 3. Baskı, Türdav Tesisleri, İstanbul.
- Kam, Ö. Ferid (2003): *Vahdet-i Vücud*, Sade. E. Cebecioğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Karadağ, Cağfer (1998): “Muhyiddin İbn ‘Arabî’ye Göre İnsan-ı Kâmil”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, S. 7(7), ss. 453-465.

- Karaman, Hayreddin (1992): *İmam-ı Rabbani ve İslam Tasavvufu*, Nesil Yayınları, İstanbul.
- Kartal, Abdullah (2005): “İmam-ı Rabbânî'nin Vahdet-i Vücûd Eleştirisi ve Tarihsel Arkapları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14(2), ss. 59-80.
- Kılıç, M. Erol (1996): “Fusûsu'l-Hikem”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, s. 230-237.
- Konuk, A. Avni (2013): “Ahmed Avni Konuk Önsözü: On İkinci Kısım Birinci Ek: İnsan-ı Kâmil”, iç. *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, M. İbnu'l Arabî, Terc. ve Şerh. A.A. Konuk, ss. 78-80, www.terzibaba13.org (Erişim: 20.08.2022).
- Köprülü, M. Fuad (2018): *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Alfa Basım Yayım, İstanbul.
- Köprülü, M. Fuad (2017): *Anadolu'da İslamiyet*, Alfa Basım Yayım, İstanbul.
- Köprülü, M. Fuad (2016): *Türk Edebiyatı Tarihi*, Alfa Basım Yayım, İstanbul.
- Küçük, Osman N. (2014): *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de İnsan-ı Kâmil*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Marulcu Hasan T. (2008): “İbn Teymiye'nin Vahdet-i Vücûd, Hulûl ve İttihâd Yaklaşımlarına Kelâm Açısından Bir Değerlendirme”, *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21(2), ss. 75-86.
- Massignon, Louis (2020): *Doğus Devrinde İslam Tasavvufu*, Çev. M.A. Aynî, Yay. Haz. O. Türer ve C. Gündoğdu, Ataç Yayınları, İstanbul.
- Nursi, B. Said (2014): *Mektubat*, Sad. ve Yayına Haz. A. Kayıhan ve İ. Atılğan, Ufuk Yayınları, İstanbul, https://davaufku.files.wordpress.com/2016/02/mektubat-bediuzzaman_said_nursi.pdf.
- Nursi, B. Said (1995): *Lem'alar*, Envar Neşriyat, İstanbul.
- Özdemir, Ahmet (2017): “Kur'an'da İnsanın Toplumsal Kimliği”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5/1, ss. 145-160.
- Sinanoğlu, Abdülhamit (2008): “İslâm Düşüncesinde "İnsan-ı Kâmil" Anlayışı ve Allah ile İlişkilendirilmesinin Teolojik Değeri”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, C. 6(2), ss. 93-114.
- Sparham, Davud (2019): “İbn-i Arabi'nin Düşüncesinde Ay ve Kâmil İnsan”, *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*, Çev. M. Şahin, C. 4(3), ss. 397-416.
- Uludağ, Süleyman (1988): “Ahadiyyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, s. 484.
- Yavuz, Yusuf Ş. (1998): “Hulûl (İslam Düşüncesinde)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, ss. 341-344.
- Yiğit, Fevzi (2016): “İbn Arabî'de Ontolojik Açından İnsan”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 40/1, ss. 205-232.

Zahîr, İhsan İ. (2017): *Tasavvufun Doğuşu ve Kaynakları*, Çev. İ. Sarmış, Anti Tasavvuf Yayınları, İstanbul.

<https://www.halveti.net/tr/yeni/Tasavvuf.asp?cid=3&sid=42>; Erişim: 27.04.2023.

<https://sorularlarisale.com/risale-i-nur-kulliyati/mesnevi-i-nuriye/habbe/160>; Erişim: 27.04.2023.

<https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=17&ayet=30> (Türkçe Kur'an Mealleri); Erişim: 27.04.2023.

MÜKELLEFLERİN VERGİ ALGILAMA ŞEKİLLERİ: UYUMLU MU İSYANCI MI?

Nurten ULUSAY¹

Özet

Bu çalışma, mükelleflerin vergi bilinci, vergi ödeme tutumları ve vergiye karşı tepkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaçla nitel araştırma yöntem ve tekniklerinin kullanıldığı bu çalışmada 22 mükellef ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bulgular, mükelleflerin vergiyi devletin kalkınması için gerekli bir yükümlülük olarak gördüklerini, ancak vergi sistemindeki adaletsizlikler, yüksek vergi oranları, vergi kaçakçılığı ve vergi afları gibi nedenlerle vergi ödemeye karşı tepkili olduklarını göstermiştir. Araştırmada, Tersine Dönme Teorisi kullanılarak mükelleflerin uyumlu-isyancı motivasyonel durumları arasındaki geçişleri incelenmiş ve teori tepkilerini anlamada bir köprü görevi görmüştür.

Anahtar Kelimeler: Vergiye Bakış Açısı, Vergi Bilinci, Vergi Direnci, Vergi Uyumu, Tersine Dönme Teorisi

TAXPAYERS' WAYS OF PERCEIVING TAXATION: CONFORMIST-NEGATIVISTIC?

Abstract

This study aims to reveal the tax awareness, tax payment attitudes and reactions to taxation of taxpayers. For this purpose, semi-structured interviews were conducted with 22 taxpayers using qualitative research methods and techniques in this study. The findings show that taxpayers see taxation as a necessary obligation for the development of the state, but they are reactive to paying taxes due to reasons such as injustices, high tax rates, tax evasion and tax amnesties in the tax system. In the study, Reversal Theory was used to examine the transitions between the compliant-rebellious motivational states of taxpayers and the theory served as a bridge to understand their reactions.

Key Words: Perspective on Taxation, Reversal Theory, Tax Awareness, Tax Resistance, Tax Compliance

¹Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, nurtenulusay@nevsehir.edu.tr, Orcid: 0000-0003-0972-9407

1. GİRİŞ

Vergi, devletin kalkınması, sorumluluklarını yerine getirmesi ve kamusal hizmetleri sağlaması için önemli bir gelir kaynağı olduğu gibi, birey ile devlet arasındaki en önemli bağlantılardan biridir. Ancak bireyler vergi ödeme konusunda farklı tutum ve davranışlar sergileyebilirler. Bazı bireyler vergiye gönüllü uyum gösterirken, bazıları vergi uyumsuzluğu, vergi kaçakçılığı, vergi reddi veya üretimden vazgeçme gibi olumsuz tepkiler sergileyebilirler. Bu tepkilerin altında yatan sebepleri anlamak vergi açığının önüne geçilmesi, vergi gelirlerinin artırılması, vergi uyumunun sağlanması ve vergi ahlakının geliştirilmesi açısından önemlidir. Vergi uyumsuzluğunun nedenleri belirlenerek, vergi bilincinin yaygınlaştırılması ve vergi gelirlerinin kayıpsız toplanması sağlanabilir (Akdoğan ve Akdoğan, 2023).

Vergi mükelleflerinin vergilemeye karşı tepkilerinin nedenleri bireysel ve yasal faktörler olarak iki grupta toplanabilir. Bireysel faktörler; vergi ödeme gücü, eğitim yapısı, eğitim durumu, cinsiyet, yaş, vergi ahlakı, diğer vergi yükümlülükleri hakkındaki görüşler, devlete olan bağlılık gibi faktörlerdir. Yasal faktörler ise; vergi idaresi ve vergi mevzuatından kaynaklanan faktörler, vergi yasaları ve vergi tekniğinden kaynaklanan faktörler, vergi af, vergi ceza ve vergi denetimlerinden kaynaklanan faktörlerdir. Bu faktörlerin mükelleflerin vergilemeye karşı davranışlarını nasıl etkilediği ve belirlenen tepkilerin önüne geçerek nasıl vergi uyumunun artırılacağı literatürde çeşitli çalışmalarla ele alınmıştır (Assidi ve Hussainey, 2020; Beşel ve Gürdal, 2017; Blaufus vd., 2022; Çelikkaya, 2002; Çelikkaya ve Gürbüz, 2006; Çelikkaya ve Gürbüz, 2008; Gangl ve Torgler, 2020; Hallsworth, 2017; Shevlin vd., 2017; Silva vd., 2019; Schächtele, 2020; Keskin, 2018).

Vergi uyumsuzluğunun nedenlerini belirlemek, devletin vergi gelirlerini etkin bir şekilde tahsil etmesi ve vergi açığını önlemesi açısından önem arz etmektedir. Mükelleflerin vergilendirme sürecine ilişkin tutumlarını anlamaya yönelik olarak Dr. Micheal Apter tarafından geliştirilen “Reversal Theory”, Keskin (2021) tarafından çalışmada Türkçe olarak ifade ettiği şekilde “Tersine Dönme Teorisi”, kullanılmıştır. Teori, deneyimlerimizin her birinin temel bir değere ve güdüye dayanan ve dünyayı görmeyi bir dizi alternatif yolla şekillendiğini savunmaktadır (Keskin, 2021). Teorinin sekiz metamotivasyonel durumundan ikisi olan uyumlu ve isyancı durum çifti kullanılarak bir çalışma gerçekleştirilmiştir.

Uyumlu durumda kişi kurallara uyum sağlarken, isyancı durumda kuralları kısıtlayıcı ve baskıcı bulur. Uyumlu durumda kişi kuralları ve rutini sürdürmeye ve yükümlülüklerine odaklanırken; isyancı durumda kişi her türlü kuralı bir kısıtlama olarak algıladığı için olumsuz bir durum olduğu anda karşı çıkar. Bu iki metamotivasyonel durum çifti kuralları deneyimlemenin zıt yönlerini temsil eder.

Teori, spor koçluğu, sınıf yönetimi, örgütsel gelişme, bankacılık, ilaç, gazetecilik, perakende, huzurevi, seyahat endüstrisi gibi çeşitli çalışma alanlarında kullanılmıştır.

Bu çalışmaların çoğu İngiltere, ABD ve Fransa gerçekleştirilmiştir (Apter ve Desselles, 2018). Tersine Dönme Teorisi'nin mükelleflerin vergi ödeme konusundaki tutum ve tepkilerini anlamada bir köprü işlevi gördüğü bu çalışmanın amacı ise, mükelleflerin vergi bilinci, vergiye karşı tavır, tutum ve tepkilerini ve bunların altında yatan sebepleri ortaya koymaktır.

2. YÖNTEM

Bu çalışmada, nitel araştırma desenlerinden fenemolojik araştırma yöntemi kullanılmıştır.

2.1. Araştırma Deseni

Fenemolojik araştırma yönteminin kullanıldığı bu çalışmada araştırma verilerini toplamak amacıyla ilgili konu hakkında yapılan literatür taraması sonucunda oluşturulan yarı yapılandırılmış açık uçlu soru formu kullanılmıştır. Araştırma soruları hazırlandıktan sonra birebir görüşme yöntemi (yüz yüze, zoom aracılığı ile veya telefon üzerinden) kullanılarak veriler toplanmıştır. Verilerin objektif olması ve veri çeşitliliğinin sağlanması amacıyla görüşme yapılacak kişiler seçilirken vergiye farklı alanlarda tabi olan kişilerin veya farklı meslek gruplarının olmasına dikkat edilmiştir.

2.2. Veri Toplama Teknikleri ve Verilerin Toplanma Süreci

Nitel araştırma, mükelleflerin vergi uyumu, vergiye karşı tavır, tutum ve tepkilerini ve bunların altında yatan sebepleri anlamak için daha derinlemesine bilgi vermesi açısından tercih edilmiştir. Daha sonra desen olarak fenemolojik araştırma yönteminde karar kılınmıştır. Söz konusu fenomen "Vergi" hakkında mükelleflerin ne düşündüklerine odaklanılmıştır. Konu ile ilgili araştırmalar yapılarak araştırma soruları belirlenmiş ve açık uçlu veri formu oluşturulmuştur. Veri toplama aracının hazırlanmasının ardından katılımcıların kimler olacağına karar verilmiştir. Bu noktada veri çeşitliliği ve etiklik hususu dikkate alınarak olabildiğince farklı vergi mükellefine ulaşmaya çalışarak araştırmanın veri tabanı zenginleştirilmesi ve elde edilen sonuçlara daha geniş bir bakış açısı sağlanması, alternatif yorumlar yapılabilme olanağı imkanı ve çalışmanın güvenilirliğinin artırılması sağlanmaya çalışılmıştır. Veri toplama yöntemi olarak bireysel görüşme yöntemi kullanılmıştır. Seçilen 22 mükellef ile yüz yüze, zoom üzerinden ve telefon aracılığı ile bireysel görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler ortalama 30 dakika sürmüştür. Veriler toplanırken görüşmeler izinleri dahilinde kayıt altına alınarak sonrasında bilgisayar ortamında yazıya dökülmüştür.

2.3. Araştırmanın Katılımcıları ve Özellikleri

Çalışmada veri toplamak için 22 kişi ile görüşülmüştür. Katılımcıların özellikleri anlatılırken daha çok icra etikleri meslek grupları ile anlatılmışlardır. Bunun ilk nedeni, etik olarak katılımcıların isimlerinin verilmemesi açısından onları bu kod

isimlerle ifade etmektedir. Diğer nedeni ise icra ettikleri meslek ile elde edilen verileri anlamının daha kolay olacağı düşünülmesidir.

Mükellef-1: Küçük bir esnaf. Kendilerine ait döner satışı yaptıkları dükkanları bulunmaktadır; Mükellef-2: Emlakçı ve aynı zaman da ekonomi alanında doktora öğrencisi; Mükellef-3: Araştırma görevlisi ve aynı zamanda borsa ile ilgili girişimlerde bulunan bir akademisyen. Yaptığı projeler nedeniyle çeşitli ülkelerde bulunmuştur; Mükellef-4: Mobilya sektörüyle ilgilenen bir kişi ve aynı zamanda kendilerine ait bir firmaları vardır; Mükellef-5: Milli Eğitim Bakanlığına bağlı bir öğretmen; Mükellef-6: Turizm rehberliği okumuş ve rehber olarak çalışmaktadır; Mükellef-7: Ekonomi alanında mastır yapmış ve şimdi bir acente de çalışmaktadır; Mükellef-8: Öğretim Üyesi ve futbol hakemidir; Mükellef-9: Antrenörlük alanında mastır yapmış ve aynı zamanda voleybol antrenörüdür; Mükellef-10: Milli Eğitimde öğretmenlik ve okul müdürlüğü yapmış bir emekli öğretmendir; Mükellef-11: Restoran sahibidir; Mükellef-12: Antrenörlük eğitimi yüksek lisans öğrencisi ve aynı zamanda dükkan sahibi bir esnafdır; Mükellef-13: Mali müşavirdir; Mükellef-14: Otomobil tamir sektöründe çalışmaktadır ve dükkan sahibidir. Aynı zamanda üniversite mezunudur; Mükellef-15: Daha önce komisyonculuk yapmış ancak şimdi üretim ile ilgili meslek icra eden bir çiftçidir; Mükellef-16: 65 yaş üstü bir çiftçidir; Mükellef-17: Milli Eğitime bağlı bir İngilizce öğretmenidir; Mükellef-18: Üniversitede çalışan bir bölümün daire başkanıdır; Mükellef-19: Öğretim Üyesi ve aynı zamanda fizyoterapisttir; Mükellef-20: Üniversiteye bağlı bir birimde idari memurdur; Mükellef-21: Öğretim Üyesidir; Mükellef-22: Perde ürünleri alanında tekstil fabrikası sahibidir.

2.4. Verilerin Analizi

Çalışmada, verilerin analizi kısmında içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Veriler kirli bilgilerden ayıklandıktan sonra önemli bölümler belirlenerek kodlama işlemleri gerçekleştirilmiştir. Ardından kodların anlamlı gruplara ayrılarak kategorileştirilmesi sağlanmıştır. Oluşturulan kategoriler belirlenen iki tema altında açıklanarak yorumlanmıştır. Verilerin analizi sonucunda orta konulan temalar Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Araştırmada Ortaya Konulan Temalar

<i>TEMA</i>	<i>KATEGORİ</i>
<i>Mükelleflerin Vergi Algısı</i>	Vergi Ödemek: Uyumlu mu, İsyancı mı? Vergi Ödemede Değerler ve Durumlar Vergi Oranlarının Belirlenmesinde Makro Değil, Mikro Bakış Açısı Vergi Algılarında Farklılıklar: Her Şeyde Olan Vergi Herkes Tarafından Aynı Algılanmıyor
<i>Vergiye Karşı Tavrı, Tutum ve Tepkiler</i>	Vergi Ödeme Direnci Ödeyen Pişman Ödemeyen Karlı Vergi Afları, Mükellefleri Ertelemeye Teşvik Ediyor: Ödemeyelim, Ne De Olsa Af Çıkar! Vergi afları, ödemeyenleri kurtarıırken ödeyenleri mağdur ediyor Minareyi Çalan Kılıfını Hazırlar Vergi Denetiminin Yetersizliği Vergi Bilincinin Düşüklüğü ve Muhasebecilerin Rolü Devlet Biziz, Vergiyi Veren de Biziz Alan da Hatta Bazen Bu Dağılımı Gerçekleştiren de!

3. BULGULAR

Araştırmanın bulguları toplamda iki tema altına kategorize edilerek toplanmıştır.

3.1. Tema 1: Mükelleflerin Vergi Algısı

Bu tema altında ki veriler toplamda dört kategori altında toplanmıştır: Vergi Ödemek: Uyumlu mu, İsyancı mı? (1), Vergi Ödemede Değerler ve Durumlar (2), Vergi Oranlarının Belirlenmesinde Makro Değil, Mikro Bakış Açısı (3), Vergi Algılarında Farklılıklar: Her Şeyde Olan Vergi Herkes Tarafından Aynı Algılanmıyor (4).

3.1.1. Vergi Ödemek: Uyumlu mu, İsyancı mı?

Vergi, devletin kamu hizmetlerini sunabilmesi, kalkınmasını sağlayabilmesi, baki olabilmesi ve kendini idame ettirebilmesi için vatandaşlarından aldığı paradır. Vergi ödemek, her vatandaşın kazancının bir kısmını devlete aktarması gereken bir sistem, görev, zorunluluk, yükümlülük, gereklilik ve sorumluluktur. Araştırmaya katılan mükellefler, verginin ne olduğunu, neden alındığını, ödendiğinde karşılığında neler olacağını ve en önemlisi ödemeleri gerektiğini bilmektedirler. Bu nedenle vatandaşların çoğunun vergi ödeme bilincine sahip oldukları söylenebilir. Ancak mükelleflerin bazıları vergiyi bir görev, ödev veya sorumluluk olarak isteyerek öderken bazıları da sadece zorunda olduğu için ödemektedir. Bu durum, verginin karşılığında hizmet olarak kendisine geri dönecek bir şeyi isteyerek değil de zorunlu olarak algıladığını göstermektedir. Bu algılama şekli, vergiye karşı bir tepki, vergi

kaçırma gibi olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir. Çalışmanın amacı doğrultusunda, bu algılama şeklinin nedenlerini ortaya çıkarmak ve vergi ödeme davranışını olumlu yönde etkileyebilecek faktörleri belirlemek önemlidir.

Bu kategori altında ki bazı veriler: **Mükellef-4:** “Zorunluluk. Ödenmediği sürece sürekli karşına çıkacak.”, **Mükellef-5:** “Kamu hizmetlerini için gerekli.”, **Mükellef-7:** “Halktan alıp tekrar halka verilir.”, **Mükellef-8, Mükellef-13 ve Mükellef-20:** “Kişinin kazancının bir miktarını devlete aktarması.”, **Mükellef-10:** “Devlete olan görevimiz. Devletten bir hizmet beklersek mutlaka karşılığında devlete kazancımızdan belli bir miktar vermemiz lazım. Verirsek de hizmetin geleceğini bilmemiz lazım. Bir şey vereceksin ki karşılığını alacaksın. Kazancımızdan belli bir miktar verme vergidir. Ne kadar eklemek o kadar köfte misali.”, **Mükellef-11 ve Mükellef-14:** “Yükümlülük.”, **Mükellef-15:** “Devletin ayakta durması için olması gereken şey.”, **Mükellef-17 ve Mükellef-22:** “Devletin kendini döndürebilmesi için.” ve **Mükellef-18:** “Devletin bütçesi. Gelir olacak ki giderlerini karşılayacak.” şeklindedir.

Bu kategorideki veriler, katılımcı mükelleflerin verginin alınmasının gerekliliğinin bilincinde olduklarını göstermektedir. Bu veriler Tersine Dönme Teorisi bağlamında değerlendirildiğinde, mükelleflerin çoğunun uyumlu modda olduğu söylenebilir. Uyumlu modda birey, davranışlarını uyumlu, güzel veya itaatkâr bir şekilde gerçekleştirir (Hudson ve Males, 2016). “Devlete karşı sorumluluk, devletin kalkınması için gerekli, devlete olan görev, yükümlülük, devletin ayakta kalabilmesi için gerekli, vb.” gibi ifadeler, mükelleflerin verginin ödenmesi gerektiği konusunda hemfikir olduklarını ve bu konuda uyumlu bir tutum sergilediklerini ortaya koymaktadır. Ancak Mükellef-4, vergiyi zorunlu bir ödeme olarak gördüğünü ve ödemek istemediğini belirtmiştir. “Ödenmediği sürece sürekli karşına çıkacak, ben vergiyi zorunluluk olduğu için ödüyorum, yoksa niye ödeyeyim.” şeklindeki sözleri, mükellefin vergi ödeme konusunda isyancı bir tavır içinde olduğunu göstermektedir. İsyancı modda birey, kurallara karşı tepki gösterir ve akıntıya karşı durur (Hudson ve Males, 2016).

3.1.2. Vergi Ödemede Değerler ve Durumlar

Bu kategorideki veriler, mükelleflerin vergi ödeme davranışlarını etkileyen değer yargılarının neler olduğunu ortaya koymaktadır. Mükelleflerin çoğu, vergi ödemenin ahlaki, vicdani, dini ve vatanseverlik gibi değerlerle ilişkili olduğunu düşünmektedir. Bu değerler, mükelleflerin vergi ödemeye karşı bir sorumluluk duymasını sağlamaktadır. Mükelleflerin bir kısmı ise, vergi ödemenin bir zorunluluk olduğunu ve bununla ilgili bir değer yargısı taşımadıklarını belirtmiştir. Bu mükellefler, vergi ödemeye karşı bir istek veya motivasyon duymamaktadır. Mükelleflerin ortak değer yargısı ise adalettir. Mükellefler, vergi sisteminin adil olmasını, herkesin kazancına oranla vergi ödemesini, vergilerin doğru ve güvenilir bir şekilde harcanmasını

beklemektedir. Adalet duygusunun sarsılması, mükelleflerin vergi ödemeye karşı güvenlerini kaybetmelerine ve önyargılı bakmalarına neden olmaktadır.

Bu kategori altında ki veriler: **Mükellef-2:** “Ödemeyi etkileyen değer yargım yok. Zorunluluk.”, **Mükellef-3:** “Eşitlik diyebilirim... Vatandaş olduğum için ödemek hoşuma gidiyor, ülkeyi desteklemek, sistemin dönmesine katkıda bulunmak. Ama öbür yandan adaletsizlikler de insanda soru işareti yaratıyor.” **Mükellef-5:** “Ahlaki, dini, vatan sevgisi. Adalet konusu özellikle önemli.”, **Mükellef-7:** “Ahlaki, vicdani ve dini olarak. Müslüman bir milletin kimsenin hakkına tecavüz etmemesi, vergide daha da hassas olması lazım. Biri vergi ödeyip diğeri ödemiorsa hakkına girmiş oluyor.”, **Mükellef-8:** “En önemlisi ahlak ve vicdan. İkincisi de adalet.”, **Mükellef-9:** “İnsan hakları ve dini boyutta düşünüyor ve ödüyorum. Vergiyi herkes ödemeli. Hak yenmemeli.”, **Mükellef-10:** “Devletimize vergi veriyorsak devletin bunu en iyi yere harcadığını bilmemiz lazım. Bu harcamada güven duygusu ve adalet duygusu sarsılırsa vergiyi vermek istemezsin. Devlete olan güven sarsılır. Doğruluk ve güvendir asıl temel, ana değer.”, **Mükellef-15:** “İster istemez önyargılı bakmaya başladım. Çok zengin olanın vergisi af edilirken benim arabamın vergisi ödenmese sabah bana mektup geliyor.”, **Mükellef-16:** “Zorunluluk.”, **Mükellef-17:** “Dini olarak bakıyorum. O verir ben vermezsem hakkına girerim”, **Mükellef-19:** “Bizler iyi ya da kötü olabiliriz, ekonomi iyi ya da kötü olabilir ama devlet kesinlikle iyi olmalı”, **Mükellef-21:** “Adalet. Her fert kazancı oranında devlete vergi vermelidir. Eğer adalet burada sağlanmazsa, insanlar severek ve gönüllü bir şekilde ödediği vergiyi vermede tereddüt eder. İnsanlar kıyaslamaya başladığında güvenleri sarsılır.” şeklinindedir.

Bu kategoride uyumlu-isyancı durum çiftinin işleyişi incelendiğinde, mükelleflerin genel olarak uyumlu durumda oldukları görülmektedir. “Eğer bu vatanda yaşıyorsak vergimizi ödemeliyiz. Bu bir hak ödemem gerekiyor.” gibi ifadeler, katılımcıların uyumlu durumda olduklarını göstermektedir. Buna karşılık, “Önyargılı bakmaya başladım vergiyi verirken, çok zengin olanın vergisi af edilirken benim arabamın vergisi ödenmese sabah bana mektup geliyor, ister istemez ön yargılı bakmaya başlıyorum.” şeklindeki Mükellef-15’in sözü, isyancı bir durumda olduğunu ortaya koymaktadır. Bir önceki kategoride Mükellef-15’in uyumlu durumda olduğu belirlenirken, bu kategoride karşıtı olan isyancı bir duruma geçtiği görülmektedir. Bir durumu karşıt çiftine dönüşümünü tetikleyen üç tip faktör (durumlar yani değişen şartlar, hayal kırıklığı, doyum) vardır (Apter, 2005). Burada Mükellef-15’in uyumlu durumdan isyancı duruma geçişine etki eden faktörün, hayatında yaşadığı değişen şartlar olduğu söylemlerinden anlaşılmaktadır. Daha önce vergi ödeme konusunda önyargısız olan mükellef yaşadığı birkaç olay sonucunda önyargılı bir tavır sergilemeye başlamıştır. Ayrıca burada geçişin bir diğer nedeni olarak hayal kırıklığı da gösterilebilir.

3.1.3. Vergi Oranlarının Belirlenmesinde Makro Değil, Mikro Bakış Açısı

Bu kategorideki veriler, mükelleflerin vergi oranları konusunda bir takım sorunlar yaşadıklarını ve bunlara ilişkin görüşlerini ortaya koymaktadır. Mükellefler, vergi oranlarının yüksek ve sürekli değişen olduğunu, sabit kalmadığını ve bununla beraber yeni eklenen vergi kalemlerinin olduğunu belirtmişlerdir. Mükellefler, özellikle KDV, ÖTV ve ÖİV gibi dolaylı vergilerin oranlarının yüksek olduğunu, temel ihtiyaçlarda ve tek el ürünlerinde vergi indirimi yapılması gerektiğini düşünmektedirler. Mükellefler, vergi oranlarının belirlenmesinde adalet ve eşitlik ilkesine uyulmadığını, lüks yaşayan insanların daha az vergi ödediğini, çiftçi ve esnaf gibi dar gelirli kesimlerin ise daha fazla vergi yükü altında olduğunu ifade etmişlerdir. Mükellefler, vergi yüklerini çok fazla hissettiklerini ve gerçekte bağdaşmadığını savunmuşlardır. Alkol ve sigaraya uygulanan vergilerin caydırıcılık için olduğunu farkında olduklarını ancak sürekli artmasının gerekli olmadığını söylemişlerdir. Ayrıca ÖİV gibi sürekli yeni vergi dilimlerinin çıkmasından da hoşnut olmadıklarını belirtmişlerdir. Öneri olarak da ÖİV'nin kullanıcılardan değil de şirketlerden alınması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.

Bu kategori altında ki veriler: **Mükellef-1 ve Mükellef-6:** “Yüksek ve sürekli değişiyor.”, **Mükellef-5:** “KDV ve ÖTV oranları yüksek. Özellikle temel ihtiyaçlarda düşürülmeli.”, **Mükellef-8:** “ÖTV çok yüksek, gerçekte bağdaşmadığını düşünüyorum. Aynı arabadan yurt dışında üç tane alacakken burada bir tane alamıyorlar. Tek el ürünlerinden alınan vergiler çok yüksek... ÖİV şahıslardan değil de şirketlerden alınmalı.”, **Mükellef-12:** “Özellikle petrol, alkol, sigara ve araçlarda normalin üstünde.”, **Mükellef-15:** “Vergi oranlarını belirleyenlerin makro bakış açısıyla değil mikro bakış açısıyla bakıp ona göre belirlemeli... Denizde yatı olan adam çiftçi olarak benim traktörüne aldığımdan daha ucuza yakıt alıyor. Lüks yaşayan insanlar bedavadan yakıt alıp denizde eğleniyor, biz tarlada güneşin altında sürünüyoruz.”, **Mükellef-22:** “Aşırı lükslerden daha düşük; insanın kendini daim etmesi için gerekli olan ürünlerden daha fazla vergi alınıyor.” şeklindedir.

Bu kategoride uyumlu-isyancı durum çiftinin işleyişi incelendiğinde, mükelleflerin genel olarak isyancı durumda oldukları görülmektedir. Katılımcılar, vergi oranlarının çok yüksek, normalin üstünde, sürekli değişken ve gerçekte bağdaşmadığını belirterek vergi oranlarına karşı isyancı bir tutum sergilemektedirler. Bir önceki kategoride verginin alınmasının gerekliliği konusunda uyumlu bir durumda oldukları belirlenen mükellefler, bu kategoride karşıtı olan isyancı bir duruma geçmişlerdir. Bu tersine dönüşün sebebi, genellikle mükelleflerin hayatlarında yaşadıkları değişen şartlar ve hayal kırıklıkları olarak gösterilebilir. Mükellefler, vergi oranlarının adalet ve eşitlik ilkesine uygun olmadığını, lüks yaşayan insanların daha az vergi ödediğini, temel ihtiyaçlarda vergi indirimi yapılmadığını ve yeni vergi dilimlerinin çıktığını ifade ederek vergi oranlarına karşı memnuniyetsizliklerini dile getirmişlerdir.

3.1.4. Vergi Algılarında Farklılıklar: Her Şeyde Olan Vergi Herkes Tarafından Aynı Algılanmıyor

Bu kategorideki veriler, mükelleflerin vergi sisteminin adaletsizliğine dair eleştirilerini ve önerilerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Mükellefler, vergi sisteminin teknik olarak kusursuz olduğunu ancak uygulamada çeşitli sorunlarla karşılaştıklarını belirtmişlerdir. Bu sorunlar arasında dolaylı vergilerin gelire göre ayarlanmaması, kayıt dışı ekonominin yaygınlığı, vergi kaçırma ve kaçakçılık, vergi rekortmenliği, vergi indirimleri ve teşvikleri gibi konular bulunmaktadır. Mükellefler, bu sorunların vergi sisteminin adaletini ve güvenilirliğini zedelediğini düşünmektedirler. Mükellefler, vergi sisteminin zenginle fakiri, büyük işletmeyle küçük işletmeyi, kamu memuruyla sivil eşit tutmadığını, bazı kesimlerin vergiden kaçınma veya azaltma yollarını bulduğunu, bazı kesimlerin ise vergi yükünün altında ezildiğini ifade etmişlerdir. Mükellefler, vergi sisteminde adalet ve eşitlik ilkesinin sağlanması gerektiğini vurgulamışlardır. Mükellefler, mevcut sistemde rahatsız oldukları unsurlara çözüm önerisi olarak, tüm vergilerin gelire göre alınması ve denetlemelerinde daha sıkı yapılması gerektiğini söylemişlerdir. Mükellefler, bu şekilde vergi sisteminin daha adil ve etkin olacağını düşünmektedirler.

Bu kategori altında ki veriler: **Mükellef-3:** “Teknik olarak problemsiz fakat uygulanma aşamasında problemin içerisine batmış bir sistem. Her şey de bir vergi var evet, ama her şeyde olan vergi herkes tarafından aynı algılanmıyor. Adaletsiz.”, **Mükellef-5:** “KDV ve ÖTV açısından zenginle fakir aynı vergiye tabi. Dolayısıyla adaletsizlik var. Dolaylı vergiler gelire göre biraz daha az ve düşük, doğrudan vergiler biraz daha yüksek olmalı.”, **Mükellef-10:** “Veren veriyor, vermeyen karlı oluyor. Vergiyi, devlete bağlı ve sigortalı olanlar ödüyor. Kayıtlı bir sistemde olmayanlar vergiyi vermez. Köylü mesela, vergiyi ancak harcamalarında verir. Vergi adaleti yok. Az kazandıktan az çok kazandıktan çok almaya dayalı kademeli bir vergi sistem yok. Herkesten eşit almaya çalışıldığı için; orta haneli vatandaşa dokunmaz gibi oluyor, az gelirliler vergi yükünün altında eziliyor, çok kazanan ise parasını topluyor. Devletin omurgası orta direk ama vergi düzeni orta sınıfa da kaybediyor.”, **Mükellef-15:** “Eşitsizlik söz konusu. Biri 22 trilyon, diğeri 7,5 trilyon ciro yapıyor. 7,5 trilyon ciro yapan bölgede vergi rekortmeni, diğeri sıralamada bile yok.”, **Mükellef-16:** “Yukarıda bir blok var ona girersen yolunu buluyorsun giremezsen aşağıda eziliyorsun.”, **Mükellef-18:** “Hayır yapıyor sözüm ona; bina, okul, cami yaptırıyor. Ya da şirketlerle anlaşır gideri fazla gösteriyor. Küçük işletmeler ise yapamıyor, çünkü küçük.” ve **Mükellef-19:** “Bir kamu memurunun bir siodan daha fazla vergi ödediği bir sistem.” şeklindedir.

Bu kategori altında uyumlu-isyancı durum çiftinin nasıl çalıştığına bakılacak olursa genel anlamda mükelleflerde **isyancı** durumun etkin olduğu görülmektedir. Mükellefler, vergi sisteminin adaletsizliğinden dolayı memnuniyetsizlik duymakta ve tepki göstermektedirler.

Bu bölümde ‘‘Mükelleflerin Vergi Algısı’’ isimli tema altında bulgular değerlendirilmiştir. Bu temada mükelleflerin vergi ödeme davranışlarını etkileyen değer yargıları, vergi oranları ve vergi sisteminin adaleti gibi konulara ilişkin katılımcı görüşleri incelenmiştir. Mükelleflerin uyumlu-isyancı durum çifti arasında geçiş yaptıkları, verginin alınmasının gerekliliği konusunda uyumlu durumda oldukları ancak vergi oranları ve vergi sisteminin adaleti konusunda isyancı durumda oldukları görülmektedir. Bir sonraki bölümde ‘‘Vergiye Karşı Tavrı, Tutum ve Tepkiler’’ isimli tema altında bulgular değerlendirilecektir.

3.2. Tema 2: Vergiye Karşı Tavrı, Tutum ve Tepkiler

Bu tema altında ki veriler toplamda sekiz kategori altında toplanmıştır: Vergi Ödeme Direnci (1), Ödeyen Pişman Ödemeyen Karlı (2), Vergi afları, mükellefleri ertelemeye teşvik ediyor: Ödemeyelim, ne de olsa af çıkar! (3), Vergi afları, ödemeyenleri kurtarıırken ödeyenleri mağdur ediyor (4), Minareyi çalan kılıfını hazırlar (5), Vergi Denetiminin Yetersizliği (6), Vergi Bilincinin Düşüklüğü ve Muhasebecilerin Rolü (7), Devlet biziz, vergiyi veren de biziz alan da hatta bazen bu dağılımı gerçekleştiren de! (8).

3.2.1. Vergi Ödeme Direnci

Bu kategorideki veriler, mükelleflerin vergi ödeme isteksizliğinin nedenlerini ve tepkilerini ortaya koymaktadır. Mükellefler, vergi ödeme konusunda tepkili olduklarını ve tepkilerini günlük hayatlarında farklı şekillerde dile getirdiklerini söylemişlerdir. Kimi ortamlarda konuşarak, kimi sosyal medya paylaşımlarıyla, kimi de vergisini tam olarak ödemeyerek tepki göstermişlerdir. Tepkilerinin nedenleri arasında vergi oranlarının yüksekliği, vergi adaletsizliği, vergi kaçakçılığı, devletin güvenilirliği ve bireysel çıkarlar sayılabilir. Mükellefler, vergilerin yüksek olması ve adil olmaması, herkesin vergi ödemeyişi, paralarının ceplerinde kalmasını istemeleri gibi sebeplerle vergi ödemek istemediklerini belirtmişlerdir. Ayrıca, vergi kaçırıcılara karşı denetimsizlik ve kayıtsızlık sebebiyle mükellefler vergi sistemine güvensiz ve adaletsiz olarak bakmaya başladıklarını ifade etmişlerdir.

Bu kategori altında ki veriler: **Mükellef-4:** ‘‘Vergi oranları yüksek olduğu için ödemek istemiyorum’’, **Mükellef-7:** ‘‘İnsanlar vergi ödemek istemiyor. Çünkü bazılarında vergi alınmıyor bazılarında alınıyor. Vergi kaçakçılığı çok fazla ve denetimi yapılmıyor.’’, **Mükellef-10:** ‘‘Cebri olmasa, devletin kudretli kanunları olmasa vatandaşın adalet ve güven duygusu kalmadığı için vergiyi ödemek istemiyor.’’, **Mükellef-12:** ‘‘Tepkilerin nedeni yüksek vergiler.’’, **Mükellef-13:** ‘‘Aldığı paranın tamamen kendisine kalmasını istiyor.’’ ve **Mükellef-19:** ‘‘Bir asimetri var, bu asimetriyi insanlar vergi kaçırarak düzeltmeye çalışıyor. Ama vatanını milletini seven insanlar kendi olumsuzluklarına bir şekilde ödüyorlar.’’ şeklindedir.

Bu kategori altında, mükelleflerin vergi ödeme konusunda uyumlu veya isyancı durumlarda nasıl davrandıklarına bakılacak olursa, çoğunlukla isyancı durumun hakim olduğu görülmektedir. Mükellefler, vergi ödeme isteksizliğinin nedenlerini açıklayarak, vergi sistemine karşı tepkili ve dirençli bir tutum sergilemektedirler.

3.2.2. Ödeyen Pişman Ödemeyen Karlı

Mükellefler, vergilerin herkes tarafından ödenip ödenmediği konusunda “Herkes vergi tam olarak ödemiyor.” şeklinde görüş bildirmişlerdir. Mükelleflerin çoğu, KDV ve ÖTV gibi dolaylı vergileri herkesin ödediğini ancak gelir vergisi gibi doğrudan vergileri sadece kamu çalışanları ve işçilerin ödediğini belirtmişlerdir. Kayıt dışı kesimin gelir vergisinden kaçındığını, bazılarının vergi affını beklediğini, bazılarının da gelirini az gösterdiğini ifade etmişlerdir. Bu durumun dürüst mükellefi mağdur ettiğini “Ekmekten alınıyor, mücevherden alınmıyor. Böyle olunca da ödeyen pişman oluyor. Ödemeyen karlı diyor.” sözleriyle vurgulanmıştır.

Bu kategori altında ki veriler: **Mükellef-1:** “Herkes vergisini tam olarak ödemiyor ama herkes vergi ödüyor. KDV ve ÖTV’yi herkes ödüyor ancak kişisel vergilerden herkes elinden geldiği kadar kaçırıyor.”, **Mükellef-10:** “Kayıtlı olmayan kişiden vergi alınmıyor. Fakirden fukaradan alınıyor. Ekmekten alınıyor, mücevherden ve yat işletenlerin yaktığı mazottan alınmıyor. Böyle olunca da ödeyen pişman oluyor. Ödemeyen karlı diyor.”, **Mükellef-20:** “Devlet memuru ve az kazananlar öder, büyük şirketler ödemez.” ve **Mükellef-21:** “Herkes af bekliyor. Faizsiz öderim, taksitle öderim” şeklindedir.

Bu kategoride, mükelleflerin genellikle isyancı bir tutum sergilediği ve uyumlu olmadıkları gözlenmektedir.

3.2.3. Vergi afları, mükellefleri ertelemeye teşvik ediyor: Ödemeyelim, ne de olsa af çıkar!

Mükellefler, vergi aflarının sadece doğal afet gibi olağanüstü durumlarda uygulanması gerektiğini, siyasi amaçlarla çıkarılan afların ise adaletsizlik yarattığını belirtmişlerdir. Devletin vergi gelirlerine ihtiyacı olduğunu, vergi aflarının seçim dönemlerinde oy toplamak için kullanılmaması gerektiğini söylemişlerdir. Vergi aflarının herkes için eşit olmadığını, bazılarının bu fırsatı haksız yere kullandığını, bazılarının ise yararlanmadığını ifade etmişlerdir. Vergi aflarının insanları vergi ödemeye değil, ertelemeye teşvik ettiğini, bu durumun da dürüst mükellefleri mağdur ettiğini dile getirmişlerdir. Vergi affından yararlananların faizlerden kurtulduğunu ve aynı tutarı taksitle ödediğini, vergisini zamanında ödeyenlerin ise zarara uğradığını vurgulamışlardır.

Bu kategori altında ki veriler: **Mükellef-3:** “Vergi affı insanları vergi ödemekten uzaklaştırıyor.”, **Mükellef-9:** “Vergi affı bir nevi ayrımcılık. Devlet böyle bir strateji

uyguluyorsa, belli bir kesimi kazandığı gibi belli bir kesimi kaybetmeyi göze almalı. Devlet gözünden bakarsak ne kadar büyük bir kitle kazandığı önemli. Ama önemli olan bu olmamalı.”, **Mükellef-13:** “Mükellef nasıl olsa af çıkar, taksitlendiririm diyor.”, **Mükellef-18:** “Adam vergisini ertelemiyor ödüyor, öbürü beş yıl sonra yine aynı parayı ödüyor. Kaybı olmuyor, karı oluyor. Vergisini ödeyenin parası eriyip gidiyor, ödemeyip bekleyen ise o parayı 10 yıl değerlendiriyor ve sonra yine aynı parayı ödüyor.”, **Mükellef-21:** “Vergi afları sadece büyük olaylar neticesinde ya da firmaların yaşadıkları büyük sorunlarda olmalı.”, **Mükellef-22:** “Bunun artıları da çok eksileri de çok. Artıları zor durumda olan yararlanıyor. Eksisi ise hilekârlar vergi affı çıkacak diye ödemiyor, af çıkıyor, ödemediğimiz daha iyi oldu diyor. Diğeri de keşke bizde ödemeseydik diyor.” şeklindedir.

Bu kategoride, mükelleflerin genellikle isyancı bir tutum sergilediği ve uyumlu olmadıkları gözlenmektedir.

3.2.4. Vergi afları, ödemeyenleri kurtarıırken ödeyenleri mağdur ediyor

Mükellefler, vergi aflarının vergi uyumunu olumsuz etkilediğini, vergi ödeme motivasyonunu azalttığını ve vergi kaçırma eğilimini artırdığını belirtmişlerdir. Vergi aflarının zamanında vergisini ödemeyen mükelleflere avantaj sağladığını, ödeyen mükelleflere ise haksızlık yaptığını ifade etmişlerdir. Vergi aflarının mükelleflerin bakış açısını değiştirerek vergi ödemenin anlamsızlaştığına dair bir algı oluşturduğunu söylemişlerdir. Vergi aflarının toplumda eşitsizlik, ayrışma ve asimetri yarattığını dile getirmişlerdir.

Bu kategori altında ki veriler: **Mükellef-1:** “Doğru düzgün ödüyorsun, diğeri bunu yarım yamalak yapıyor ve yarın onunla eşit durumdasın. Yararlanamayanı kaçakçılığa teşvik ediyor.”, **Mükellef-2:** “Şirketin ödeyebilecek gücü varken vergileri affediliyor, diğerin ki affedilmiyor, bu da kaçakçılığı tetikliyor.”, **Mükellef-3:** “Ben de mi ödemesem diye düşünüyorum, bakış açısı değişiyor.”, **Mükellef-13:** “Ben günümde ödüyorum, o ödemiyor, onu ödüllendiriyor ama bana ceza vermiş oluyor.”, **Mükellef-15:** “Birinden alıp diğereinden almadığında ikililik yaratıyor.”, **Mükellef-18:** “Af suçluları affetmek için yapılır. O zaman düzenli yatıran insanın suçu ne?”, **Mükellef-19:** “Asimetriyi sağlıyor, kutuplaşmaya götürüyor.” şeklindedir.

Bu kategori altında uyumlu-isyancı durum çiftinin nasıl işlediğine bakıldığında genel anlamda mükelleflerde **isyancı** durum halinin etkin olduğu görülmektedir.

3.2.5. Minareyi çalan kılıfını hazırlar

Bu kategori altında yer alan veriler, mükelleflerin vergi kaçırma yöntemleri ve motivasyonları hakkında önemli ipuçları vermektedir. Veriler, mükelleflerin vergi kaçırmak için büyük şirketlerin burs, sponsorluk ve bağış gibi sosyal sorumluluk faaliyetlerini, küçük esnafın vicdani oyunlarını, mali müşavirlerin göz yummasını ve

fatura usulsüzlüklerini kullandıklarını ortaya koymaktadır. Ayrıca, mükellefler, kaçakçılığın her türünün yapıldığını düşündüklerini söylemektedir. Karı düşük gösterme, geliri düşük gösterme, yasal olmayan yollarla fatura kesme, çift fatura kesme, üretim dışı olan giderleri gider gösterme, sponsorluklar ve yardımlar aracılığı ile daha az vergi ödeme ve en kötüsü de mali müşavirler ile ortak olarak söz konusu kaçırma işlemlerini yapma... Katılımcılar, vergi kaçakçılığının çoğu zaman mali müşavirler aracılığı ile yapıldığını, kaçırılan paraların da iki taraf arasında pay edildiğini dile getirmişlerdir. Ve tüm bu kaçakçılığın çoğunun resmi yollar ile yapılması nedeniyle tespit edilmediği anlaşılmaktadır. Bu veriler, mükelleflerin vergi kaçırma davranışlarının hem bireysel hem de yapısal faktörlerden etkilendiğini göstermektedir. Bireysel faktörler arasında mükelleflerin vergi bilinci, vergi ahlakı, vergi adaleti algısı, vergi yükü hissi ve vergi rekabeti gibi unsurlar sayılabilir. Yapısal faktörler arasında ise vergi sisteminin karmaşıklığı, vergi denetiminin yetersizliği, vergi cezalarının caydırıcılığı, vergi teşvikleri ve muafiyetleri gibi unsurlar yer almaktadır. Bu veriler ışığında, vergi kaçırma davranışlarının önlenmesi için hem bireysel hem de yapısal düzeyde çeşitli önlemler alınması gerektiği söylenebilir. Ancak bu önlemlerin etkinliği için mali müşavirlerin de rolü büyüktür. Mali müşavirlerin vergi ahlakına uygun davranmaları ve mükellefleri doğru yönlendirmeleri beklenmektedir.

Bu kategori altında ki veriler: **Mükellef-1:** “*Büyük şirketler burs veriyor, vergiden düşürüyor. Ancak vergiyle aynı oran da mı burs veriyor? Küçük esnaf da bunu görerek vergileri daha düşük tutarak vicdani oyun yapıyor.*”, **Mükellef-8:** “*Şirketler vergi ödememek için spor kulüpleriyle sponsorluk anlaşmaları yapıyor. Bazı şirketler de yüksek kar elde etmesine rağmen kar marjını daha düşük seviyelerde gösteriyor. Ya da bir yerlerde bağış kampanyası yapıyor.*”, **Mükellef-13:** “*Mali müşavirler bile bile kaçırmalarına göz yumuyorlar. Adamın vergisi çıkıyor. Kim ona fatura bulursa, kim onun dediği işlemi yaparsa ona gidiyor. O zaman da mali müşavirler iş yapamıyor.*”, **Mükellef-14:** “*Şirketler kaçakçılık yapıyorlar ama bu resmi yoldan olduğu için bir şey olmuyor... Faturasız ürün alan işletmeler mesela. Ürün almamış olarak görünüyor. Ya da faturayı düşük gösteriyorlar. Çift fatura yapıyorlar, üstte gerçek fiyatlar yazar ama faturada düşük gösterilir. Ve bu işleri yaparken muhasebeci de bunu biliyor.*”, **Mükellef-18:** “*Vergi ödemesi var diye arabasını satıyor yeni bir araba alıyor ve faturasını getiriyor muhasebecisine veriyor, muhasebecisi onu işliyor, gider olarak gösterip vergiden düşüyor... Minareyi çalan kılıfını hazırlar.*” şeklindedir.

Bu kategori altındaki veriler değerlendirildiğinde mükelleflerde yaşanan usulsüzlükler nedeniyle vergi ödeme konusunda **isyancı** durumun etkin olduğu görülmektedir.

3.2.6. Vergi Denetiminin Yetersizliği

Bu kategori altında yer alan veriler, mükelleflerin vergi kaçakçılığı ile ilgili denetimlerin çok iyi yapılmadığını, hatta bazılarının buna bilerek göz yumduğunu, bu yüzden de devletin gelirinin azaldığını dile getirdiklerini göstermektedir. Mükellefler, vergi denetçilerinin görevlerini tam anlamıyla yerine getirmediklerini, vergi kaçakçılığına göz yumduklarını ve bu nedenle devletin zarara uğradığını ifade etmektedirler. Ayrıca, mükellefler, denetmenlerin vergi kaçakçılığına karşı vicdani bir sorumluluk duymadıklarını da ortaya koymaktadır. Vergi kaçakçılığının yaygın ve normal bir davranış olduğunu, cüzdanları ile vicdanları arasında kaldıklarını söylemektedirler.

Bu kategori altında ki veriler: **Mükellef-5:** “Denetlenme doğru düzgün yapılmalı.”, **Mükellef-7:** “Denetçi görevini tam anlamıyla yapsa ülkenin kasası da dolar. Denetimciler görevini tam anlamıyla yapmıyor.”, **Mükellef-10:** “Bir söz vardır, cüzdanı ile vicdanı arasında kalan diye. Vergi kaçakçılığını göz yumduruluyor. Ondan sonra da devlet zarara gidiyor.” şeklindedir.

Bu kategori altında teorinin nasıl çalıştığına bakıldığında, denetimlerin doğru yapılmadığı ve sonuç olarak vergi ödeme konusunda adaletsizliklerin olması sebebiyle mükelleflerin vergi ödeme konusunda isyancı durumun etkin olduğunu söyleyebilir.

3.2.7. Vergi Bilincinin Düşüklüğü ve Muhasebecilerin Rolü

Bu veriler, mükelleflerin vergi bilincinin düşük olduğunu göstermektedir. Mükellefler, vergi mevzuatının karmaşık olduğunu, vergi türlerinin çok olduğunu ve vergi ile ilgili araştırma yapmadıklarını ifade etmektedirler. Mükellefler, vergi bilgilerini genellikle sosyal medya, devlet kanalları, televizyon ve haberler gibi kaynaklardan edindiklerini söylemektedirler. Ayrıca, mükellefler, vergi işlemlerinde mali müşavirlerin veya muhasebecilerin yönlendirmesine güvendiklerini ve ne yaptıklarını bilmediklerini belirtmektedirler. Bu veriler, mükelleflerin vergi bilincinin yetiştirilme tarzı, şükür mantığı, mevzuatın karmaşıklığı ve mali müşavirlerin etkisi gibi faktörlerden etkilendiğini göstermektedir. Mükellefler, mevzuatın basitleştirilerek vergilerin tek kalemde sadece gelir üzerinden alınması gerektiğini, bu şekilde daha anlaşılır ve daha net olacağını dile getirmişlerdir.

Bu kategori altında ki veriler: **Mükellef-2:** “Yetiştirilme tarzımızdan kaynaklı sanırım, araştırmıyoruz.. Azla yetinmek var bizde, şükür mantığı.”, **Mükellef-3:** “Sosyal medya, devlet kanallarından yapılan duyurular, televizyon, haberler vs.”, **Mükellef-5:** “Birçok kalem var birçok vergi türü var, çok karışık. Mevzuat hakkında bir bilğim yok.” ve **Mükellef-13:** “Mali müşavirler ve ya muhasebeciler ne derse onu yapıyorlar. Ne olduğunu bilmiyorlar, muhasebeciler yönlendiriyor mükellefleri” şeklindedir.

Bu kategori altında teorinin nasıl çalıştığına bakıldığında, mükelleflerin sisteme yönelik bir eleştiri halinde (**isyancı**) oldukları görülmektedir.

3.2.8. Devlet Biziz, Vergiyi Veren de Biziz Alan da Hatta Bazen Bu Dağılımı Gerçekleştiren de!

Mükellefler, verginin şeffaf olmadığını, doğru yerlere aktarılmadığını veya tam yerine ulaşmadığını düşündüklerini ifade etmektedirler. Mükellefler, ödenen vergilerin dağılımı konusunda bilgi sahibi olmadıklarını, vergilerin dağılımının şeffaf bir şekilde bilgilendirilmediğini, bu sebeple de bazı sorgulamalar yaptıklarını söylemişlerdir. Mükellefler, verginin şeffaf bir şekilde açıklanması ve insanların bilinçlendirilmesi gerektiğini görüşündedirler. Bu veriler, mükelleflerin vergi adaleti algısının düşük olduğunu ve vergi ödeme motivasyonlarının zayıf olduğunu göstermektedir.

Bu kategori altında ki veriler: **Mükellef-1:** “*Şeffaf olmadığı için verginin doğru şekilde harcanmadığını düşünüyorum.*”, **Mükellef-8:** “*Şeffaf bir şekilde açıklanması insanların daha fazla bilinçlendirilmesi yolunda daha fazla teşvik edilmesi gerekiyor.*” şeklindedir.

Bu kategori altında teorinin nasıl çalıştığına bakıldığında, yine sisteme yönelik bir eleştiri hali olması sebebiyle mükelleflerde **isyancı** durumun etkin olduğu görülmektedir.

İki tema altında veriler bütünü ile değerlendirildiğinde, mükellefler verginin ödenmesi gereken bir olgu olduğu konusunda hemfikir olsalar da (uyumlu) vergi oranlarının miktarı, alınan vergilerin çeşitliliği ve birçok kalemden alınması, vergi affı, vergi kaçakçılığı, vergi denetimleri, alınan vergilerin nerelerde kullanıldığının halka açıklanmaması gibi konularda bir takım rahatsızlıklar (**isyancı**) duymaktadırlar. Bu veriler, mükelleflerin vergi kaçırma davranışlarının hem bireysel hem de yapısal faktörlerden etkilendiğini göstermektedir. Bireysel faktörler arasında mükelleflerin vergi bilinci, vergi ahlakı, vergi adaleti algısı, vergi yükü hissi ve vergi rekabeti gibi unsurlar sayılabilir. Yapısal faktörler arasında ise vergi sisteminin karmaşıklığı, vergi denetiminin yetersizliği, vergi cezalarının caydırıcılığı, vergi teşvikleri ve muafiyetleri gibi unsurlar yer almaktadır.

4. TARTIŞMA

Mükelleflerin vergi uyumu, vergiye karşı tavır, tutum ve tepkilerini sebepleriyle birlikte ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada çıkan sonuçlar, “Mükelleflerin vergi algısı” ve “Vergiye karşı tavır, tutum ve tepkiler” olmak üzere iki tema altında ve son olarak Tersine Dönme Teorisi bağlamında değerlendirilmiştir.

4.1. Mükelleflerin vergi algısı

Bu tema altında çalışmada çıkan sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde, mükelleflerin çoğunlukla vergi ödeme bilincine sahip oldukları görülmektedir. Vergi bilinci, devletin yerine getirmekle yükümlü olduğu kamu hizmetlerinin gerçekleştirilmesi için bireylerin elde ettiği gelirlerden veya servetlerinden kanunlarda belirtilen usul, esas ve oranlara göre katkıda bulunmaları gerektiğini fark etme, bilme ve hatırlama yeteneğine sahip olmalarını ifade etmektedir (Narta, 2007; Akt., Ömürbek, Çiçek ve Çiçek, 2007). Mükellefler, verginin ne olduğunu, ne anlama geldiğini, neden vergi ödendiğini, ödendiğinde karşılığında kamu hizmeti alacaklarını bilmekte olup verginin ödenmesinin gerekliliğinin ve öneminin bilincinde ve farkındadırlar. Ancak bazı mükellefler vergiyi zorunlu bir ödeme olarak görmekte olup vergiyi ödenmediği sürece karşısına bir engel olarak çıktığı için ödemektedirler. Allingham ve Sandmo (1972) ve Yitzhaki (1974), vergi mükelleflerini vergi oranları, cezalar ve denetim olasılığı karşısında tam vergi ödemek veya gelirlerini gizlemek arasında seçim yapan bireyler olduğunu varsaymaktadır (Vincent, 2023). İster zorunlu ister gönüllü vergi ödeyen mükelleflerin hepsinin vergi ödeme tutumlarını etkileyen bir takım değer yargıları olduğu görülmektedir. Bu değer yargıları kişilere göre değişkenlik göstermekle birlikte “milliyetçilik, ahlaki değerler, eşitlik, adalet, vatandaşlık, görev ve sorumluluk bilinci, doğruluk ve güven, devletçilik, hakkaniyet, vicdan, kültür, vergi ahlakı veya dini değerler” olarak karşımıza çıkmaktadır. Literatüre bakıldığında benzer şekilde, mükelleflerin vergiyi gerekli veya zorunlu bir ödeme olarak algılayıp herkesin ödemesi gereken bir görev olarak değerlendirdikleri yani vergi bilincinde oldukları sonucu ortaya çıkmıştır (Özgün ve Yüksel, 2018; Sağlam, 2013). Vergi bilinci sadece vergiyi ödeme bilinci olarak da algılanmamalıdır. Vergiyi ödemek kadar onun nasıl kullanılacağına da ilgi duymak ve bunu takip etmek de vergi bilincinin önemli bir parçasıdır (Ömürbek, Çiçek ve Çiçek, 2007).

Mükellefler, vergi ödeme bilincine sahip olsalar bile, vergi ödeme konusunda çeşitli nedenlerle tepki göstermektedirler. Bu tepkilerin temelinde, yaşadıkları adaletsizlik duygusu yatmaktadır. Örneğin, mükellefler vergi oranlarını yüksek bulmakta ve lüks mallardan alınan verginin zorunlu mallara göre daha az olmasını haksızlık olarak görmektedirler. Ülke ekonomisinde dolaylı vergi payının yüksek olması, vergilemede adaletsizliğin bir göstergesidir (Özpehriz, 2011: 54). Mükellefler, sistemin sadece zengine yaradığını, orta kesimi kaybettiğini ve fakiri ezdiğini savunmakta, sistemin değişmesi gerektiğini iddia etmektedirler. Ayrıca, mükellefler vergi sisteminin teknik olarak kusursuz olmasına rağmen uygulamada sorunlar yarattığını düşünmekte, sisteme yönelik en büyük eleştiriyi vergi oranlarının herkes tarafından eşit hissedilmemesine getirmektedirler. Zengin ile fakirden alınan KDV ve ÖTV oranlarının aynı olması, mükelleflerde vergi sisteminin adil olmadığı algısını güçlendirmektedir. Gelire göre alınan vergilerde ise, sisteme kayıtlı olan kesimin vergi ödediği, diğerlerinin ise tam olarak ödemediği görüşündedirler. İşveren kesintisi yoluyla vergilerin kaynağında kesilmesi ve üçüncü taraf bilgilerinin vergi

makamlarına verilmesi vergi uyumunu büyük ölçüde artırır. Ancak, kesintiye tabi olmayan diğer durumlarda bireyler bu gelirleri bildirmemeyi veya azaltmayı tercih ettiklerinden dolayı uyumun azaldığı bulunmuştur(Alm, 2019). Bu durum ise vergisini tam anlamıyla ödeyenlere karşı bir adaletsizliğe neden olmaktadır. Alm'a (2019) göre sisteme kayıtlı olanların vergi uyumu artsa da bu çalışmada çıkan sonuç hissettikleri adaletsizlik duygusuyla uyumun azaldığı yönündedir. Mükellefler aktif olarak tepki gösteremeseler de pasif olarak tepkilidirler. Sistemdeki bu aksaklıkların denetlenmemesi ve önlenmemesi, mükelleflerin sisteme olan güvenlerini sarsmaktadır. Vergi oranlarının artışı ise, mükelleflerde otoriteye itaatsizlik duygusu uyandıran vergi kaçırma veya vergi ödememe gibi tepkilere sebep olmaktadır. Mükelleflerin gösterdikleri bu aktif tepkilerin en önemli özelliği, itaatsizlik duygusudur (Tekin, 2023).

4.2. Vergiye karşı tavır, tutum ve tepkiler

Bu tema altında çalışmada elde edilen sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde, mükelleflerin vergi ödeme konusunda zaman içinde geliştirdikleri tepkilerin günlük hayatlarında çeşitli yollarla ifade edildiği görülmektedir. Özellikle son zamanlarda artan sosyal medya kullanımıyla birlikte tepkiler de daha hızlı bir şekilde ortaya çıkmakta ve mükellefler anlık olarak tepki verebilmektedirler (Yücedoğru vd., 2018). Mükelleflerin tepki gösterdikleri konulardan biri de, verginin herkes tarafından ödenmesine rağmen tam olarak ödenmemesi meselesidir. Örneğin vergi affı konusunda bazı mükelleflerin af çıkacağını düşünerek vergi ödememeleri veya vergi kaçırma gibi yöntemlerle vergilerini eksik ödemeleri, dürüst mükellefleri olumsuz yönde etkilemektedir. Alm ve ark. (2016, 2017) çalışmalarında, diğer insanların vergi davranışlarının bireyin vergi ödeme motivasyonunu olumlu ya da olumsuz yönde etkilediğini belirtmektedirler. Sosyal ve kurumsal çevre, bireylerin vergi uyumunu etkileyen sosyal normları oluşturur ve bu normlar, bireylerin karşılaştıkları kurumlar, bu kurumlara duydukları güven, grup çeşitliliği ve vergi ahlakıyla ilişkilidir (Alm, 2019).

Vergi aflarının sadece olağanüstü durumlarda uygulanması gerektiği, siyasi amaçlarla kullanıldığında hem dürüst mükellefe haksızlık yapıldığı hem de devletin gelirinin zarar gördüğü ifade edilen konulardan biridir. Ayrıca bu durumun insanların vergi uyumunu olumsuz etkilediği bilinmektedir. Vergi afları, mükelleflerin vergi kaçırma veya vergiden kaçınma cezalarının silineceği umudunu oluşturduğundan dolayı vergi bilincini ve vergi açığını olumsuz yönde etkilemektedir (Akdoğan ve Akdoğan, 2023). Bu nedenle, vergi bilincini zayıflatmakta ve dürüst mükellefin vergi uyumunu düşürmektedir (Cansız, 2015; Bekem, 2020). Bunun yerine vergi uyumunu teşvik etmek için vergisini zamanında ödeyen mükelleflere çeşitli ödüller sunulabilir. Yapılan çalışmalar, bireysel veya grup ödülleri şeklinde verilen pozitif teşviklerin vergi uyumunu artırdığını göstermektedir (Alm, 2019; Alm ve ark., 2012; Dwenger ve ark., 2016; Fochmann ve Kroll, 2016; Koessler ve ark., 2016).

Vergi aflarının olumsuz etkilerinin yanında, vergi uyumunu ve adaletini zedeleyen bir diğer sorun da vergi kaçakçılığıdır. Vergi kaçakçılığı, vergi yükümlülüklerini azaltmak amacıyla vergi kanunlarını dürüst olmayan şekilde ihlal eden yasadışı ve etik dışı bir davranıştır. Vergi kaçırma ise, vergi matrahını azaltmak için yasanın sağladığı meşru fırsatlardan faydalanarak yasal, ancak sosyal olarak sorumlu olmayan bir davranıştır (Payne ve Raiborn, 2018). Örneğin çalışmada ortaya konulduğu gibi, gelir ve giderleri gerçeğe aykırı olarak beyan etmek, yasadışı yollarla fatura düzenlemek, sponsorluk ve yardımlar yoluyla vergiden kaçınmak gibi yöntemlerle gerçekleştirilebilir. Bu işlemler resmi görüldüğü için tespiti zordur. Ancak bu durum, dürüst mükellefleri mağdur eder ve vergi uyumunu düşürür.

Vergi kaçırma kavramı, yasal stratejilerden yararlanarak vergi ödemelerini azaltmaya çalışan ‘yasal vergi kaçırma’ ile yasal yorumların belirsizliğinden veya yasal ‘boşluklardan’ faydalanarak vergi ödemelerini azaltmaya çalışan ‘agresif vergi kaçırma’ (Payne ve Raiborn, 2018) arasında bir süreklilik gösterir. Vergilerin azaltılması, yöneticiler tarafından hissedarların servetini maksimize etmek için bir maliyet veya topluma zarar veren ve firmaların itibarını zedeleyen bir sorumluluk olarak iki farklı şekilde değerlendirilebilir (Lanis ve Richardson, 2012, 2015; Huang et al., 2018; Hoi et al., 2013). Fakat sonuçta, kamu hizmetlerinin finansmanını azaltır, vergi idareleriyle anlaşmazlığa neden olur ve toplumun işleyişini bozar (Payne ve Raiborn, 2018; Bird ve Davis-Nozemack, 2018; Graham et al., 2013).

Servet seviyesine göre vergi kaçakçılığı yapma eğilimlerinin değiştiği ampirik olarak ortaya konmuştur (Alventosa ve Olcina, 2020). Örneğin, Alstadsæter, Johannesen ve Zucman (2017), kaçakçılığın servetle doğru orantılı olarak arttığını bulmuşlardır. Benzer şekilde bu çalışmada elde edilen sonuçlar, küçük işletme sahibi mükelleflerin büyük işletmelerin birçok yöntemle vergiden kaçındıklarını düşündüklerini ortaya koymaktadır. Bu durum dürüst mükellefe vergi denetimlerinin yetersiz olduğunu düşündürür ve mükellefler vergi uyumunu gönüllü olarak sağlamazlar (Akdoğan ve Akdoğan, 2023). Alm’a (2019) göre ise, denetimlerin uyum üzerindeki etkisi doğrusal değildir. Denetim oranı arttıkça etki azalabilir veya tersine dönebilir. Denetim seçiminin stratejik ve öngörülemez olması uyumu artırır. Hiç denetim olmasa bile belli bir uyum vardır, ancak çok yüksek denetim oranları uyumu azaltabilir.

Tepkilerin bir diğer nedeni de ödenen vergilerin dağılımı konusunda devletin mükellefleri şeffaf bir şekilde bilgilendirmemesidir. Mükellefler, bu konunun onları bazı sorgulamalar yapmaya ittiğini ifade etmişlerdir. Gerekli bilgilendirmenin yapılmasının daha bilinçli bir şekilde olmalarına katkı sağlayacağı belirtilmiştir. Benzer şekilde, ABD’de The Harris Poll (2022) tarafından son yapılan bir ankete göre ABD’li yetişkinlerin çoğunluğu (%74) ödenen vergilerin harcanma şekli konusunda memnun değildir (Falsetta ve ark., 2023). Hükümetin vergi gelirlerini nasıl kullanması

gerektiği konusunda tartışmalar sürerken, bazı gruplar kendilerinin katılmadığı programlara ayrılan vergi paylarını ödememek için resmi yollara başvurmaktadır (Falsetta ve ark., 2023). Bu da vergi açığı sorununu gündeme getirmektedir.

Vergi açığının oluşmasında devletin verdiği hizmetlere ve yaptığı harcamalara duyulan memnuniyetsizlik önemli bir etkidir. Vergi açığı, vergi mükelleflerinin gönüllü vergi ödeme ya da vergi kaçırma gibi davranış seçimlerine bağlıdır. Bu yüzden devlet, uyumsuzluğun kaynaklarını ve nedenlerini anlamaya önem vermelidir (Akdoğan ve Akdoğan, 2023). Vergi uyumunun vergi gelirlerinin nasıl harcandığıyla ilgili olduğu araştırmalarla desteklenmektedir. Listonkin ve Schinzer (2013), vergi mükelleflerinin yasal yaptırımlardan çok vergi gelirlerinin kullanımına olan ilginin de uyumlarını etkilediğini belirtmektedir. Bu görüşü doğrulayan çalışmalar, vergi mükelleflerinin ödenen vergilerin nasıl kullanılacağına dair söz sahibi olduklarında daha uyumlu davrandıklarını göstermektedir (Casal ve ark., 2016; Lamberton ve ark., 2018).

Vergi mükelleflerinin hükümet harcamalarıyla uyumlu olma eğiliminde oldukları, ayrıca denetim olasılığının sadece hükümetin vergi gelirlerini kullanma şekline destek olduğunda vergi mükellefi uyumu kararlarını etkilediği görülmektedir (Falsetta ve ark., 2023). Vergi mükellefleri hükümet programlarını desteklemediğinde, uyumları denetim olasılığından bağımsız olarak düşüktür. Bazı çalışmalar ise denetim etkinliğinin düşük olduğu durumlarda daha yüksek uyum seviyeleri ortaya çıktığını belirtmektedir (Alm ve McKee, 2006). Vergi denetimlerinin vergi uyumu üzerindeki özel caydırıcı etkisi, denetimlerin sonraki uyum üzerindeki etkisinin denetim sonucuna, denetim türüne ve mükelleflerin hükümet harcamalarına katılımına bağlı olarak değiştiği tespit edilmiştir (Kleven et al., 2011; Advani et al., 2018; Beer et al., 2020; Gemmell ve Ratto, 2012; Bergman ve Nevarez, 2006; Erard et al., 2020; Kotsogiannis et al., 2022).

Mükellefler, mevzuatın karışık olduğunu ve vergilerini mevzuatı takip etmeden sadece ödenmesi gereken tutarı ödediklerini belirtmişlerdir. Mevzuata hâkim olmadıkları ve sorgulamadıkları, bilgilerinin sadece sosyal medya kadarınca olduğu sonucuna varılmıştır. Vergi okuryazarlık düzeyleri düşük olan vergi mükellefleri, vergi uzmanlarına veya yazılımlarına başvurmaktadırlar. Birçok vergi mükellefi, vergi kanunlarında devasa hacimler ve gizli jargonlar karşısında, vergi kurallarında iyi bilgilendirilmiş olan vergi hazırlayıcılarından yardım almaktadır (Assidi ve Hussainey, 2020). Bu durum, karmaşıklığın uyumu azalttığı göz önüne alındığında, vergi uyumunu düşürmektedir. Ancak, vergilerini ödemesini kolaylaştıran idari hizmetlerin uyumu artırdığı da gösterilmiştir. Sonuç olarak, vergi sistemi hakkındaki bilgi düzeyi, vergi uyumunu etkilemektedir, ancak bu etkiler net değildir (Alm, 2019). Karmaşıklığın etkilerini anlamak için, bireylerin vergilerini nasıl algıladıkları da önemlidir (Muehlbacher ve ark., 2017).

Verginin yasal yollar ile zorunlu olarak alınmasının mükellefler tarafından hoş karşılanmayan bir olgu olduğu ve bu yüzden mükelleflerin vergiden kaçınma veya vergi kaçırma gibi istenmeyen tutum ve davranışlar sergiledikleri bilinen bir gerçektir (Pınar ve Akçay, 2022). Ancak bu çalışmada elde edilen sonuç bu görüşü tam olarak desteklememektedir. Mükelleflerin vergiden kaçınmalarının sebebi verginin zorunlu bir ödeme olmasından çok zorunlu bir ödeme olan verginin herkes tarafından ödenmemesidir. Yani mükellefler verginin zorunlu bir ödeme olması konusuna katılmakta olup vergi ödeme bilincindedirler. Ancak verginin herkes tarafından aynı orandan hissedilmemesi, vergi kaçırmanın tespit edilmemesi, vergi oranlarının yüksek olması veya vergi affı gibi konularda tepkilidirler. Politika yapıcıların bu tepkilerin önüne geçmek adına gerekli tedbirleri alması gerekmektedir. Bu amaçla denetimlerin artırılıp sıkılaştırılması, vergi oranlarını düşürmek adına ekonomi alanında gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir. Dürüst mükellefi kaybetmemek adına; vergi kaçırma eyleminde olanların, sürekli çıkan vergi aflarının ve yüksek vergi oranlarının önüne geçilmesi gerekmektedir.

4.3. Tersine Dönme Teorisi Bağlamında Verileri Değerlendirilmesi

Tersine Dönme Teorisi ile ilgili farklı birçok alanda çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmaların hepsi teorinin istenilen sonuca ulaşmada anlamlı ve olumlu katkılarının olduğunu savunmuşlardır (Keskin, 2021:4). Teorinin duygusal durumdaki değişiklikleri anlama, tahmin etme ve yorumlama konusunda güçlü bir mekanizma sağladığı konusunda hemfikirdirler (Hudson ve ark., 2016; Keskin, 2021: 5). Benzer şekilde bu çalışmada da mükelleflerin vergi alınması konusunda uyumlu bir stil sergilerken neden daha sonra vergi ödeme noktasında tepkili ve isyancı bir surum haline geçiş yaptıklarını teori bağlamında açıklamak mümkündür. Teorinin asıl amacı da, çeşitli tecrübe veya davranışların çeşitli yönlerinin, ortaya çıkması muhtemel diğer yönlerine tersine çevrilerek açıklanabileceğini göstermektir (Apter, 1982). Teori, normal gelişim gösteren bir bireyin farklı zamanlarda farklı kişilikleri göstererek dünyayı göreceği ve farklı anlarda farklı şekillerde hareket edeceği yönünde deneyimlerin bir analizini sunmaktadır (Apter, 2005).

Mükelleflerin çoğu başlangıçta uyumlu durum halinde hareket ederken herhangi bir uyarılma hissinde tersine dönüş sergileyerek isyancı bir durum sergilemişlerdir. Bu durumun üç nedeni vardır. Birincisi, çevresel veya spesifik bir değişiklik, olay veya durumdur. İkinci olarak, bireyin belirli bir durumdaki ihtiyaçları uzun süre karşılanmadığında kişi karşıt duruma tersine bir dönüş sergiler. Son olarak, herhangi bir durumdan etkilenmeksizin zamanla oluşan doyum nedeniyle tersine bir dönüş gelişir (Apter, 2005). Bu ilk durumun uyumlu-isyancı stilde tersine dönüşü sağlamanın genel nedeni haksızlık, hakaret veya keyfi kısıtlamalardır (Apter, 2005). Çalışmada mükelleflerin uyumludan isyancıya dönüş sergilemelerinin asıl nedeni de haksızlık yaşadıklarını düşünmeleridir. Mükelleflerin hepsi de verginin ödenmesi

gereken bir olgu olduğu hakkında olumlu görüş sergilerken ödenmesi noktasında adaletsizliklerin olduğunu ve kendilerine haksızlık yapıldığını düşündüklerinden dolayı uyumlu durumdan isyancı bir duruma tersine dönüş sağlamaktadırlar. Bu mantıkla uyumlu olarak, uyumsuz olanların uyum kararlarında adalet ve hükümete güven duygusunun uyumlu olanlara göre daha önemli faktörler olduğu bilinmektedir (Falsetta ve ark., 2023).

Bireyin davranışının, o işi yaparken ona kattığı anlamı anlamadıkça bireyin kendisini de anlayamayız (Apter, 2005). Bu yüzden mükelleflerin zihninde başlayıp davranışlarına yansıyan vergi algılarını anlamak, vergi ödeme konusunda verdikleri tepkilere çözüm bulmak açısından önemlidir. Vergi yasalarının adil oluşu ve hükümete olan güven bireyler için uyum kararları üzerinde büyük bir etkiye sahiptir (Falsetta ve ark., 2023). Bird ve Davis-Nozemack (2018), vergi kaçırma uygulamalarının düzenleyici uyumun, örgütsel bütünlüğün ve toplumun doğru işleyişine izin veren kritik kaynakları erittiğini iddia etmektedir. Adil payını ödemeyen bir kişi, genel refah için olumsuz dışsallıklara neden olur ve bireyler arasında adaletsiz ilişkileri artırır (Landolf, 2006; Payne ve Raiborn, 2018). Yasallığa dikkat eden kişi ise daha yüksek vergi maliyetlerine katlanacak olsa bile daha sosyal sorumlu bir şekilde hareket eder (Ginesti vd., 2020).

SONUÇ

Mükellefler, vergi ödeme bilincine sahip olmalarına rağmen vergi sistemindeki adaletsizliklere tepki göstermektedirler. Vergi oranlarının yüksek olması ve herkes tarafından eşit hissedilmemesi, lüks mallardan alınan verginin zorunlu mallara göre daha düşük olması, gelir üzerinden alınan verginin sisteme kayıtlı olmayan kesimden tam olarak tahsil edilememesi gibi nedenler mükelleflerin vergi sistemine olan güvenlerini sarsmaktadır. Mükelleflerin vergi ödeme konusundaki isyancı tutumlarının, kendilerinin ve diğer mükelleflerin haksızlığa uğradıklarını düşüncelerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, vergi uyumunu sağlamak amacıyla vergi sisteminin daha adil ve şeffaf olması, vergi denetimlerinin etkinleştirilmesi ve vergi bilincinin geliştirilmesi gerekmektedir.

Vergi sistemi, basitleştirilerek daha anlaşılır hale getirilmesi ya da yürütülecek politikalarla mükelleflerin vergi okuryazarlık farkındalıklarının artırılması vergi sisteminin daha anlaşılır olması açısından önemlidir. Vergi afları yerine, vergi ödeyenlere çeşitli ödüller verilmesi, devletin vergi gelirlerini artırmasına ve mükelleflerin vergi uyumuna teşvik etmesine yardımcı olacaktır. Mükelleflerin ödedikleri vergilerin dağılımı ve kullanımı hakkında daha şeffaf bir şekilde bilgilendirilmeleri, onların vergi sistemine olan güvenlerini artıracaktır. Son olarak, vergi denetimleri, vergi kaçakçılığını önlemek için önemli bir araçtır. Vergi denetimlerinin daha fazla kaynak ayrılarak, daha stratejik ve öngörülemez bir şekilde

yapılması gerekmektedir. Ayrıca, resmi yollarla yapılan kaçakçılığın önlenmesine yönelik eksikliklerin giderilmesine de dikkat edilmelidir.

KAYNAKÇA

ADVANI, A., ELMING, W., & SHAW, J. (2018, January). The dynamic effects of tax audits. In Proceedings. Annual conference on taxation and minutes of the annual meeting of the National Tax Association (Vol. 111, pp. 1-30). National Tax Association.

AKDOĞAN, T., & AKDOĞAN, İ. (2023). Vergi uyumunu etkileyen faktörlerin vergi açığına etkisi. *The Journal of International Scientific Researches*, 8(2), 204-222.

ALM, J., & MCKEE, M. (2006). Audit certainty, audit productivity, and taxpayer compliance. *Natl. Tax. J.* 59(4): 801-816.

ALM, J. (2019). What Motivates Tax Compliance?. *Journal of Economic Surveys*, 33(2): 353-388. <https://doi.org/10.1111/joes.12272>

ALM, J., BLOOMQUIST, K.M., & MCKEE, M. (2017) When you know your neighbor pays taxes: Information, peer effects, and tax compliance. *Fiscal Studies* 38(4): 587–613

ALM, J., BRUNER, D., & MCKEE, M. (2016) Honesty and dishonesty in taxpayer communications in an enforcement regime. *Journal of Economic Psychology* 56: 85–96.

ALM, J., CHERRY, T.L., JONES, M., & MCKEE, M. (2012) Social programs as positive inducements for tax participation. *Journal of Economic Behavior & Organization* 84(1): 85–96.

ALSTADSÆTER, A., JOHANNESSEN, N., & ZUCMAN, G. (2017). Tax Evasion and Inequality (no. W23772). National Bureau of Economic Research. doi:10.3386/w23772.

ALVENTOSA, A. & OLCINA, G. (2020) Tax compliance and wealth inequality, *Applied Economics Letters*, 27(11): 899-903. DOI: 10.1080/13504851.2019.1646859

APTER, M. J., & DESSELLES, M. (2018). Zigzag and zeitgeist: motivation in organizations. *Development and Learning in Organizations: An International Journal*, 32(5): 5-7.

APTER, M.J. (1982). *The Experience of Psychological Reversals*. London: Academic Press.

APTER, M.J. (2005). *Personality Dynamics: Key Concepts In Reversal Theory*. Apter International.

ASSİDİ, S., & HUSSAİNEY, K. (2020). The effect of tax preparers on corporate tax aggressiveness: Evidence from the UK context. *Int J Fin Econ*, 26: 2279–2288. <https://doi.org/10.1002/ijfe.1906>

BEER, S., KASPER, M., KIRCHLER, E., & ERARD, B. (2020). Do audits deter or provoke future tax noncompliance? Evidence on self-employed taxpayers. *CESifo Economic Studies*, 66(3), 248-264.

BEKEM, P. N. (2020). Türkiye’de Vergi Aflarının Mükellefler Üzerindeki Etkileri: Sakarya İli Örneği. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

- BERGMAN, M., & NEVAREZ, A. (2006). Do audits enhance compliance? An empirical assessment of VAT enforcement. *National tax journal*, 59(4), 817-832.
- BEŞEL, F., & GÜRDAL, T. (2017). Taxpayers' Tax Awareness and Tax Perception: A Case From Kocaeli. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KOSBED)*, 33: 137-154.
- BİRD, R., & DAVİS-NOZEMACK, K. (2018). Tax avoidance as asustainability problem. *Journal of Business Ethics*, 51(4): 1009–1025.
- BLAUFUS, K., CHİRVI, M., HUBER, H.-P., MAİTERTH, R., & SURETH-SLOANE, C. (2022). Tax misperception and its effects on decision making – Literature review and behavioral taxpayer response model. *European Accounting Review*, 31(1), 111-144. <https://doi.org/10.1080/09638180.2020.1852095>
- CANSIZ, H. (2015). Defterdarlık Çalışanlarının Vergi Algıları: Afyonkarahisar Örneği. *Yönetim ve Ekonomi*, 22(2): 433-450.
- CASAL, S., KOGLER, C., MİTTONE, L., & KİRCHLER, E. (2016). Tax compliance depends on voice of taxpayers, *Journal of Economic Psychology*. *Journal of Economic Psychology*, 56, 141–150.
- ÇELİKKAYA, A. (2002). Mükelleflerin Vergiye Gönüllü Uyumunu Etkileyen Faktörler. *Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi*, Sayı 5.
- ÇELİKKAYA, A., & GÜRBÜZ, H. (2006). Mükelleflerin Vergiye Gönüllü Uyumunu Etkileyen Faktörlerin Analizi: Bir Alan Çalışması. *İktisat İşletme ve Finans*, 21(247): 122-139.
- ÇELİKKAYA, A., & GÜRBÜZ, H. (2008). Mükelleflerin Vergiye Karşı Tutum ve Davranışlarını Etkileyen Çeşitli Değişkenler Arasındaki İlişkinin Analizi. *Sosyoekonomi*, Sayı 2.
- DWENGER, N., KLEVEN, H., RASUL, I., & RİNCKE, J. (2016) Extrinsic and intrinsic motivations for tax compliance:Evidence from a field experiment in Germany.*American Economic Journal: Economic Policy*8(3):203–232.
- ERARD, B., KİRCHLER, E., & OLSEN, J. (2020). The specific deterrence implications of increased reliance on correspondence audits. *The IRS Research Bulletin*, 3.
- FALSETTA, D., SCHAFFER, J.K. & TSAKUMİS, G.T. (2023). How Government Spending Impacts Tax Compliance. *Journal of Business Ethics*. <https://doi.org/10.1007/s10551-023-05383-3>
- FOCHMANN, M., & KROLL, E.B. (2016) The effects of rewards on tax compliance decisions.*Journal of EconomicPsychology*52: 38–55.
- GANGL, K., & TORGLER, B. (2020). How to Achieve Tax Compliance by the Wealthy: A Review of the Literature and Agenda for Policy. *Social Issues and Policy Review*, 14(1), 108-151.
- GEMMELL, N., & RATTO, M. (2012). Behavioral responses to taxpayer audits: evidence from random taxpayer inquiries. *National Tax Journal*, 65(1), 33-57.

GİNESTÌ, G., BALLESTRA, L. V., & MACCHÌONÌ, R. (2020). Exploring the Impact of Firm-level Legality on Tax Avoidance. *European Management Review*, 17: 499–514. <https://doi.org/10.1111/emre.12382>.

GRAHAM, J. R., HANLON, M., SHEVLİN, T., & SHROFF, N. (2013). Incentives for tax planning and avoidance: Evidence from the field. *The Accounting Review*, 89(3): 991–1023.

HALLSWORTH, M., LİST, J.A., METCALFE, R.D., & VLAEV, I. (2017). The behavioralist as tax collector: Using natural field experiments to enhance tax compliance. *Journal of Public Economics*, 148, 14-31.

HOİ, C. K., WU, Q., & ZHANG, H. (2013). Is corporate social responsibility (CSR) associated with tax avoidance? Evidence from irresponsible CSR activities. *The Accounting Review*, 88(6): 2025–2059.

HUANG, W., YİNG, T., & SHEN, Y. (2018). Executive cash compensation and tax aggressiveness of Chinese firms. *Review of Quantitative Finance and Accounting*, 51(4): 1151–1180.

HUDSON J., MALES J.R., & KERR J.H. (2016). Reversal Theory-Based Sport and Exercise Research: A Systematic/Narrative Review. *Psychology of Sport and Exercise*, 27: 168-179.

KESKİN, N. (2018). Vergiye Yönelik Mükellef Tutum ve Tepkileri. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* 2(3): 60-75.

KESKİN, T. (2021). Farklı Rotalarda Yürüyüş Yapan Katılımcıların Akıllı Rota Uygulamasına Dayalı Risk Algılarının Ortaya Konulması ve Deneyimleri (Ed., Ferda Gürsel). Gece Kitaplığı, Ankara.

KLEVEN, H. J., KNUDSEN, M. B., KREİNER, C. T., PEDERSEN, S., & SAEZ, E. (2011). Unwilling or unable to cheat? Evidence from a tax audit experiment in Denmark. *Econometrica*, 79(3), 651-692.

KOESSLER, A.-K., TORGLER, B., FELD, L.P., & FREY, B.S. (2016) Commitment to pay taxes: A field experiment on the importance of promise. CESifo Working Paper No. 6186. Munich, Germany: Center for Economic Studies and the ifo Institute.

KOTSOGİANNİS, C., SALVADORİ, L., KARANGWA, J., & MUKAMANA, T. (2022). Do tax audits have a dynamic impact? Evidence from corporate income tax administrative data.

LAMBERTON, C., DE NEVE, J.-E., & NORTON, M. I. (2018). The power of voice in stimulating morality: Eliciting taxpayer preferences increases tax compliance. *Journal of Consumer Psychology*, 28(2), 310–328.

LANDOLF, U. (2006). Tax and corporate responsibility. *International Tax Review*, 29: 6–9.

LANİS, R., & RİCHARDSON, G. (2012). Corporate social responsibility and tax aggressiveness: An empirical analysis. *Journal of Accounting and Public Policy*, 31(1): 86–108.

LİSTONKİN, Y., & SCHİNZER, D. M. (2013). I like to pay taxes: Taxpayer support for government spending and the efficiency of the tax system. *Tax Law Review*, 66(2), 179–216

ÖMÜRBEK, N., ÇİÇEK, H., & ÇİÇEK, S. (2007). Vergi bilinci üzerine bir inceleme: Üniversite öğrencileri üzerinde yapılan anketin bulguları. *Maliye Dergisi*, 0(153), 102 - 122.

ÖZGÜN, Z., & YÜKSEL, C. (2018). Mersin’de Vergi Mükelleflerinin Vergi Algısı, Vergi Bilinci ve Vergi Ahlakı Düzeyinin Ölçülmesi. *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü e-dergi*, 1(2): 33-48.

ÖZPEHRİZ, N. (2011). Maliye Politikası Üzerinde Doğuran Demokrasi Etkisi. *Vergi Dünyası*.

PAYNE, D. M., & RAİBORN, C. A. (2018). Aggressive taxavoidance: A conundrum for stakeholders, governments, and morality. *Journal of Business Ethics*, 147(3): 469–487.

PINAR, R., & AKÇAY, A. (2022). Vergi Ahlakını Etkileyen Faktörler: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisans Öğrencileri Örneği. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(23): 240-262.

SAĞLAM, M. (2013). Vergi Algısı ve Vergi Bilinci Üzerine Bir Araştırma: İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğrencilerinde Vergi Algısı ve Bilinci. *Sosyoekonomi Society*, 19(19): 315-334.

SCHÄCHTELE, S. (2020). Tax Responses at Low Taxable Incomes: Evidence from Germany. *Fiscal Studies*, 41: 411-439. <https://doi.org/10.1111/1475-5890.12220>

SHEVLİN, T., & THORNOCK, J. & Williams, B. (2017). An examination of firms’ responses to tax forgiveness. *Rev Account Stud* 22: 577–607. <https://doi.org/10.1007/s11142-017-9390-6>

SİLVA, F.P., GUERREIRO, R. & FLORES, E. (2019). Voluntary versus enforced tax compliance: the slippery slope framework in the Brazilian context. *Int Rev Econ* 66: 147–180. <https://doi.org/10.1007/s12232-019-00321-0>

TEKİN, A. (2023). Mükelleflerin Vergi Uyum Düzeyleri: Ege Bölgesi Örneği. *Iğdır Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Araştırma Makalesi*, 9: 15-28.

VİNCENT, R. C. (2023). Vertical taxing rights and tax compliance norms. *Journal of Economic Behavior & Organization* 205: 443-467.

YÜCEDOĞRU, R., BOZ, A., ÖNER, S., SAYGI, H. E., & DİBEK, E. (2018). “Mükellefler Vergi Artışına Nasıl Tepki Gösterir?: Motivasyon Kaynaklarına İlişkin Nitel Bir Analizi”, *International Journal of Public Finance*, 3(2): 161-192.

PRAXIS OKULU TEORİSYENLERİNİN BÜROKRASİ SORUNUNA YAKLAŞIMI

Dr. Öğr. Üyesi Sanem YAMAK¹

ÖZET

20. yüzyılda sınıfsız ve devletsiz bir topluma geçiş amacıyla tesis edilen “sosyalist” rejimler, bürokrasinin ortaya çıkışı ve toplumun geri kalanı üzerinde tahakküm kurması ile sonuçlanmıştır. Bu durum sosyalist/Marksist siyaset teorisyenlerini bürokratikleşme sorununun nedenleri ve çözümü için bir arayışa sevk etmiştir. Bu çalışma, Sosyalist/Marksist hümanizm olarak bilinen yaklaşımın Yugoslavya versiyonu olan Praxis Okulu teorisyenlerinin bürokrasi soruna dair değerlendirmelerini, Praxis Dergisi’ndeki yazılarını temel alarak incelemiştir. Praxis Okulu’na göre bürokratikleşmenin sebepleri iktisadi gerilik, demokratik geleneğin yokluğu ya da zayıflığı, “öncü parti”nin örgütlenme ilkeleri ve yapısı ile işçi sınıfının yönetimi eline almasını engelleyen kültürel zayıflıklarıdır. Bürokratikleşme sorunu karşısında Praxis Okulu teorisyenlerinin çözüm önerileri ise parti içi demokratikleşme, mülkiyetin ve siyasal karar alım süreçlerinin toplumsallaştırılması, özyönetimin toplumun her alanını kapsayacak şekilde uygulanmasıdır. Onlara göre sosyalizm yabancılaşmanın sona erdiği bir an değil, bir süreçtir. Bu nedenle sosyalist rejimlerde bürokratikleşme gibi yabancılaşma semptomlarının ortaya çıkışıyla ayrıca mücadele edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Praxis Okulu, Sosyalist/Marxist Hümanizm, Bürokrasi, Sosyalizm

PRAXIS SCHOOL THEORISTS' APPROACH TO THE PROBLEM OF BUREAUCRACY

ABSTRACT

In the 20th century, "socialist" regimes, which were established with the aim of transition to a classless and stateless society, resulted in the emergence of bureaucracy and its domination over the rest of society. This situation has led socialist/Marxist political theorists to search for the causes and solutions to the problem of bureaucratisation. This study analyses the evaluations of the Praxis School theorists, the Yugoslavian version of the Socialist/Marxist humanist approach, on the problem of bureaucracy based on their writings in the Praxis Journal. According to the Praxis School, the causes of bureaucratisation were economic backwardness, the absence or weakness of democratic tradition, the organisational principles and structure of the "vanguard party", and cultural weaknesses that prevent the working class from taking over. The Praxis School theorists' solutions to the problem of bureaucratisation are democratisation within the party, socialisation of property and political decision-making processes, and the application of self-government to all areas of society. For them, socialism is a process, not a moment in which alienation ends. Therefore, the

¹Karabük Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Orcid:0000-0002-9282-5485
syamakates@karabuk.edu.tr

emergence of symptoms of alienation such as bureaucratisation in socialist regimes must be combated separately.

Keywords: *Praxis School, Socialist/Marxist Humanism, Bureaucracy, Socialism*

1. Giriş

20. yüzyıl, insanın ekonomik, siyasi, ideolojik vb. açılardan bir tahakküm içinde yaşadığı, hemcinsleri ile sürekli bir karşıtlık içinde bulunduğu bir toplumsal düzen olarak görülen kapitalizmin aşılmasına yönelik çabalara sahne olmuştur. Söz konusu çabaların nihai hedefi, insanın bu tahakküm biçimlerinden kurtulduğu, yabancılaşmadan arındığı, diğer insanlarla birlikte özgür bir varlık, bir tam insan olarak yaşayabileceği, toplumsal ilişkilerin insanileştirildiği bir toplumsal düzendir. Bu yönde atılan adımların başarısının ve başarısızlıkların değerlendirilebilmesi, yabancılaşmadan arınma, özgür, tam insan haline gelme ve toplumsal ilişkilerin insanileştirilmesi ile ne kastedildiğinin, kapitalizmin bunları nasıl engellediğinin ve bu engellerin aşılmasının yollarının neler olduğunun ortaya konulmasını gerektirir. Tüm çalışmalarını bu amaç doğrultusunda yapan ve insanın özünün, onun türsel özelliğinin, yani onu diğer canlılardan ayıran yönünün yaratıcı etkinlik -praxis- olduğunu ileri süren Marx için, bu etkinliğin ayırt edici özellikleri, özgür ve bilinçli -insanın kendisi ile yarattığı nesne arasındaki ayrımın farkında olduğu- bir etkinlik olması, belli bir amaç doğrultusunda önceden tasarlanması -hayal gücünü içermesi- ve elbette toplumsal olması -diğer insanların üretimi ile ilişkili- olmasıdır. Bu tür bir etkinlik yoluyla insan, doğayı, toplumu ve kendini dönüştürür yani içinde bulunduğu verili koşullar içinde tarih yapan bir özne, bir faildir. Etkinliği yoluyla insan, dışındaki nesnelere kendi yaratımı olduğunun bilincine varır ve kendi türsel varlığını gerçekleştirir ki bunu yaptığı ölçüde insanın özgürlüğünden bahsedilebilir (Marx 2013:80-2, Marx ve Engels 2013:30-5). Oysa bir sınıflı toplum biçimi olarak kapitalist toplumda insan yabancılaşmış bir haldedir, çünkü üretim araçlarının mülkiyetini kaybeden, fiziksel varlığını devam ettirmek için emek gücünü bir ücret karşılığında üretim araçlarının sahibine kiralayan insan, emeği üzerindeki kontrolünü yitirir, neyi, nasıl, ne kadar ve ne zaman üreteceğine kendi karar veremez, üstelik ürettiği ürün kendisinden koparılır. Böylelikle yaratıcı etkinliği kendisini gerçekleştirme ve geliştirme imkânı olmaktan çıkar, hayatını devam ettirmesi için gerekli şeylere ulaşmasını sağlayan, zorla gerçekleştirdiği, kendini geliştirmek yerine tüketen bir etkinliğe dönüşür (Marx 2013:75-8,83). İnsanın emeğine, emeğinin ürününe yabancılaşmasının yanında “insanın insana yabancılaşması” da gerçekleşir, çünkü emeği insan için “yabancı, düşman, kendinden bağımsız güçlü bir nesne” haline gelirken, bunun bir sonucu olarak kendi etkinliğinin ürünü “yabancı, düşman, güçlü, kendinden bağımsız başka biri bu nesnenin efendisiymiş gibi”, kendi etkinliğini de “başka bir insanın hizmetinde, egemenliğinde, zorunda, boyunduruğunda yerine

getirilen bir etkinlik” olarak algılar ki özel mülkiyet bu yabancılaşmanın hem sonucu hem de aracıdır (Marx 2013: 83, 85-6).

Kapitalist toplumda yukarıda özetlendiği biçimde yabancılaşmış, sömürüye tâbi insan, işbölümü dolayısıyla belirli bir faaliyete hapsolmuş bir insandır. İşbölümü, bir yandan bireysel çıkarlar ile ortak çıkar arasında bir çelişkiyi içerir, diğer yandan da insanın diğer etkinlikler için gerekli güçlerinin gelişmesini -yani insanın çok yönlü gelişimini- engeller (Marx ve Engels 2013: 41). Devlet de işbölümünün, bu işbölümü ve özel mülkiyetin temelinde yattığı sınıflı toplum yapısının ve sınıflar arasındaki çatışmanın bir sonucu olarak, görünürdeki tekil bireysel çıkarlar karşısında, bu çıkarların alanı olarak sivil toplumdan ayrı, aslında egemen sınıfın çıkarının “ortak çıkar” olarak sunulduğu bir alan olarak ortaya çıkar (Marx ve Engels 2013: 41). Sivil toplum ile siyasal toplum arasındaki bu bölünme, insanın da özel çıkarlara sahip birey ve yurttaş biçiminde bölünmesini beraberinde getirir (Marx 1977: 38-41), siyasal faaliyet profesyonel bir meslek haline gelir ve sıradan insanlar siyasal karar alma etkinliğinin dışında bırakılırken, bürokrasi de Hegel’in terimleriyle genel çıkarı gözeten bir “evrensel sınıf” olarak görünür ki Marx’a göre sivil toplum-siyasal toplum, bireysel çıkar-ortak çıkar arasındaki ayrışma tam da bu hatalı kavrayışın nedenidir (Marx 2009: 68, Yamak 2020: 64).²

Dolayısıyla Marx için insanın yabancılaşmadan, kendi yaratımı olduğu halde kendi dışında yabancı bir varlık olarak duran ve üzerinde tahakküm kuran her türlü güçten kurtulması, özgür bir insan olarak var olabilmesi yani yaratıcı etkinliği yoluyla kendini gerçekleştirebilmesi ve çok yönlü gelişimi, diğer insanlarla onları kendi tikel çıkarının basit bir aracı, bir rakip, bir sömürücü nihayetinde bir düşman olarak görmediği insani ilişkiler kurabilmesi, özel mülkiyetin ve her türden yabancılaşmanın ortadan kaldırıldığı sınıfsız bir toplumda mümkündür. Bu anlamda komünizm “toplumsal (yani insani) bir varlık olarak insanın kendisine tam dönüşü”dür, “hümanizmle eşittir”, “...insanın kurtuluşu ve iyileşmesi sürecinde tarihi gelişmenin bir sonraki aşaması için zorunlu olan edimli (*actual*) evre... yakın geleceğin zorunlu kalıbı ve dinamik ilkesidir...” (Marx 2013:111,123). Bu süreçte işçi sınıfının yapacağı devrim ile üretim araçlarının toplumsallaşmasının yanı sıra devlet gibi yabancılaştırıcı kurumlar da ortadan kaldırılmalı, insan tek bir faaliyet alanına hapsolmaktan kurtulmalı, kafa ve kol emeği arasındaki ayırım son bulmalı, neyin, ne kadar ve nasıl üretileceği dahil tüm toplumsal konulardaki kararlar toplumun üyelerinin aktif ve özgür biçimdeki katılımı ile alınmalı yani siyaset de toplumsallaşmalı, bir diğer anlatımla toplumdan ayrılan politik güç yine topluma dönmeli, sivil toplum-siyasi toplum şeklinde bölünme sona ermelidir (Marx ve Engels 2013: 70-77).

² Marx ve Engels’in bu kısımda kısaca özetlenen kapitalizmde insan, yabancılaşma, özel mülkiyet, sömürü, sınıf çatışması, devlet ve bürokrasi konusundaki görüşlerini daha ayrıntılı bir şekilde ele aldığım bir çalışma için bkz. (Yamak 2020: 54-71).

Kapitalist toplumdaki insanın içinde bulunduğu yabancılaşmanın aşılacağı ve tam insanlığına ulaşabileceği sınıfsız topluma ulaşma çabası pratikte ise önemli sorunlarla karşılaşmış ve hedeflenenden farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bir geçiş aşaması olarak görülen ve işçi sınıfının iktidarı eline aldığı “proletarya diktatörlüğü”nde uzmanların ve bazı görevlilerin bürokrasiye dönüşümlerinin Marx, Engels ve Lenin tarafından Paris Komünü ilkeleri temelinde -seçimle göreve gelme ve görevden alınabilme, işçi ücreti kadar ücret alma vb.- örgütlenme ile engellenebileceğinin, zamanla tüm işlerin toplumun her bir üyesi tarafından yapılır hale gelmesiyle de bu “farklı tipteki devletin” sönmüneceğinin öngörülmesine rağmen, devrimlerin ardından işçiler siyasi yetkilerini kısa sürede yitirmişlerdir. İşçi sınıfının yukarıda özetlenen amaçlar doğrultusundaki çabaları için sınıftan ayrı olmayan bir “rehber” rolü oynaması gereken “öncü parti” bütün ülkelerde, demokratik uygulamaların ve kolektif liderliğin yerini merkezîyetçiliğe bıraktığı, işçilerden kopmuş partilere dönüşmüş, kendisini ve devleti sosyalizm/komünizme giden yolun ana öznesi haline getirmiş, nihayetinde sönmüneceği gereken devletin güçlendirilmesi, çeşitli ayrıcalıklara sahip bürokrasinin tahakkümü ile karakterize olan toplumsal düzenler ortaya çıkmıştır. Üretim araçları devlet mülkiyetinde, işçiler ise ücretli emekçi olarak kalır, üretime ilişkin tüm süreçler devlet tarafından planlanır ve kontrol edilirken, toplumun tüm alanları parti/bürokrasinin tahakkümü altına alınmıştır.³ Marksizm ise tüm bu uygulamalara teorik bir gerekçelendirme sağlayacak şekilde kaba bir materyalizm ve ekonomizme indirgenmiştir. Bu anlayış – genelde Stalinizm olarak adlandırılır-örneğin E.P. Thompson’un işaret ettiği gibi insanı tarih yapan bir özne değil, belirli amaçlar doğrultusunda işe koşulacak bir araç/bir nesne; olan biten her şeyi, insanın dışındaki tarihsel zorunlulukların -“tarihin yasaları”nın- bir ürünü; üst yapıya ait olduğu belirtilen tüm unsurları -siyaset, kültür vb.- alt yapının -bu anlayışta sadece ekonomi olarak anlaşılır- mekanik bir yansıması; sosyalizmi komünizmden önce gelen, üretici güçlerin geliştirilmesine adanmış ve güçlü bir devletle karakterize edilen bir aşama olarak nitelendiren şematik dogmalar dizesine indirgenmiştir (Yamak 2023:1075).⁴ Dolayısıyla bu toplumlarda, aşağıda incelenen teorisyenlerin de dikkat çektiği üzere, tüm biçimleri ile -ekonomik, politik, ideolojik vb.- insanın yabancılaşması ve bölünmüş bir varlık olma hali devam etmiştir.

Bu durum karşısında Batı’da ve Doğu’da Marksizm içinden Marx’ın erken dönem yazılarında öne çıkan ve yukarıda kısaca özetlenen yabancılaşma, praksis (*praxis*),

³ Proletarya diktatörlüğü ve devletin sönmüneceği, bürokrasi sorunun nasıl üstesinden gelineceği konusunda Marx, Engels ve Lenin’in görüşleri ve söz konusu toplumlarda bürokratik tahakkümün nasıl oluştuğu konusunda ayrıntılı bir inceleme için bkz. (Yamak 2020: 62-98).

⁴ Stalinizmin ayrıntılı bir tahlilini yapan E. P. Thompson’un bu konudaki görüşlerinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. (Yamak 2023: 1056-65). Bu çalışmada sözü edilen Praxis Okulu teorisyenlerinin Stalinizme yönelik eleştirileri için bkz. (Gruenwald 1983: 66-71, Sher 1977:86-99,132-50). Sher (1977:150) *Praxis* Okulu üyelerinin Stalinizme yönelik eleştirilerinin zaman içinde farklı içerikler kazandığına dolayısıyla bu eleştirilerinin “bir kez ileri sürüldüğünde tamamlanmış olan durağan bir doktrin olmaktan çok hareket halindeki bir eleştiri olduğu”na dikkat çeker.

gibi kavramların ışığında, insanın tarihin yapımındaki yaratıcı özne rolüne vurgu yapan, sosyalizmi/komünizmi sınıflı toplumlardaki yabancılaşmanın aşılması, dolayısıyla insanın özgürleşmesi, bölünmüş bir varlık olmaktan çıkıp tam insanlığına kavuşması perspektifinden ele alan bir tepki doğmuştur. Bu yaklaşım, Marksist Hümanizm/Sosyalist Hümanizm olarak adlandırılmıştır. Marksist/Sosyalist Hümanizmin Yugoslavya'daki örneği ise *Praxis Okulu*'dur.⁵

Praxis Okulu, 1964 yılında yayına başlayan, kısa sürede rejimin baskıları ile karşılaşan ve sonunda 1974 yılında kapatılan *Praxis* Dergisi etrafında toplanan teorisyenleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu teorisyenler Zagreb ve Belgrad Üniversitelerinin felsefe ve sosyoloji bölümlerinden akademisyenlerdir. Zagreb Üniversitesi'nden Gajo Petrović, Rudi Supek, Predrag Vranicki, Milan Kangrga, Danko Grlić, Ivan Kuvačić ve Branko Bošnjak, Belgrad Üniversitesi'nden Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Svetozar Stojanović, Miladin Životić, Dragoljub Mićunović, Zagorka Golubović, Nebojša Popov *Praxis* Dergisi'ne katkı sağlayan teorisyenlerin önde gelenlerdir. 1965 yılından itibaren derginin, Okul üyelerinin yanı sıra Doğu ve Batı Avrupa'dan birçok teorisyenin makalelerinin İngilizce, Fransızca veya Almanca olarak yayımlandığı ancak Yugoslav basımı ile birebir aynı olmayan uluslararası basımı da yayınlanmıştır. 1963-1974 yılları arasında düzenlenen Korçula Yaz Okulu'na da yurtiçi ve yurtdışında birçok teorisyen katılmıştır (Gruenwald 1992:177-78; Marković 1974:73-74).⁶

⁵ M. A. Perović, *Praxis Okulu*'nun erken dönem eserleri temelinde Marx'ın görüşlerini hümanist bir temelde yorumlayan ve ekonomik determinizme karşı çıkan Herbert Marcuse, Ernst Bloch, Erich Fromm gibi Marksist Hümanistler'den beslendiklerine ve 1953'te Zagreb'de Marx ve Engels'in erken dönem (1843-1845) eserlerinin bir seçkisinin yayınlanmasının etkisine dikkat çeker (Perović 2018:70). Yugoslavya'nın yanı sıra Doğu Bloğu ülkeleri Çekoslovakya, Polonya ve Macaristan'da da Marksist/Sosyalist Hümanizm çerçevesinde eleştirel yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu üç ülkede Stalin'in ölümü, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 1956'daki 20. Kongresi'nde Parti Genel Sekreteri Kruşçev'in "kişi kültü" eleştirisi ve Stalin dönemine ilişkin ifşalarının önemli bir etki yarattığına dikkat çeken J. H. Satterwhite (1992:5-6) insanın özü, "insanın yaratıcı etkinliği olarak" praksis, ihtiyaç, yabancılaşma ve topluluk kavramlarının hepsinde ortak öğeler olduğunu ancak yabancılaşma ve onunla bağlantılı bir biçimde "otantik topluluğun yaratılması" sorununa en fazla ağırlığı veren *Praxis Okulu*'nun diğerleri ile karşılaştırıldığında, "en kapsamlı siyasi analizi" yaptıklarını ileri sürmektedir (Satterwhite 1992:182-84). 1956'daki 20. Kongre, 1956 Macar Devrimi ve ardından gelen Macaristan'a Sovyet müdahalesi, Batı'da da Stalinizme karşı sosyalist hümanist eleştirilerin yükseltilmesine neden olmuştur. Bunun bir örneği olan ancak farklı kaynaklardan da beslenen E. P. Thompson'ın sosyalist hümanizminin bir incelemesi için bkz. (Yamak 2023).

⁶ Polonya'dan L. Kolakowski, Çekoslovakya'dan K. Kosik, Macaristan'dan G. Lukacs ve Budapeşte Okulu'nun üyeleri, H. Lefebvre, H. Marcuse, E. Bloch, E. Fromm bu toplantılara ve dergiye katkı veren isimler arasındaydı ve G. Sher'e göre (1977:xviii-xix) "...paralel Yugoslav ve Uluslararası Basımları ve uluslararası sempozyumları aracılığıyla Praxis, Doğu ile Batı arasında bir 'köprü' ve dünya çapında geniş çapta tanınan Marksist hümanist düşüncenin bir dönüm noktasını temsil etmeye başlamıştır". 1966 yılında oluşturulan danışma kurulu "Mihailo Djurić, Vladimir Filipović, Veljko Korać, Andrija Krešić, Mihailo Marković, Vojin Milić, Zagorka Pesić-Golubović, Veljko Rus, Svetozar Stojanović, Ljubomir Tadić ve Miladin Životić gibi Yugoslavlar dahil, Kostas Axelos, A. J. Ayer, Zygmunt Baumann, Norman Birnbaum, Ernst Bloch, Thomas Bottomore, Erich Fromm, Lucien Goldmann, Andre Gorz, Jurgen Habermas, Agnes Heller, Leszek Kołakowski, Karel Kosik, Henri Lefebvre, Georg Lukacs, Serge Mallet, Herbert Marcuse, Enzo Paci, David Riesman, Kurt Wolff, Aldo Zanardo vd."den oluşmaktaydı (Sher 1977:53).

Praxis Okulu teorisyenleri “sosyalist bir hümanizm fikri ve özellikle de gerçek bir sosyalist bilinç için teorik bir temel oluşturmak” doğrultusunda eleştiriyi ana araç olarak seçmişler (Sher 1977:xvi-xii), bu eleştirileri ile “yanlış fikirleri ortadan kaldırma ve alternatif bir vizyon için zorlayıcı bir durum sağlama”yı amaçlamışlardır (Massey 1991:232). Marksizmi tamamlanmamış, sürekli yenilenmeye ve gelişmeye açık bir “toplumsal eleştiri yöntemi” olarak görmüşler ve bu eleştiriyi “reel sosyalizm”lere ve Marksist teoriye de uygulamışlardır (Gruenwald 1983:69, 73, Sher 1977:57-8). “Reel sosyalizm”lerin yanı sıra Yugoslavya’da da yabancılaşmanın devam etmekte olduğu,⁷ işçi sınıfının sömürüye tabi olduğu yönündeki tespitleri, uygulanmakta olan özyönetime ve bürokrasiye yönelik eleştirileri ve demokratikleşme talepleri parti tarafından hoş karşılanmamış, bir yandan bu eleştirilere karşı yanıtlar verilmeye çalışılırken, 1968 yılında patlak veren öğrenci ayaklanmalarından sorumlu olmakla suçlanan *Praxis* Okulu’na yönelik baskılar şiddetlendirilmiş, sonunda derginin yayımlanması ve Korçula Yaz Okulu sona erdirilmiş, Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Zagorka Golubović, Svetozar Stojanović, Miladin Životić, Dragoljub Mićunović, Nebojša Popov ve Trivo Indjić’in Belgrad Üniversitesi’ndeki görevlerine son verilmiştir (Gruenwald 1992:178; Marković 1974:76-77).

Bu çalışmada *Praxis* Okulu teorisyenlerinin bürokrasi konusundaki yaklaşımları incelenecektir. Bürokratik tahakküm, hem “reel sosyalizm”lerin ana özelliğidir hem de resmi düzeyde kendini Stalinizmden arındırma iddiasında bulunan ve 1948 yılında Kominform kopuşu ile birlikte hem dış politikasında hem de içeride uygulamaya konulan özyönetim modeli ile farklı bir yol izleyen Yugoslavya’da da sosyalizm yönündeki sahici adımları engelleyici bir faktör olarak gücünü sürdürmüştür.⁸ Bu çerçevede Türkçe literatürde konuya ilişkin çalışma eksikliği göz önünde tutularak *Praxis* Okulu’nun “reel sosyalizmler”de bürokrasi sorunu konusundaki görüşleri, bürokrasiyi ele alma biçimleri, bürokratik tahakkümün nedenleri ve sonuçlarına ilişkin tespitleri ve sorunun engellenmesi/aşılması için ileri sürdükleri çözümler ekseninde incelenecektir. Bürokrasi konusunun odağa alınmasının nedeni, yukarıda ifade edildiği üzere bu olgunun 20. yüzyılın “reel sosyalizm” gerçekliğinin merkezi bir unsuru olmasıdır. Bu merkezilik bürokrasi konusunu, söz konusu oluşumların analizi için olduğu kadar bürokratik tahakkümün ve dolayısıyla da yukarıda ifade edilen yabancılaşma biçimlerinin nasıl engellenebileceği/aşılabilceği konusundaki tartışmalar için de merkezi hale getirmektedir. Bu inceleme *Praxis* Okulu teorisyenlerinin tamamını kapsamadığı gibi ele alınan teorisyenlerin tüm eserleri de incelemeye dahil edilmemiş, Svetozar Stojanović, Ljubomir Tadić, Mihailo Marković ve Predgrad Vranicki’nin *Praxis* dergisinin uluslararası basımında yer alan ve içeriği

⁷ Gruenwald (1983:5) *Praxis* Okulu’nun Marksizm’e getirdikleri önemli katkılarında birinin, yabancılaşmanın sosyalizmde de çeşitli biçimlerde devam edebileceğine dikkat çekmeleri olduğunu vurgular.

⁸ Bürokrasi sorununa yaklaşımları dahil *Praxis* Okulu konusunda yapılmış en kapsamlı iki çalışma için bkz. (Gruenwald 1983; Sher 1977).

açısından bürokrasi sorununa yer ayıran, İngilizce ya da Fransızca olarak yayınlanmış makaleleri üzerinden yapılmıştır. Bu isimlerin seçilme nedeni *Praxis Okulu*'nun önde gelen teorisyenleri arasında yer almalarının yanı sıra derginin uluslararası basımında bürokrasi ve bağlantılı konularda kapsamlı bir içeriğe sahip yazılarının Okul'un diğer üyeleri ile karşılaştırıldığında sayıca fazlalığıdır. Konuya ilişkin görüşlerinin kendi bütünsellikleri içinde serimlenebilmesi için önce her teorisyen, bürokrasi olgusuna yaklaşımları, bürokratik tahakkümün nedenleri ve sonuçları konusundaki düşünceleri ve bürokrasi sorunun engellenmesi/aşılması için önerileri çerçevesinde ayrı ayrı incelenmiş, sonuç kısmında ise incelemenin odaklandığı bu sorular ekseninde toplu bir değerlendirme -"reel sosyalizm"lerin ve bu oluşumlarda bürokrasinin karakterine ilişkin diğer tezlerle bir karşılaştırma da içerek şekilde- yapılmıştır.

2. *Praxis Okulu* Teorisyenlerinin Bürokrasi Konusundaki Görüşleri

2.1. Svetozar Stojanović:

Stojanović öncelikli olarak bürokratik tahakkümün söz konusu olduğu toplumların bu tahakkümü gizlemek ya da meşrulaştırmak üzere yarattıkları illüzyonu ortadan kaldırmanın önemini vurgular. "Reel sosyalizmler"in eleştirisinin Marksizmi "zenginleştirmek, sınamak ve somutlaştırmak" açısından önemli bir fırsat sunduğunu ifade eden Stojanović'e göre (1967:176) Marksist eleştirinin hedefinde öncelikli olarak yer alması gereken "sosyalizmin devletçi miti"dir. Stojanović'in "sosyalizmin devletçi miti" ile kast ettiği "bir sosyo-ekonomik sınıf sistemi olarak devletçili[k], oligarşik tipte devletçili[k]" olarak nitelendirdiği somuttaki sistemlerin kendilerini sosyalizm olarak sunmalarıdır. Devrimlerin yapıldıkları ülkelerin geri iktisadi koşulları ve bunun bir sonucu olarak iktidarı eline alabilecek ya da devrimci elitler üzerinde demokratik bir baskı uygulayabilecek gelişkinlikte ve büyüklükte bir sanayi proletaryasını yokluğu, demokratik gelenek ve kültürel açıdan gerilik ve kapitalist kuşatma gibi etkenler dolayısıyla ortaya çıktıklarını ileri sürdüğü bu rejimlerin oluşumunda belirleyici bir etken de Stojanović'e göre "[k]atı merkezîyetçi ve hiyerarşik biçimde örgütlenmiş, tüm toplumsal sistemi aynı ilkeler üzerine kurmuş" olan devrimci parti yapısıdır (Stojanović 1967:182). Devrimi gerçekleştirmek için Komünist Partiler "[m]erkezîyetçilik, hiyerarşi, disiplin, yekpare birlik, görev" gibi ilkeler üzerine örgütlenmişler ancak iktidarın ele geçirilmesinin ardından değişmesi gereken bu ilkeler değişmemiş, aksine tüm bir sistem söz konusu partiler tarafından yine aynı ilkeler temelinde örgütlenmiştir (Stojanović 1967:183). Stojanović'e göre (1966:160-63) yukarıda işaret edilen faktörler nedeniyle kitlelere karşı bir güvensizlik içinde olan ve sosyalist toplumun araçlarını nihai amaçlara dönüştüren, amaçları belirleme ve bu amaçlar yolunda ahlaki olmayanlar dahil hangi araçların kullanılacağına karar verme konusunda bir yanılmazlık otoritesi olarak tekel haline gelen devrimci öncü, zamanla ayrıcalıklardan yararlanmak isteyen kariyeristlerle dolmaya başlar, parti içinde ve toplum genelinde demokrasinin olmadığı bir ortamda liderlik tek karar verici haline gelir, en ufak bir eleştiri ihanet olarak damgalanırken,

ahlaki değerlerler olarak “birey haysiyeti, özerkliği ve özgürlüğü”nün yanı sıra “bireyin ahlaki sorumluluğu” da ortadan kalkar:

“İktidarı ele geçirdikten sonra komünist partisinin faaliyetinin doğası ve tarzı, liderlerinin veya üyelerinin isteklerinden bağımsız olarak, oligarşik tipte bir devletçilik yaratmaya yönelir. Bu nedenle komünist parti, gerçekten öncü, sosyalist güçlerin faaliyetleri için yalnızca geçici bir çerçeve olarak hizmet edebilir. Bu çerçevenin mutlaklaştırılması, kaçınılmaz olarak komünist örgütlenmenin ve sosyalist devrimin yozlaşmasına yol açar” (Stojanović 1967:183).

Bu yozlaşmış yapı Stojanović tarafından “devletçilik” -daha spesifik olarak “oligarşik devletçilik”-, devlet aygıtının üyeleri ise bir “yönetici sınıf” olarak nitelendirilir. Devletçiliğin özelliklerini, üretim araçlarının devlet mülkiyetinde olması, devletin üretimi ve tüm diğer toplumsal faaliyetleri kontrol etmesi olarak tanımlarken, özellikle “oligarşik devletçilik” türünde bu kontrolün “topyekûn” olduğunu ileri sürer. Devlet aygıtı “yönetici sınıf” olarak üretim araçlarına “kolektif olarak sahip” olmakta, üretimi kontrol etmekte ve emeği sömürmekte, bu “yönetici sınıf”ın üyelerinin her birinin kararlara katılımı ve elde edilen artık değerden alacakları pay ise “hierarchydeki konumu” tarafından belirlenmektedir. “Yönetici sınıf” karşısında işçi sınıfı ise bağımsız örgütlere ve en temel demokratik haklara dahi sahip değildir (Stojanović 1967:179-80, 182).

Kendilerini resmi olarak “sosyalist” olarak nitelendiren “reel sosyalizm”lerin ve bu toplumlarda iktidarı elinde tutan bürokrasinin kavramsallaştırılması konusunda 1930’lardan itibaren önemli bir literatür ortaya çıkmıştır. Bunlardan öne çıkanlar, Troçki’nin bürokrasiyi bir “kast” olarak değerlendiren “yozlaşmış işçi devleti” tezi, bürokrasiyi bir “yönetici sınıf” olarak ele alan “bürokratik kolektivizm” tezleri ile bürokrasinin bir “devlet kapitalist sınıfı” olduğunu ileri süren “devlet kapitalizmi” tezleridir (Yamak 2020:84-98). Stojanović’e göre sosyalizm, “toplumsal mülkiyete ve toplumsal özyönetime dayalı bir sistem” olduğundan, mülkiyetin devlet mülkiyeti düzeyinde kaldığı ve sıradan insanların kararların alımına katılmadığı dolayısıyla ekonomik ve siyasi yabancılaşma olgusunun söz konusu olduğu (Stojanović 1969:389) “reel sosyalizmler”in sosyalizm olarak nitelendirilmeleri doğru olmadığı gibi bir sosyalizmin “devletçi”, “bürokratik” veya “yozlaşmış” olup da sosyalizm olarak kalması mümkün olmayacağından, “devletçi sosyalizm”, “bürokratik sosyalizm”, “yozlaşmış sosyalizm” gibi nitelendirmeler de doğru değildir. “Devlet kapitalizmi” tezi de bu ülkelerde kapitalistlerin ve sermayenin yokluğu nedeniyle yanlıştır (Stojanović 1967:178-79, 186). Bürokrasinin “kast”, “tabaka”, “toplumsal grup” gibi kavramlarla nitelendirilmesi karşısında ise Stojanović (1967:181), kastın “seçkin ve kalıtsal bir sosyal grup”a işaret etmesi nedeniyle söz konusu oluşumlardaki bürokrasiyi nitelendirmek için uygun olmadığını ileri sürerken, “toplumsal tabaka” olarak nitelendirilmelerini de “[y]önetici grup ile proletarya arasındaki, bir yanda

gücün, zenginliğin ve toplumsal prestijin yoğunlaşması, diğer yanda boyun eğme ve sömürünün damgasını vurduğu gerçek ilişki” dikkate alındığında, aslında bir sınıf oldukları gerçeğini gizlemeye dönük bir çaba olarak görmektedir. Tanımlama sorunu Stojanović’in bahsettiği mitten arındırma çabasıdır, çünkü var olanın, belirsiz bir geleceğe havale edilen “sınıfız toplum olarak Komünizm” yolunda bir aşama olduğu iddia edilen sosyalizm olduğu biçimindeki bu mitin ortadan kaldırılması, “işçi sınıfının kendi konumunu fark etmesini ve sisteme karşı uygun bir pratik-politik tavır almasını sağlayacaktır” (Stojanović 1967:186).

Stojanović’e göre (1967:183) yapılması gereken, siyasal örgüt tarafından toplumsal özyönetimin başlatılmasıdır ki bu noktada gerekli bir koşul partinin “devletçi sınıfın bir partisi” haline gelmesinin önüne geçmektir. Bu çerçevede, “Sosyalist, kendi kendini yöneten bir toplum, ancak kendisi de aynı ilkelere dayanan bir örgüt tarafından yaratılabilir” diyen Stojanović’e göre (1967:183) Komünist Parti, karar alma yapısının ve karar alma sürecinin tabandan ilerlediği, her aşamada şeffaflığa sahip olan, kendi kendine örgütlenen ve inisiyatif alan “bağımsız ve aktif insanlardan” ağırlıklı olarak da “işçiler ve maddi ve fikri değerlerin diğer doğrudan üreticileri”den oluşan ve “özerk ve eleştirel” olmaları gereken sosyo-politik kitle örgütleriyle ilişkisini “eşitlik” temelinde kuran Komünistler Birliği’ne dönüşmelidir.

Yugoslavya’da özyönetimin uygulamaya konulması ve Yugoslav Komünist Partisi’nin kendisini Yugoslav Komünistler Birliği’ne dönüştürülmesinin “devletçi mit”i savunanların gözünde “kapitalizmden komünizme geçişin özel bir ulusal biçimi” olarak görüldüğüne dikkat çeken Stojanović için bu uygulamalar sadece “ulusal” bir tercih değil, “gerçek” sosyalizm için evrensel gerekliliklerdir (Stojanović 1968:104). Oysa diğer ülkelerde işçilerin özyönetim organları zayıflatılmış, işlevsiz hale getirilmiş ya da ortadan kaldırılmış, Macaristan ve Polonya gibi örneklerde yakın zamanda görülen atılımlar ise “değerlendirilememiş”, özetle birçok ülkede özyönetim belirsiz bir geleceğe havale edilerek işçiler oyalanmıştır (Stojanović 1968:105). Stojanović, sosyalist özyönetimin ise sadece tek tek parçaların ve grupların değil bunların yanı sıra toplumun özyönetimini de içeren “bütüncül bir toplumsal sistem” olması gerektiğini ileri sürer ve sonuncusunun yokluğunda varılacak sonucun sosyalizm değil sözde “sosyalist” etiketli anarko-liberalizm olacağı konusunda uyarıda bulunur. Nitekim özyönetimin birey ve grup düzeyinde sınırlı kalması yabancılaşmanın da sürmesine neden olacaktır (Stojanović 1968:106-12). Asıl meselenin “bütünleşmiş sosyalist bir toplum”un ortaya çıkması olduğuna dikkat çeken Stojanović (1968:112) böyle bir toplum için bir gereklilik olarak gördüğü “bütüncül toplumsal özyönetim”in oluşturulması için gerekenleri şöyle sıralamaktadır:

“...özyönetim ve özyönetim gruplarının dikey birlikteliklerinin oluşturulması, aşağıdan yukarıya doğru gerçek temsil organlarının geliştirilmesi, sadece tüm devlet organlarının değil toplumsal yaşamın da bu organların denetimi altına alınması ve siyasi örgütlenmelerin (özellikle

komünist örgütlenmelerin) esasen demokratikleştirilerek bu sisteme uyarlanması...” (Stojanović 1968:108).

Toplumsal özyönetim Stojanović’e göre “demokrasinin en yüksek derecesi”dir ve ancak bu türden bir doğrudan demokrasi kişinin tüm toplumu ilgilendiren kararların şekillendirilmesine katılımı ile Marx’ın “kişinin yaşam koşullarının ve biçimlerinin belirlenmesini”ni içeren özgürlük anlayışının gerçekleşme imkânını, “sosyal olarak sorumlu ve aynı zamanda özerk ve özgür kişiliği eğitmeyi” içinde barındırır ve bireysel çıkar ile toplumsal çıkar arasındaki ikilemi, insanın birey ve vatandaş olarak bölünmüş doğasını yani *homo duplex* olma durumunu aşmak için en iyi koşulları sağlar. Ancak böyle bir toplumsal düzende insan belirli amaçların basit birer aracı, yabancılaşmış, bölünmüş bir varlık olmaktan çıkarak bir amaç ve bir tam insan haline gelebilir (Stojanović 1965:201-2). İhtiyaç duyulan demokrasi çok partili sisteme dayalı bir demokrasi değildir. Çünkü partiler ve temsili demokrasi birer siyasal yabancılaşma kurumlarıdır. Stojanović’e göre (1965:204) yapılması gereken parti sisteminin aşılması ve doğrudan demokrasi olarak toplumsal özyönetimin oluşturulmasıyla halkın her düzeyden kararların alımına aktif ve doğrudan katılımının sağlanmasıdır. Bu yolla inşa edilebilecek bir sosyalist toplumun ayırt edici bir diğer önemli özelliği, her ne kadar ürünler açısından bir bolluğun sağlanması gerekli ise de “mevcut ihtiyaçları insanileştirmeyi ve yeni insani ihtiyaçlar geliştirmeyi” amaçlamasıdır (Stojanović 1968:114):

“Yalnızca kendi kendini yöneten bütünleşmiş bir toplum, ihtiyaçlarını demokratik bir şekilde hiyerarşiye koyabilir, öncelikleri belirleyebilir ve en insani ihtiyaçların eğitimi ve tatmini için gerekli araçları yönlendirebilir. Bu ihtiyaçların teorisi, daha geniş bir sosyalist toplum teorisi için temel bir ön koşuldur” (Stojanović 1968:116).

Özyönetimin sadece birey ve gruplarla sınırlı kalması veya piyasa ilişkilerinin devletçiliğin karşıtı olarak tercih edilmesi aksi yönde sonuçlar vereceğinden Stojanović’in (1968:114-15) önerisi “piyasa ve toplumsal planlamanın özel bir kombinasyonu”dur.

2.2. Ljubomir Tadić:

Ljubomir Tadić, öncelikle bürokrasi ve bürokratik yönetim kavramlarına odaklanır. Bürokrasinin “devlet kavramı ile bağlantılı” dolayısıyla da “politik” bir karaktere sahip olduğuna dikkat çeken Tadić, bürokrasinin doğuşunun koşullarının siyasal toplumun sivil toplumdan ayrılması dolayısıyla da insanın özel birey ve yurttaş olarak bölünmesi ve siyasi temsilin varlığı olduğunu ileri sürer. Bu koşullarda bireyler özel alanda kendi bireysel çıkarları peşinde koşarken, toplumsal çıkarın belirlenmesi ve yürütülmesi işi, kısaca siyaset, bir profesyonel meslek haline gelir ve bu meslek bürokrasi tarafından icra edilir (Tadić 1966:450, 453).

Tadić (1968:135-36) bürokratik yönetimin ana ilkelerinin Weber'e referansla "zaman tasarrufu ve verimlilik", bürokrasinin "faaliyetinin temel ilkesi"nin Marx'ın da belirttiği üzere "otorite ve otoriteye *edilgin* tabiiyet", bilgisinin ise "disipline edilmiş" ve "rutinle sınırlı" bir bilgi olduğunu vurgular. Bürokratik rasyonellik ile "irrasyonel güç biçimleri"nin bir "karışımı" olan Stalinizm türündeki bürokratik yönetimlerde, "mutlak bilgi"nin sahibi karizmatik liderliğin etrafında, varlığı itaatine ve sadakatine bağlı olan bir oligarşi oluşmakta, "anti-demokratik" ve "bürokratik" bir yapısı olan bu tahakküm, belirli ayrıcalıklar sunulan ama liderliğin keyfi kararlarıyla yönlendirilen "bürokratik ve teknokratik *aygıt*a dayanmak zorunda" kalmakta, nihayetinde "topyekûn bir keyfilik, çıplak bir güç rejimi" ortaya çıkmaktadır (Tadić 1968:138-40). Özgürlüğün, eleştirinin olmadığı şiddetin ana araç olarak benimsendiği bu keyfi yönetim "siyasi iktidar[ın] sosyalist devrimi yut[ması]"dır ki tam bu noktada "siyasi yabancılaşma, sosyalizmin kendi ruhunu ve özerkliğini ifade etmesini sağlamaya yönelik her türlü çabanın önündeki en büyük engel haline gelir"(Tadić 1969:257-58).

Tadić (1966:455-58), Hegel'in Hukuk ve Devlet Felsefesinin Eleştirisi'nde bürokrasiye ilişkin olarak, "kendi amaçlarını devletin amacına, devletin amaçlarını da kendi amacına" dönüştüren, "kapalı", devletin özüne "özel mülk" olarak sahip olan, "tüm insani ilişkileri alt üst eden ve onları sadece görünüşe indirgeyen", "dogmatik hakikati" gerçeğin karşısına koyan, kamu fikrini ve eleştiriyi bir tehdit olarak gören biçiminde nitelendirmelerde bulunan Marx'ın bürokrasiye karşı çözümü "insanı... gerçek bir özne olarak ele alan bir demokraside" bulduğuna dikkat çeker. Siyasal toplum ile sivil toplum arasındaki ayrışmanın, insanın bir tarafta somut birey diğer tarafta soyut yurttaş olarak bölünmesinin aşılmasının, yabancılaşmadan arınmanın, gerçek insani özgürleşimin yolu, sıradan insanların toplumun yönetimini ellerine aldıkları bir demokrasi ile karakterize olan sınıfsız bir toplum, bu toplumu yaratacak olan özne ise proletaryadır (Tadić 1966:458). Tadić'e göre (1966:458) bu açıdan " 'sınıfsız toplum' ve 'devletin sönmülmesi' fikri, doğrudan demokrasi iddiasıyla, çağdaş toplumun bu fikre en yakın sınıfı kanalıyla insanın kurtuluşunun olanaklarının incelenmesinden başka bir şey değildir". Dolayısıyla sosyalist toplumun yaratılması işinde işçi sınıfı, Marx'ın öne sürdüğü üzere sadece üretim araçlarını toplumsallaştırmakla yetinmemeli, aynı zamanda mevcut devlet aygıtını ortadan kaldırarak onun yerine tüm kamusal işlevleri de toplumsallaştırma yoluna gitmeli, siyaseti profesyonel bir iş olmaktan çıkararak kendi üzerine almalıdır (Tadić 1966:459).

"Reel sosyalist" ülkelerde bürokrasinin ortaya çıkışı ise Tadić'e göre (1966:460), "proletarya bir adım geri çekilip, aslında aşması gereken 'denenmiş ve kesin' iktidar silahlarını kabul ettiğinde... onun ortadan kaldırılmasının 'yarına' bırakılması gerektiğini düşü[ndüğünde]" gerçekleşmiştir. Stojanović gibi Tadić de bürokratikleşme olgusunun ortaya çıkışında parti ile sınıf arasındaki ilişki biçiminin önemli bir etken olduğuna dikkat çeker. Bolşevik Parti'nin mutlakiyetçi bir yönetimin

söz konusu olduğu Çarlık Rusyası koşullarında yasa dışı olarak örgütlenmek ve yeraltı çalışması yapmak zorunda kalması parti içinde sıkı bir disiplini gerekli kılmış ve bu koşullar “Spartalı değerleri ve çilecilik unsurlarını içeren belirli bir devrimci zihniyetin yaratılmasıyla sonuçlanmıştır” ki bunun devrim sonrası aşama için yarattığı tehlike “demokratik kamuoyuna, kamu denetimine ve eleştiriye karşı tam bir güvensizlikle karakterize edilen bir sekterli[k]”tir (Tadić 1966:471). Stalinist parti bu açıdan “devrimci ve demokratik bir örgütten polisiye işlevleri olan merkeziyetçi bürokratik bir aygıt” dönüşmüş bir partidir (Tadić 1966:472) Oysa ki Tadić’e göre (1966:472-73) “eleştiri ve özeleştiri” devrimci bir partide demokrasi için bir zorunluluktur ve ancak parti içinde gerçek bir disiplin, gerçek bir birlik sağlamanın asıl yolu demokratik katılımdan geçmektedir, çünkü özgür tartışmanın ve aktif bir kamu yaşamının olduğu yerde insanlar “sorumlu yurttaşlar”a dönüşebilir ve bu da sosyalist güçlerin güçlenmesinin şartı iken, aksi halde ortaya çıkacak olan bürokrasinin siyaset tekeli. Hareketin gerçek birliğinin tek yolunun doğrudan demokrasi olduğunu ileri süren Tadić’e göre (1966:473-74) bu açıdan “[p]roletaryanın örgütlü sınıf bilinci olarak parti”nin görevi devlet aygıtı yaratmak olmayıp, “sınıflı topluma son vermek”, “özgürlük ve demokrasi için mücadele etme[k]... demokrasinin biçimi ve içeriği arasındaki karşıtlığın ötesine geçen ilişkiler yaratma[k]” olmalıdır. Çünkü sosyalizm ve komünizm gelecekte ulaşılması arzulanan bir “amaç” ya da bir “zorunluluk”tan ziyade “proletaryanın iktidarı fethetme eylemine paralel olarak var olan devleti diyalektik olarak reddeden bir harekettir” (Tadić 1966:475). Sosyalist demokrasi ve işçi konseylerini bu açıdan hayati gören Tadić’e göre (1966:475) SSCB ve Yugoslavya’dakiler de dahil olmak üzere yapılmaya çalışılan reformların başarılı olması, öncelikle “komünist partilerin radikal bir şekilde demokratikleştirilmesi”ne bağlıdır.

Tadić’in bu görüşleri -ayrıca, aşağıda ele alınan Mihailo Marković’inkiler- Josip Marinković tarafından eleştirilmiştir. Marinković (1967:278-79), bürokrasinin “yeterince uyanık olmayan yapıcılarının kusuru nedeniyle sosyalizmde kök salmış tesadüfi bir olgu” olmadığını ve ona karşı mücadele için önerilenin yani insanların birleşik örgütlenmesinin de örgütlenmenin bir “sonucu” olarak bürokratikleşmeden kaçınamayacağını, teknoloji ve işbölümünden temellendiğini vurguladığı ve “bireylerin eylemlerinin gerekli aracı ve koordinatörü” olarak nitelendirdiği bürokrasinin, modern toplumlar söz konusu olduğunda kaçınılmaz bir olgu, eylem alanının genişliğinin de üretimi artırma ve doğayı ve toplumu insan iradesine tabi kılma çabasının büyüklüğüyle orantılı olduğunu ileri sürmüştür. Marinković’e göre (1967:280-81), bu açıdan hümanist amaçlara ulaşmanın yolu da bürokratikleşmeden geçmektedir ve mevcut biçimiyle bürokrasi ortadan kaldırmak isteniyorsa çözüm Yugoslavya’da uygulanan türden özyönetim değil işlevlerin doğrudan üreticilere devredilmesi iken bunun da şartı “daha verimli... bürokratik işlerlik kriterlerine göre daha gerekli bir bürokrasi biçimi” olduğunu göstermesidir.

Marinković'in bürokrasiyi çağın bir zorunluluğu olarak nitelendirmesi ve yapılması gerekenin onu etkin kılmak olduğunu ileri sürmesi, bürokrasiye karşı teslimiyetçi bir tavrı ortaya koyması karşında, cevabi yazısında Tadić (1967:285) Marinković'in eleştirisindeki ana sorunun onun toplumsal koşulların değişmezliği görüşüne yaslanması ve "kaderci" bir tutum alması olduğunu, kendisinin ise "Marksist bürokrasi eleştirisine dayalı bilinçli insan eyleminin", temelsiz bir düşünce değil "bürokrasinin gerçek dengesi olarak özyönetimin sosyalist inşasına dayan[an]" bir düşünce olduğuna inandığını vurgular. Marinković'in tüm örgütlenmelerde sonucun bürokratikleşme olacağı yargısına karşı Tadić (1967:286-87) bunun kaçınılmaz olmadığını ve böyle bir yaklaşımın sonuçta hiçbir şey yapmamayı benimseyen kinizme yol açacağını, kendi çalışmasının ana sorunsalının ise toplumsal-politik örgütlenmenin insanı bir nesne olarak kendi tahakkümü altına alan ona dışsal bir varlığa dönüşmesinin önünün nasıl alınabileceği olduğunu ve çözümün kesinlikle "hiç kimsenin bürokrat olmaması için herkesi bürokrat yapmak" olmadığını, Yugoslav özyönetim deneyimi bu şekilde anlaşılırsa sonucun yine bürokratikleşme olacağını ileri sürer. Tadić'e göre (1967:287) Yugoslav özyönetim deneyiminin sorunu "özyönetim ilişkilerinin yerine organları koymak" ve böylece "esnek ve demokratik süreçleri" bu organlarda kurumsallaştırma dolayısıyla işbölümü, hiyerarşi ve otomatizme yol açmaktadır. Tadić (1967:288) bu durumun yarattığı tehlikeyi şöyle ifade eder:

"...sorumlu, bilinçli ve yaratıcı kişiliklerin yerini, burjuva bürokrasi dünyasından ödünç alınan, sorumsuz ve 'bilgisini' her kararda vazgeçilmez bir unsur olarak dayatan bir aygıt alır. Sonuç, sabit politikanın (kültürel, ekonomik veya diğer) başarısızlıklarından sorumlu olanların sorumluluğunun ortadan kalkması[dır]..."

Özyönetim konusunda Stojanović ile benzer bir tutum alan Tadić'e göre de (1968:143) özyönetim demokrasisi "devlet mülkiyeti yerine 'grup mülkiyeti'"ni, genel çıkar yerine "özel çıkarı" koyan bir demokrasi olarak değil,

"insan özgürlüğünün ...[yani] insan mutluluğunun, insan onurunun gerçekten onaylanmasından ve tüm bağlayıcı güçler karşısında korunmalarından başka amacı olmayan... genel ve özeline demokratik birliğin özgür sürecinin gelişeceği bir rejimin yaratılması"

olarak anlaşılmalıdır, çünkü insan ancak o zaman bir tahakküm nesnesi olmaktan kurtulur, siyasi yabancılaşma aşılar ve çağın sunduğu teknolojik imkanlar insani ihtiyaç ve amaçların hizmetine sokulabilir. Yine Stojanović gibi Tadić de (1969:259) burjuva siyasal çoğulculuğunu bürokratik tahakküme bir alternatif olarak görmemektedir, çünkü her ikisi de "zalimce bir uyumluluğun, boşlukta yavan bir oybirliğinin saltanatına" hizmet etmektedir.

2.3. Mihailo Marković:

Siyasetin, burjuvazinin hizmetinde, toplumun diğer faaliyet alanlarından ayrılmış “kısmi bir faaliyet ve bilinç alanı” olarak yani kısaca yabancılaşmış bir biçimdeki varlığı, bir sosyalist devrimin ardından burjuva devlet aygıtının yıkılması, partilerin ilgası ile ortadan kaldırılırken, siyasi yabancılaşmanın tekrar ortaya çıkmasının ancak “halkın çok önemli bir bölümünün siyasi olarak aktif hale gelmesi, eski toplumun dönüşüm sürecinde doğrudan yer alması veya en azından olayların gidişatının onların tutumuna bağlı olduğuna dair canlı bir his olması” ile mümkün olabileceğini vurgulayan Marković (1965:180), pratikte ortaya çıkan eğilimin ise toplumun genel meseleleri hakkında karar verme, yani siyaset tekelinin bir azınlığın elinde toplaması olduğuna ve bu durumda yine siyasi yabancılaşma sorununun ortaya çıktığına dikkat çeker. Bu siyasi yabancılaşma, insanın devlet, parti gibi kendi yaratımı olan kurumlar üzerinde kontrolünü kaybederek, somut durumdan kaynaklanan etkisizlik duygusu ile siyasi faaliyetin dışında kalması, etkisizliğin giderek ilgisizliği beslemesi; bireyin kazanç ve kayıplarının ve hatta yaşamının dahi kendi dışında alınan siyasi kararlara bağlı hale geldiği bir güvensizlik ortamında kişinin kendine otosansür uygulaması ve güvensizliğin diğer insanlarla ilişkilerinde de hâkim olmasıyla, insanlar arasında gerçek insani ilişkilerin doğamaması; siyasi faaliyetin “yaratıcı faaliyet” olmaktan çıkması yani kişisel yaratıcılığın ve inisiyatifin yerini önceden belirlenmiş karar ve uygulamaların onaylanmasına bırakması; “insanın politik olarak var olma biçimi ile gerçek potansiyel varlığı arasında tam bir bölünme” biçiminde yaşanır ve siyasetin tekelinin “bürokrasiye dönüşen” devrimci elitin eline geçtiği böyle bir düzende birey, sorumluluğunu, özne rolünü yitirmiş bölünmüş bir varlık olarak, itaatkâr kitlenin bir parçasına dönüşür (Markovic 1965:180-82).

Bürokrasinin kapitalizmde “uzmanın, uygulayıcının aygıtı... az ya da çok, devlet aygıtını oluşturan ve yürütme gücünü elinde bulunduran toplumsal grup” olduğunu ve Marx ve Lenin’in bürokratikleşme tehlikesine dikkat çektiklerini vurgulayan Marković (1965:182), “bürokratik” teriminin anlamını Stalin’in “bazı memurların sıradan insanlara ve onların sorunlarına karşı kesinlikle soğuk, üstün, rutin, şekilci ilişkileri” olarak daraltması karşısında, “toplumsal süreçleri yönlendiren ve düzenleyen herhangi bir toplumsal grup” biçiminde bir genişletme ve onu merkezileşme ve planlamanın zorunlu bir sonucu olarak kavrama eğiliminin de söz konusunu olduğunu ileri sürer. Sosyalist bir toplumda da yönetme, yönlendirme, planlama işlerinin gerekli olacağını ve bu işleri yapmanın kişileri bürokratlara dönüştürmeyeceğini ifade eden Marković’e göre (1965:182) asıl mesele bürokratik siyasettir ve siyasi bürokrasi, hep birlikte var olmaları halinde kendisinin oluşumunun koşullarını da oluşturan özellikler çerçevesinde “profesyonel olarak siyasetle uğraşan, kitlelerin denetiminden kaçan ve geçmiş nesneleştirilmiş emeğinin dağıtımındaki sınırsız gücü sayesinde kendisine az ya da çok maddi ayrıcalıklar sağlayan kalıcı ve tutarlı bir toplumsal grup” olarak tanımlanabilir. Bu grup, siyaseti herkesin işi haline getirmeye, demokratik katılıma yönelik girişimlere direnirken, kitle denetiminden yalıtılmasının temelinde “bürokrasinin seçmenlere karşı sorumluluğu parti

forumlarına karşı sorumluluğa dönüştürmesi ve seçmenlerin atomize oldukları, birbirlerinden yalıtıldıkları ve bireysel birimler olarak oldukça güçsüz oldukları için temsilcilerini değiştirme gücünü kaybetmeleri” yatar ki bu durumda “yegâne tarihsel özne” haline gelen ve kendi iradesini halkın iradesi olarak dayatırken, özne rolünü kaybeden bireyleri amaçların araçlarına dönüştüren yani onları “nesneleştiren” ve nihayetinde nesneleştirilmiş emeğin dağıtımındaki tekeli kendi maddi ayrıcalıkları için kullanan bu bürokrasi, “diğer tüm sömürücü toplumsal grupların ortadan kaldırıldığı bir toplumda sömürü ilkesinin taşıyıcısı” haline gelir (Markovic 1965:182-84).

Stojanović ve Tadić gibi Marković için de bürokrasi sorunun çözümü özyönetimdir. Özyönetim Marković’e göre (1969:469), “nesneleştirilmiş emek üzerinde karar alma gücünü tekelleştirecek olan, üreticilere yabancı her türlü toplumsal gücün ortadan kaldırılması”dır. Bu doğrultuda özyönetim, “bürokratikleşmeye yönelik içkin eğilimleriyle sözde devlet sosyalizminin diyalektik yadsınması” olmakla birlikte, bürokrasi sorunun aşılması için, Yugoslavya’da uygulandığı biçimiyle, yani sadece işletmeler ve yerel toplumsal iktidar organları ile sınırlı kalmamalı, devletin merkezi organları da özyönetim organlarına dönüştürülmeli, ayrıca sadece ekonomik ve siyasi bir olgu olarak değil, “toplumsal hayatın bütününe içine alan”, var olandan farkı bir toplum ve insan anlayışına yaslanan bir olgu olarak ele alınmalıdır (Markovic 1965:185).

Marković’e göre özyönetim, “Marx’ın hümanist düşüncesi bağlamında rasyonel ve devrimci yönetim” olarak, hayatı yaratan, üreten insanların toplumun yönetimini kendi ellerine aldığı; kararların alınmasında temel rasyonellik ölçütünün “*her türlü insani baskı ve yoksulluğun ortadan kaldırılması ve her bireyin gerçekten insani bir toplulukta tam zengin bir yaşam için özgürleştirilmesi*” olduğu; halkın her bir üyesinin her düzeyde yönetime doğrudan katılmadığı -doğrudan katılım mikro düzeylerde mümkün olmakla birlikte- ama özellikle genel kapsamlı toplumsal örgütlenme düzeylerinde görevleri dolayısıyla herhangi bir “ayrıcalık sahibi olmayacak olan “yetkin” kişilerin halkın özgür seçimiyle iş başına getirildiği; bu sayede siyasetin kısmi bir faaliyet alanı, profesyonel bir meslek olmaktan çıktığı; “hümanist felsefe tarafından temel devrimci amaçlarla bilinçlendiril[diği]” için “*felsefi*”, kendisine bilimsel gerçeklerin hizmet etmesi dolayısıyla “*bilimsel*” ve ahlaki normlara göre icra edildiğinden “*ahlaki*” hale geldiği bir yönetimdir (Markovic 1965:185-86). Bu son nokta göz önünde bulundurulduğunda Marković (1966:409, 411-12), bürokrasinin yönetiminde onun siyasi kararlar için gözetdiği ilke olan “başarı ve verimlilik ilkesi” ile ahlaki normlar arasında -daha genel bir ifade ile siyaset ile ahlak arasında- bir çelişkinin ortaya çıktığını, özyönetim altında ise “hümanist ideal” ile “nesnel bilgi”nin hem siyasetin hem de ahlakın “ortak kökleri” haline geleceğini ileri sürmektedir. Özyönetim fikri Marksizmin hümanist anlayışıyla uyumlu olan bir yönetimdir çünkü insanı tarih yapan bir özne olarak ele almakta, ona varlığının bölünmüş ve yabancılaşmış biçimine son

verme, kendi potansiyelini ortaya koyma ve geliştirme imkânı sağlamaktadır (Markovic 1965:186-87). Diyalektiğin yasalarından azade olmayan dolayısıyla değişime, çelişkilere, çatışmalara ve farklılıklara açık olan özyönetim toplumunda, toplumsallaşmanın ve belirli değerlerinin kabulünün yüksek derecesi güç kullanımını gerektirmeyecektir (Markovic 1965:187-88).

Devletçilik ile özyönetimin birleşik bir modeli olarak tanımladığı (Markovic 1969:456) Yugoslavya'daki özyönetim ise henüz genel toplumsal örgütlenme düzeyine ulaşmayıp -devlet hala daha oldukça güçlüdür ve birçok önemli kararın alıcısı konumundadır- işletmeler ve yerel topluluk düzeyinde kalması, bu düzeylerde oluşan yerel bürokrasilerin nüfuz kazanmaları, görece geri iktisadi düzeyin yanı sıra teknik ve kültürel alanlardaki yetersizlik, işçi sınıfının yetersiz kültürel düzeyi ve bu nedenle özyönetim organlarında tam olarak inisiyatifi kendi eline alamaması gibi sorunlara sahiptir (Markovic 1965:191-95). Özellikle bürokrasinin kendisi özyönetim karşısında bir engel olarak durmaktadır ki zaten Markovic'e göre bir toplumda özyönetimin gelişme derecesi onun sosyo-ekonomik gelişme derecesinin yanı sıra bürokratikleşme derecesi ile de ilişkili olup bu sonuncu ile olan ilişkisi ters orantılıdır. Geri iktisadi ve kültürel koşullarda bir yandan özyönetim için gerekli koşulları sağlama görevi devrimci elite düşmekte ancak bu elit bir bürokrasiye dönüştükçe de özyönetim karşısında bir direnç haline gelmektedir (Markovic 1965:177-78).

2.4. Pregrad Vranicki:

Praxis Okulu'nun yukarıda incelenen diğer üç üyesi gibi bürokrasi sorununu yabancılaşma sorunu çerçevesinde ele alan, sosyalist devrim ve ardından kurulan devrimci hükümetin tüm yabancılaşma biçimlerini ortadan kaldıracığı inancına karşın pratikte, Stalinizm altında, ekonomik, siyasi, ideolojik, vb. yabancılaşmanın - Stalinizmin bu kavramı görmezden gelmesine rağmen- ortadan kalkmayıp devam ettiğine, hatta daha şiddetli hale geldiğine dikkat çeken Vranicki'ye göre (1965:310-11) ileri sürülenin aksine, genel olarak sosyalizm yabancılaşma olgusundan bağışık değildir ve görevi burjuva topluma özgü "toplumsal yaşamın yabancılaştırıcı biçimlerinin ortadan kaldırılması" olan sosyalizmin "merkezi bir noktası" yabancılaşma sorundur. Sosyalizmde mesele bu biçimleri bir anda ortadan kaldırmak değil, onları insanın özgürleşmesi, tam insan haline gelmesi amacına yönelik yeni toplumsal ilişkilerin geliştirilmesi yolunda dönüştürülmüş birer araç olarak kullanmak iken, Stalinizm bu araçları mutlaklaştırmış, toplumu dönüştürme görevini yaratıcı özne olarak insandan alıp devlete vermiş ve "politik toplum sistemini ve dolayısıyla ekonomik ve politik yabancılaşma biçimlerini aşamalı olarak ortadan kaldırma çabasını kaybede[rek]... bu politik toplumun en aşırı gücüne ve sonucuna ulaşması anlamına gelmiştir" (Vranicki 1965:310-11). Bu durum siyasal yabancılaşmanın aşılmasına neden olurken, üretim araçlarının devlet mülkiyetinde olduğu, merkezi planlama altında üretim ve dağıtım üzerinde işçinin hiçbir rolünün olmadığı, devletin

işçinin emeğinin tek satın alıcısı olduğu bu sistemde ekonomik yabancılaşma devam etmiş, “ideolojik yabancılaşmanın temel biçimlerinden biri olan” gizemlileştirmeye (mistifikasyon) sık sık başvurulmuş -örneğin sosyalist devletin aslında işçilerin iktidarı olduğu, mevcut sistemin sosyalizm olduğu iddia edilmiş-, toplumsal yaşamın diğer tüm alanları -felsefe, bilim, sanat vb.- bürokratik tahakküm altına alınmıştır (Vranicki 1965:311-12, 1971:341-42).

Sosyalizmi “politik toplumun aşılması ve... artık politik bir karaktere sahip olmayacak yönetim biçimlerinin gerçekleştirilmesi anlamına gelen gerçek bir geçici toplum” olarak tanımlayan Vranicki’ye göre (1965:313) bu toplum, “[d]evlet, parti ve bürokrasi” ile inşa edilemeyeceği gibi bunların yerine yenileri de bir anda konulamaz, yeni biçimler olduğu anda ise bu aşama aşılmış ve komünizm aşamasına ulaşılmış olur. Sosyalist aşamada da yabancılaştırıcı olmayan güçlerin yanı sıra varlığını sürdüren bürokrasi gibi yabancılaştırıcı biçimlerden kendilerini ortadan kaldıracak şekilde yararlanmak gerekmekte, bu süreçte özyönetim gibi yabancılaştırıcı olmayan güçlerin de “tikelcilik, yerelcilik” gibi yabancılaşma biçimleri yaratabilecekleri gözden kaçırılmamalıdır (Vranicki 1965:315). Yapılması gerekenlerin başında işçilerin üretim ve dağıtımına ilişkin kararların alımına katılımlarını sağlamanın yanı sıra, çalışma süresini mümkün olduğunda kısaltmak, kafa ve kol emeği arasındaki işbölümünü aşmaya çalışmak ve “boş zaman’ın yaratıcı kullanımıyla birlikte, tarihle bütünlüğü için herhangi bir aracıya veya yabancılaştırıcıya ihtiyaç duymayan yeni, çok kültürlü, eleştirel ve tarihsel olarak sorumlu bir kişilik yaratmaktır” (Vranicki 1965:316-17).

Vranicki (1968:102-3) için bu süreçte demokratik merkezîyetçilikte ağırlığı merkezîyetçiliğe vererek her türden demokratik süreci dışlayan ve kendisini toplumsal dönüşümün icracısına dönüştüren bir parti örneğine karşıt olarak, devrimci öncünün “özyönetim sürecinin ideolojik bir entelektüel liderine” dönüştürülmesi, toplumun bütününde olduğu gibi partide de demokratikleşmenin sağlanması ve bir yabancılaştırıcı güç olarak zamanla ortadan kaldırılmasının hedeflenmesi gerekmektedir. Yukarıda görüşleri incelenen diğer *Praxis* Okulu teorisyenleri gibi Vranicki için de partiler, yabancılaştırıcı politik biçimler olarak görüldüğünden, demokratikleşmenin yolu çok partili siyasal sistemden geçmemekte, devrimci partinin demokratikleşmesi de “partinin organlarının partinin kararları ve politikası üzerinde etkisinin mümkün ve gerekli olması anlamına gelmediği gibi, kendi parti organlarına sahip olma imkânı ve hakkı anlamına da gelme[mekle]” birlikte, görüşünü iyi bir şekilde destekleyebilen üyelerden bu görüş azınlıkta kalsa dahi, görüşünden vazgeçmesi istenmemeli, parti üyeleri mümkün olduğunca sosyalizm gelişimi sorunlarını “ciddiyetle, dikkatli analizlerle ele alan”, “görüşlerini kesin olarak destekleyen” üyelerden oluşmalı, “kitle iletişim araçlarının tekelinin kaldırılması, özgür kamuoyunun yaratılması ve tartışmalarda herkesin fikrini destekleyebilmesi” sağlanmalıdır (Vranicki 1968:102-3).

Bu çerçevede Vranicki'ye göre (1971:344-45), Yugoslavya'da özyönetimde istenen başarının sağlanamamasında “siyasal ilişkiler alanında yetersiz demokratik ilişkiler” önemli bir rol oynamakta, sorunun “özü” ise “merkeziyetçi devlet-bürokratik ilişkinin ısrarlı egemenliğinde” yatmaktadır, çünkü bu ilişkinin egemenliği, artık-emek üzerindeki tekelci konumu ile bürokrasiye “bir sınıf niteliği” verirken, değerler eşitsiz dağılımı hem bürokrasi ile işçi sınıfı hem de işçi sınıfının kendi içinde eşitsizlikler yaratmakta, işçilerin ekonomik yabancılaşmasını devam ettirmekte, siyasi alandaki bürokrasi tekeli de “işçi sınıfının pasifleşmesine”, “demokratizmin solmasına” neden olmakta, özyönetimin gelişimini engellemektedir. Vranicki (1971:347-48), Yugoslavya örneğinde de sorunun çözümünün “demokratik mekanizmaların yaratılması”, özyönetimde ısrar ederek “temel kararları hazırlama ve topluluğu yönetme işine işçileri mümkün olduğunca geniş bir şekilde katma”da yattığını ileri sürmektedir.

3. Değerlendirme ve Sonuç

Praxis Okulu teorisyenleri sosyalizmi, ulaşılabilecek nihai bir “amaç”, kurulması “tamamlanacak” bir toplumsal yapı değil, özel mülkiyet, ücretli emek, devlet, bürokrasi, parti gibi insanı tahakkümü altına alan, onu yabancılaştıran, bölünmüş bir varlık –*homo duplex*- olarak kalmasına neden olan her türlü kurumun ortadan kaldırılmaya çalışıldığı, dolayısıyla insanın kendi kontrolü dışındaki güçlerin tahakkümü altındaki nesne konumunun, yabancılaşmış durumunun aşılacağı, yaratıcı praksis olan doğasını özgürce ortaya koyup geliştirebileceği bir toplumsal düzenin, Marx'ın ifadesi ile “özgür üreticilerinin birliği”nin gerçekleşmesine yönelmiş bir süreç, bir hareket olarak görmektedirler.⁹ Sosyalizmin, Marksizm'in yabancılaşma/yabancılaşmadan arınma, özgürlük, bir praksis varlığı olarak insan, yani yaratıcı emeği ile doğayı, toplumu ve kendini dönüştüren özne insan gibi hümanist motifleri çerçevesindeki bu tanımını, Stalinizmin güçlü bir devlet aygıtı, bürokratik tahakküm, ücretli emek, devlet mülkiyeti ile karakterize edilen ve 1936'da inşasının tamamlandığı iddia edilen “sosyalizm” tanımına karşı bu çalışmanın başında serimlenmeye çalışılan orijinal tanımıdır. Bu tanım genel olarak Hümanist Marksistlerin/Sosyalist Hümanistlerin benimsedikleri sosyalizm tanımıdır. Sosyalizm mülkiyetin toplumsal mülkiyete dönüştürülmesi, toplumdan ayrı bir bürokratik aygıtın yerine üretim ve dağıtımın yanı sıra tüm toplumsal konularda işçilerin karar alıcı haline gelmeleri anlamında bir “toplumsal özyönetimin”in geçirilmeye çalışılması ile siyasal yabancılaşma da dahil tüm yabancılaşma biçimlerinin ortadan kaldırılması çabasıyla karakterize edilmektedir.

⁹ Gruenwald da bu noktanın altını çizmiş ve *Praxis* Okulu'nun “komünizmi hümanizmin ortaya çıkışı olarak tanımlayarak Marksist-Leninist teoride devrim yarat[tıkları]”nı ileri sürmüştür (Gruenwald 1983:71-72).

Praxis Okulu teorisyenleri pratikte ortaya çıkan ve kendilerini “sosyalist” olarak adlandıran sosyo-politik oluşumların sosyalist olmadığını, “sosyalizm” olarak adlandırılmalarının gerçekteki bürokratik tahakkümü gizlemeye dönük bir gizemleştirme (mistifikasyon) olduğunu ileri sürmektedirler. Bu oluşumları nitelendirme konusu özellikle Stojanović tarafından önemsenmiş, “yozlaşmış işçi devleti/sosyalizm”, “bürokratik sosyalizm”, “devletçi sosyalizm” ve “devlet kapitalizmi” biçimindeki nitelendirmeleri, bu toplumlar “sosyalist” ya da “kapitalist” olmadığı için yanlış bulan Stojanović, “oligarşik devletçilik” terimini kullanmıştır. Köklerini sivil toplum ile siyasal toplumun birbirinden ayrılması, dolayısıyla siyasal alanın ayrı, özel bir faaliyet alanı haline gelmesinden alan ve toplumsal meselelerde karar alma tekeli elinde tutan bürokrasi ise işçilerle arasındaki sömürü ilişkisine atıfta bulunularak, açıkça “sınıf/yönetici sınıf” olarak tanımlanmıştır. Marković’in bürokrasinin sömürücü rolünü üstlendiğini vurgulaması nedeniyle bürokrasiyi bir sınıf olarak gördüğü düşünülebilirken, Tadić ve Vranicki ise açık bir adlandırmadan kaçınıyor gibi görünmekle birlikte Vranicki (1971:345) “reel sosyalizm”lerin kusurlarını sıralarken bürokrasinin politik ve ekonomik tekeli, özellikle artık-değer üzerindeki kontrolü nedeniyle “önemli bir sınıfsal karakter” kazandığını belirtmiştir. Üretim araçlarının devlet mülkiyetinde olması, üretim ve dağıtım ile artık-değerin nasıl kullanılacağına karar verme yetkisi, tüm siyasal kararları alma tekeli elinde tutması nedeniyle Stojanović’in bürokrasiyi bir “yönetici sınıf”, var olan sosyo-politik oluşumları da “oligarşik devletçilik” olarak adlandırması, “Yeni Sınıf” kitabı ile önemli bir tartışma yaratan ve rejimin gazabına uğrayan Milovan Djilas’ın bürokrasiyi bir “sınıf” olarak nitelendiren tezi¹⁰ ve ayrıca bu oluşumların “bürokratik kolektivizm, bürokrasinin de “yönetici sınıf” olduğunu ileri süren tez ile benzeşmektedir.

¹⁰Milovan Djilas’a göre bürokrasi bir yandan üretim araçları üzerindeki kolektif mülkiyeti diğer yandan tüm toplumsal alanları kuşatan “totaliter” iktidarı ile bir “sınıf”tır (Yamak 2020:95). Her ne kadar Djilas da bürokrasiyi bir sınıf olarak tanımlasa da sisteme ilişkin nitelendirmesi “devlet kapitalizmi” olurken, genel politik tavrı da *Praxis* Okulu’nun tavrından oldukça farklı olmuş ve çözüm olarak çok partili sistemi savunmuştur (Sher 1977:8, 142). Parti’nin Stojanović’in görüşlerine de tepkisi sert olmuş, bu türden görüşlerin içeride bir çatışmaya ve Macar örneğinde olduğu gibi “devletin karşı-devrimci güçlere teslim olmasına” yol açabileceği ileri sürülerek, bürokrasinin bir sınıf olmadığı, işçi sınıfının bir parçası olduğu vurgulanmıştır (Sher 1977:143-44). *Praxis* Okulu’nun bütünü ve ele aldıkları tüm konular üzerinden yaptıkları inceleme doğrultusunda hem Sher (1977) ve hem Gruenwald (1983), bu çalışmada -Okul’un dört üyesi üzerinden- incelenen bürokrasi konusuna -ve bağlantılı olarak sosyalizm, siyasal yabancılaşma, parti, özyönetim konularına-yaklaşımlarına ilişkin olarak ulaşılan genel sonuçları ayrıntılı bir şekilde vurgulamaktadırlar. Suvin (2016:345-82) de Yugoslavya’da bürokrasi ve devlet iktidarı konusundaki tartışmayı “Parti-Devlet Söylemi” ve “Sadık Muhalefet” olmak üzere iki başlık altında incelemiştir. “Parti-Devlet Söylemi Başlığı” altında, Boris Kidrič, Milovan Djilas, Edvard Kardelj, Vladimir Bakarić ve Josip Broz Tito gibi partinin ve devletin önemli isimlerinin ardından “Sadık Muhalefet” genel başlığı altında Branko Horvat ve *Praxis* Okulu üyelerinin –Mihailo Marković, Dragoljub Mićunović, Gajo Petrović ve çok kısa olarak diğerleri- görüşlerini inceler ve “Parti-Devlet Söylemi”nde de bürokrasi tehlikesine çeşitli derecelerde dikkat çekilmiş olmasına rağmen bürokrasinin işçi sınıfı ile karşıtlık temelinde bir sınıf olarak tanımlanmadığına; Banko Horvat’ın bürokrasiyi bir “tabaka” olarak nitelendirdiğine, *Praxis* Okulu üyeleri arasında ise sadece Mihailo Marković ve Milan Kangrga’nın bürokrasiyi bir sınıf olarak gördüklerine, diğerlerinin ise “katman” ve “toplumsal grup” terimlerini tercih ettiklerine dikkat çekerken, Svetozar Stojanović’in de bürokrasiden bir sınıf olarak bahsettiğine bir cümle ile değinir.

Bürokratik Kolektivizm tezine göre üretim araçlarının devlet mülkiyetinde olması bürokrasiyi devlete sahip olması dolayısıyla bir “kolektif mülkiyet” sahibi yapmakta ve hem devleti hem de bu yolla üretim araçlarını kolektif olarak sahiplenen bürokrasi tüm kararların alıcısı haline gelmektedir. Bu kararları ise kendi konumunu muhafaza etmek başta olmak üzere kendi çıkarları doğrultusunda almakta, emeğin tek satın alıcısı olarak artık değerın önemli bir kısmına el koymaktadır ki bu da bürokrasiyi bir “sınıf/yönetici sınıf” haline getirmektedir. Bu tez Bruno Rizzi tarafından sadece “reel sosyalizm”leri değil, 1930’lardaki devletçilik uygulamaları nedeniyle kapitalist ülkeleri de kapsayacak şekilde dile getirilirken, Antonio Carlo ve Max Shachman kapitalist devletleri bu nitelendirmenin dışında bırakırlar ve terimi SSCB ve benzeri ülkelerle sınırlar (Yamak 2020:88-90, 92-4). Trotskiy ise bürokrasinin bir sınıf olduğu tezine özel mülkiyet, miras gibi haklarının olmayışı nedeniyle karşı çıkar ve var olan sistemi “yozlaşmış işçi devleti” olarak tanımlarken, en önemli temsilcileri arasında Tony Cliff’in bulunduğu “devlet kapitalizmi” tezinin ana iddiası ise bürokrasinin sermaye birikimindeki rolü yani işçilerden artık-değer çeken bir kapitalist olarak hareket etmesi nedeniyle bir “devlet kapitalist sınıfı” olduğudur (Yamak, 2020, ss. 87, 90-2).

Bürokratik tahakkümün kaynakları konusunda ise yazarların ortak bir biçimde işaret ettikleri faktörler, ülkelerin geri iktisadi koşulları, demokratik geleneklerin bulunmaması ya da zayıflığı, işçilerin kültürel açıdan geri durumları ve kapitalist kuşatmadır. Bu faktörler gerek Lenin gerekse Trotskiy tarafından da bürokrasi sorunun temel nedenleri olarak görüşmüştür (Yamak 2020:81-2, 86). *Praxis* Okulu teorisyenlerinin bu faktörler arasında üzerinde en çok durdukları ise devrimci partidir. Literatürde “Leninist parti örgütlenmesi/Leninist öncü parti” olarak nitelenen ve hakkında birçok tartışmanın yapıldığı “öncü parti”, temelde “demokratik merkezîyetçilik” ilkesine göre örgütlenir. Bu ilke, liderlerin seçiminde ve kararların alınmasında demokratik katılımı ve tartışmayı, karar alındıktan sonra ise bu karara tam bağlılığı ifade eden bir ilkedir (Lenin 2014:157). *Praxis* Okulu teorisyenleri sıkı disiplin ve merkezîyetçilik ilkesi etrafında örgütlenmeyi anti-demokratik koşullarda illegal faaliyet gösteren devrimci öncü için gerekli görmekte birlikte, sorunun, bu yapının devrim sonrasında da sürdürülmesi, hatta tüm toplumsal yapıya uygulanması olduğunu ileri sürmektedirler.

Bürokrasiyle nasıl mücadele edileceği konusunda ise bu çalışmada görüşleri incelenen tüm yazarlar çözümü özyönetimde görmektedirler. Bu noktada önemli bir husus, Parti’nin -her ne kadar var olan yapısı itibarıyla bürokratik tahakkümün önemli bir nedeni olarak görülüyorsa da- özyönetimin tesis edilmesinde önemli bir aktör olarak ele alınmasıdır. Devrimci öncü olarak parti, yukarıda tanımlanan biçimiyle sosyalizm sürecinin önünü açan, işçilere rehberlik eden bir rol oynamalıdır. Bu görevi yerine getirebilmesi için, demokratikleşmeyi kendi içinde gerçekleştirmeli, üyeleri ağırlıklı olarak işçilerden oluşmalıdır. Gerekli diğer koşullar kitle iletişim araçları üzerinde

tekelin kaldırılması ve toplum genelinde özgür kamusal tartışma imkânının sağlanmasıdır. Bürokratik tahakküme karşı çözüm olarak görülen özyönetim, yazarlar tarafından en özet biçimiyle devrimci doğrudan demokrasi olarak anlaşılmaktadır. Tüm toplumsal meselelere ilişkin kararların aşağıdan yukarıya ilerleyen bir örgütlenme çerçevesinde işçiler tarafından alındığı özyönetim, siyasetin ayrı, yabancılaşmış bir alan olarak ortadan kaldırılmasının tek yolu olarak sunulmaktadır. Yugoslavya'daki özyönetim deneyimi ise her biri tarafından, sadece işletmeler ve yerel yönetim organları ile sınırlı kalması, en tepedeki merkezi örgütleri kapsamaması nedeniyle yetersiz görülmektedir. Özyönetimin bütünsel toplumsal bir çerçevede uygulanması gereğine işaret eden yazarlara göre Yugoslavya'da bürokrasinin direnci bunu engellemektedir. Var olan kısıtlı özyönetimde bürokrasi hala büyük ölçüde belirleyicidir ve bu özyönetim deneyi aslında bürokrasinin tahakkümünü güçlendirirken bir yandan da bu gücü gizleme işlevi görmekte, ayrıca yerel özyönetim birimlerinde yeni klikler yaratmaktadır.¹¹ Yukarıda ifade edildiği üzere çözüm olarak, hem partide hem de toplum genelinde demokratikleşmeyi sağlayarak, partinin öncülüğünde toplumun bütününe kapsayan bir özyönetim örgütlenmesi yönünde çaba gösterilmesini öneren *Praxis* Okulu teorisyenleri, tekil ve grup düzeyindeki özyönetimi -Stojanović'in deyimiyile "sosyalist" anarko-liberalizmi- kısmi, yetersiz hatta yabancılaştırıcı bulurken, çoğulcu parti sistemini de partilerin yabancılaştırıcı siyasal kurumlar olmaları nedeniyle, bürokratik tahakküme bir alternatif olarak görmemektedirler.¹² Dikkat çektikleri bir diğer önemli husus ise sosyalizmde de var olabilecek olan yabancılaşma biçimleri ile asıl olarak insani değer ve insani ihtiyaçların sürekli öne sürülmesi ve insanlar arasındaki ilişkilerin de bunlar temelinde şekillenmesine çalışılması, insanların sürekli katılım ve özgürce düşünme, eleştirme ve tartışma ile özgür, sorumlu, aktif özneler haline getirilmesiyle mücadele edilebileceğini vurgulamalarıdır.¹³

Praxis Okulu'nun bu çalışmada ele alınan teorisyenlerin bürokrasi eleştirileri görüldüğü üzere sosyalizm anlayışları ve partiye yaklaşımları konusunda da tavırlarını ortaya koymaktadır. Yugoslavya'nın kısmi özyönetim sistemine ve "reel sosyalizmlere" yönelik eleştirileri ne liberal ne de anarşist bir eleştiri olmayıp,

¹¹ Yabancılaşmanın aşılmasının aracı olarak *Praxis* Okulu'nun bütününe özyönetim konusundaki bu görüşlerinin kapsamlı bir incelemesi için bkz. (Gruenwald, 1983, ss. 152-177).

¹² *Praxis* Okulu'nun hem çoğulcu parti sistemine hem de Stalinist parti örgütlenmesine yönelik eleştirilerini ele alan ve genel olarak partiyi yabancılaştırıcı bir kurum olarak gördüklerine vurgu yapan Gruenwald (1983:177-82) ise "Stalinist dogmatizm ve kişilik kültürünün Lenin'e ve onun parti anlayışına kadar uzanabileceğini fark etmeye başl[adıklarını]"nı ileri sürmektedir (Gruenwald 1983:177). Sher ise (1977:133, 135) *Praxis* Okulu teorisyenlerinin "yazılarında, öncü parti kavramının siyasi içerimlerine dair bir şüphenin açıkça mevcut" olduğunu ancak "bir devrim yaratıcısı olarak Lenin'e süregelen ve biraz paradoksal bağlılıklarının, çoğu zaman bu açıdan sağlam bir pozisyon almalarını engellediğini" ileri sürer.

¹³ Sher (1977:128) de *Praxis* Okulu düşünürlerinin "insanın praksis'in eleştirel bir varlığı olarak yetiştirilmesinin sosyalizmin olmazsa olmazı olduğunu ve bu olmadan yabancılaşmanın aşılmasının yalnızca tehlikeli bir yanılsama olabileceği görüşüne" ulaştıklarına dikkat çeker.

Marksizm'in hümanist içeriği ve bu içerikle şekillenmiş sosyalizm anlayışı temelinde yapılmış içeriden bir eleştiri, Marksist/Sosyalist Hümanist bir eleştiridir. Aynı şekilde "reel sosyalizm" ve Stalinizm eleştirilerinin birçoğunda görülen, ortaya çıkan sonucun önemli bir nedeni olarak "devrimci öncü" olarak parti anlayışını gören, dolayısıyla bu yapıyı bir kenara atmayı öneren görüşlere karşın, *Praxis Okulu*'nun bu teorisyenlerinin "öncü parti" anlayışını muhafaza ettikleri, parti konusundaki yaklaşımlarının da Lenin'in "demokratik merkezîyetçilik" in her iki kısmına da vurgu yapan orijinal anlayışının uzağında olmadığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- GRUENWALD, O. 1983. "The Yugoslav search for man: Marxist humanism in contemporary Yugoslavia". J. F. Bergin.
- GRUENWALD, O. 1992. "Praxis and democratization in Yugoslavia: From critical Marxism to democratic socialism?" Ss. 175-96 içinde *The Road to Disillusion: From Critical Marxism to Post-communism in Eastern Europe*, editör R. C. Taras. Routledge.
- LENİN, V. İ. 2014. *Seçme Yazılar: Devrim, Demokrasi, Sosyalizm*. 2. bs. İstanbul: Yordam Kitap.
- MARINKOVIĆ, J. 1967. "Le mythe de la bureaucratie". *Praxis (International Edition)* 3(2):276-82.
- MARKOVIĆ, M. 1965. "Socialism and Self-Management". *Praxis (International Edition)* 1(2-3):178-95.
- MARKOVIĆ, M. 1966. "The Personal Integrity in Socialist Society". *Praxis (International Edition)* 2(4):405-12.
- MARKOVIĆ, M. 1969. "Economism or the Humanization of Economics". *Praxis (International Edition)* 5(3-4):451-75.
- MARKOVIĆ, M. 1974. "Marxist philosophy in Yugoslavia: The praxis group". Ss. 63-89 içinde *Marxism and Religion in Eastern Europe: Papers Presented at the Banff International Slavic Conference, September 4-7*. Springer Netherlands.
- MARX, K. 2013. *1844 Elyazmaları*. çev. M. Belge, 8. bs. İstanbul: Birikim Yayınları.
- MARX, K. 2009. *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*. çev. K. Somer, 2. bs. Ankara: Sol Yayınları.
- MARX, K. 1977. *Yahudi Sorunu*. çev. Sol Yayınları Yayın Kurulu. Ankara: Sol Yayınları.

- MARX, K., ENGELS, F. 2013. *Alman İdeolojisi*. çev. T. Ok ve O. Geridönmez, 2. Bs. İstanbul: Evrensel Yayınları.
- MASSEY, G. 1991. "A final look at the critical perspective of the Yugoslav praxis group". *Humanity & Society* 15(2):223-38.
- PEROVIĆ, M. A. 2018. "Praxis School". Ss. 69-73 içinde *Thinking in Action*, editör G. Arabatzis ve E. D. Protopapadakis. Athens: The NKUoA Applied Philosophy Research Laboratory Press.
- SATTERWHITE, J. H. 1992. *Varieties of marxist humanism: Philosophical revision in Postwar Eastern Europe*. University of Pittsburgh Pre.
- SHER, G. 1977. *Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*. Bloomington & London: Indiana University Press.
- STOJANOVIĆ, S. 1965. "Freedom and democracy in Socialism". *Praxis (International Edition)* 1(1-2):196-206.
- STOJANOVIĆ, S. 1966. "The Morality of the Revolutionary Avant-Garde as the Historical Presupposition of Socialism". *Praxis (International Edition)* 2(1-2):159-64.
- STOJANOVIĆ, S. 1967. "The Statist Myth of Socialism". *Praxis (International Edition)* 3(2):176-87.
- STOJANOVIĆ, S. 1968. "Social Self-Government and Socialist Community". *Praxis (International Edition)* 4(1-2):104-16.
- STOJANOVIĆ, S. 1969. "The Dialectics of Alienation and the Utopia of Dealienation". *Praxis (International Edition)* 5(3-4):387-98.
- SUVIN, D. 2016. *Splendour, misery, and possibilities: An X-Ray of socialist Yugoslavia*. Brill.
- TADIĆ, L. 1966. "Le Proletariat et La Bureaucratie". *Praxis (International Edition)* 2(4):449-75.
- TADIĆ, L. 1967. "De la coherence d'une defense de la bureaucratie". *Praxis (International Edition)* 3(2):283-88.
- TADIĆ, L. 1968. "La bureaucratie, organisation reifée". *Praxis (International Edition)* 4(1-2):133-43.
- TADIĆ, L. 1969. "Revolution socialiste et pouvoir politique". *Praxis (International Edition)* 5(1-2):250-59.
- VRANICKI, P. 1965. "Socialism and the Problem of Alienation". *Praxis (International Edition)* 1(2-3):307-17.

VRANICKI, P. 1968. “L’etat et le partie dans le socialisme”. *Praxis (International Edition)* 4(1-2):96-103.

VRANICKI, P. 1971. “Le socialisme et la crise”. *Praxis (International Edition)* 7(3-4):335-52.

YAMAK, S. 2020. “Sosyalizm ve Kamu Bürokrasisi”. Ss. 43-105 içinde *Siyasal İdeolojiler ve Kamu Bürokrasisi*, editör M. Özkaral. Konya: Çizgi Kitabevi.

YAMAK, S. 2023. “E.P. Thompson’ın Sosyalist Hümanizmi: 1956’nın Külleri İçinde ‘Sosyalistlerin Yapımı’, ‘Aşağıdan Sosyalizm’ ve Bir Devrim Arayışı”. *Mülkiye Dergisi* 47(3):1049-86.

SU TÜKETİMİ VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: G-7 ÜLKELERİNDEN AMPİRİK KANITLAR

Mustafa ZUHAL¹

Özet

Su tüketimi, ekonomik büyüme ve insan refahı üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Aynı zamanda küresel ısınma ve iklim değişikliği başta olmak üzere su kaynaklarının geri döndürülemez şekilde tüketilmesi ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Bu açıdan su kullanımı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin doğru bir şekilde ortaya konulması ve gelecekteki eğilimlerin belirlenmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmada G-7 ülkelerinde su tüketimi ve ekonomik büyüme arasında Çevresel Kuznets Eğrisi şeklinde ilişkinin olup olmadığının incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda G-7 ülkelerinde panel veri analizi yapılmaktadır. Analizler sonucunda Çevresel Kuznets Eğrisi şeklinde bir ilişkinin varlığı doğrulanmaktadır. Su tüketimi ve ekonomik büyüme arasında önce artan ve sonra azalan bir ilişkinin olmasında, verimlilik ve teknolojik inovasyon faktörlerinin etkili olduğu belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Su tüketimi, Ekonomik Büyüme ve Çevresel Kuznets Eğrisi.*

JEL Kodları: *O47, Q25, Q56.*

THE RELATIONSHIP BETWEEN WATER CONSUMPTION AND ECONOMIC GROWTH: EMPIRICAL EVIDENCE FROM G-7 COUNTRIES

Abstract

Water consumption has significant impacts on economic growth and human welfare. At the same time, the irreversible depletion of water resources, particularly global warming and climate change, has a negative impact on economic growth. In this respect, it is important to accurately reveal the relationship between water use and economic growth and determine future trends. Therefore, this study examines whether there is an Environmental Kuznets Curve-shaped relationship between water consumption and economic growth in G-7 countries. For this purpose, panel data analysis is conducted in G-7 countries. As a result of the analysis, the existence of a relationship in the form of the Environmental Kuznets Curve is confirmed. Furthermore, it is stated that productivity and technological innovation factors are effective in the first increasing and then decreasing relationship between water consumption and economic growth.

Key Words: *Water consumption, Economic Growth and Environmental Kuznets Curve.*

JEL Codes: *O47, Q25, Q56.*

¹ Arş. Gör. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Gümüşhane/Türkiye, mzuhal@gumushane.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-4645-4628.

1. Giriş

Su, dünyada en değerli doğal kaynaklar arasında gösterilmekte ve insan refahı başta olmak üzere canlı varlığının devamı için hayati önem taşımaktadır. Aynı zamanda suya erişim, ekonomik kalkınmanın sağlanmasında ve yaşam kalitesinin yükseltilmesinde önemli roller oynamaktadır. Bu açıdan sürdürülebilir ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için su kaynaklarının verimli ve etkin bir şekilde kullanılması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Ancak küresel ısınmanın ve iklim değişikliğinin etkilerinin belirgin bir şekilde görülmeye başlanması, su kaynakları üzerinden sürdürülebilir ekonomik büyümeyi ciddi anlamda tehdit etmektedir (Murray vd., 2012: 14). Ayrıca Dünya Bankası tarafından iklim değişikliğinin ekosistemler, insan sağlığı, tarımsal verimlilik gibi kalkınmanın tüm alanlarını kapsayan etkilerinin olacağı belirtilmektedir. Ancak iklim değişikliğinin su kaynaklarındaki değişiklikler yoluyla ortaya çıkan ekonomik etkilerinin büyük ölçüde göz ardı edildiği vurgusu da yapılmaktadır (World Bank, 2016: 11). Bu açıdan sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanmasında en önemli faktörler arasında su kaynakları gelmektedir. Ayrıca su kaynaklarında yaşanan azalmanın neticesinde su kaynaklarını artırmaya yönelik yeni yatırımların ülkelerin mevcut sermaye kaynaklarının önemli kısmının bu yatırımlara yönlendirilmesine yol açabileceği belirtilmektedir. Su kaynaklarına yapılan sermaye harcamalarının diğer yatırım harcamalarının dışlanması ya da ötelenmesi anlamına gelebileceği ve bu durumun ekonomi üzerinde olumsuz etkiler yapabileceği vurgulanmaktadır (Barbier, 2004: 2).

Su kullanımı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin doğru bir şekilde ortaya konulması, ülkelerdeki mevcut eğilimlerin belirlenmesi ve gelecekteki gelişmelerin tahmin edebilmesi, bu gelişmelere uygun politikaların geliştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Ekonomik büyüme ve su tüketimi arasındaki ilişkiye yönelik farklı yaklaşımlar geliştirilmektedir. İlk aşamada gelir artışına bağlı olarak suyun normal bir mal olduğundan dolayı talebin gelir esnekliğinin pozitif olmasına bağlı olarak gelir arttıkça tüketimde artacağı belirtilmektedir. Aynı zamanda gelirdeki artışlar düşük gelir seviyelerinde erişilemeyen ilave su kaynaklarının tüketimine olanak sağlayabileceği belirtilmektedir. Öte yandan, gelir artışının daha verimli su teknolojilerine ve su dağıtım sistemlerine erişimi sağlaması neticesinde su kullanımında düşüşe neden olabileceği belirtilmektedir (Katz, 2015: 206). Ülkelerin gelir seviyelerine bağlı olarak ilk aşamada su kullanımının artacağı ve yüksek gelir aşamalarında ise, su kullanımının azalacağı ifade edilmektedir. Bu durum neticesinde Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) tipi ters U şeklinde bir ilişkinin varlığına işaret edilmektedir.

Çevresel Kuznets eğrisine yönelik yapılan çalışmaların büyük bir bölümü çevresel kirleticiler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye odaklanmakta ve bu alanda çok

sayıda çalışma yer almaktadır. Ancak sınırlı sayıda çalışma gelir ile farklı çevresel dinamikler arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Özellikle önemli bir doğal kaynak olan su tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye yönelik sınırlı bir sayıda çalışma bulunmakta ve bu açıdan çalışmanın literatüre önemli katkılar sunması beklenmektedir.

Çalışmada G-7 ülkelerinde su tüketimi ve ekonomik büyüme arasında EKC benzeri bir ilişkinin olup olmadığının tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda G-7 ülkelerine ait 1991-2020 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak panel veri analizi yapılmaktadır. Su tüketimi ve gelir ilişkisinde yüksek gelir seviyelerinde teknolojik inovasyona bağlı olarak verimlilik ve ekinlik artışına bağlı olarak su tüketiminin azalacağı öngörülmektedir. Gelir seviyelerinin ve teknolojik kapasitelerinin yüksekliği bakımından gelişmiş yedi ülkenin incelenmesi önem taşımaktadır. Çalışmada gerçekleştirilen analizler sonucunda bu ülke grubunda su tüketimi ve ekonomik büyüme arasında EKC benzeri bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmanın giriş bölümünden sonra su tüketimi ve gelir ilişkisi kapsamında literatür incelemesine yer verildikten sonra üçüncü bölümde analizlerde kullanılan testler tanıtılmaktadır. Dördüncü bölümde ampirik bulgulara yer verilirken beşinci bölümde tartışmalara ve politika önerilerine yer verilmektedir. Çalışmanın nihai aşamasında sonuç kısmı yer almaktadır.

2. Literatür İncelemesi

Ekonomik büyüme ve su kaynaklarının kullanımı arasındaki ilişkilere yönelik 1980'li yıllardan itibaren artan bir ilgi bulunmaktadır. Özellikle çevre üzerindeki olumsuz etkileri olan kirleticiler ve emisyon değerleri üzerinde ciddi bir yoğunlaşma olduğu görülmektedir. Emisyonların çevre kirliliği başta olmak üzere iklim değişikliği gibi küresel etkilerinin yanında doğal kaynakların geri dönüştürülemez bir şekilde tüketilmesi de insan refahını benzer şekilde olumsuz etkilemektedir. Ancak emisyon değerleri ve enerji kullanımına yönelik yapılan çalışmalar ile karşılaştırıldığında su tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülmekte (Duarte vd., 2013: 519; Katz, 2015: 206) ve bu çalışmaların büyük bir kısmının 2000'li yıllar sonrasında yoğunlaştığı görülmektedir. Aynı zamanda bu çalışmaların büyük bir çoğunluğu, su kullanımını ve gelir arasında ters U veya Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) tipi bir ilişki olduğunu ve su kullanımının başlangıçta arttığını ve daha sonra gelir artışına bağlı olarak azaldığını göstermektedir (Katz, 2015: 205).

Rock (1998) Sovyetler Birliği'nden ayrılan sosyalist ekonomiler ve MENA ülkeleri üzerine yapmış olduğu incelemesinde gelir ile su tüketimi arasındaki ters U şeklindeki ilişkiyi destekleyen güçlü kanıtların olduğunu belirtmektedir.

Goklany (2002) ABD'de tarımda yaşanan verimlilik artışının yanında su kullanımında azalma yaşandığını belirtmektedir. ABD'de 1990'lı yıllarda tarımsal verimlilikteki artış, su kullanımı üzerindeki baskıları azaltmış ve su kullanımında azalmanın yaşandığı görülmüştür. Bu değerlendirmeler, sadece tarım sektörü için yapılırsa da verimlilik artışı neticesinde su kullanımının azaldığı ve ters U şeklindeki ilişkinin tanımlayıcısı niteliğindedir.

Cole (2004) çalışmasında Avrupa, Kuzey Amerika, Afrika, Asya, Güney Amerika ve Okyanusya bölgelerinde su tüketimi ve gelir arasında ters U şeklinde bir ilişkinin olduğunu, aynı zamanda su ile bağlantısı en yüksek olan tarım sektöründe de aynı ilişkinin olduğunu vurgulamaktadır.

Barbier (2004) yüz altmış üç ülkede su kullanımı ve ekonomik büyüme arasında ters U şeklinde güçlü bir ilişki olduğunu vurgulamaktadır. Aynı zamanda gelişmiş ülkeler açısından su kıtlığının henüz ekonomiler üzerinde olumsuz etkilerinin görülmeye başlamadığını belirtmektedir.

Hemati vd., (2011) 2006 yılı için yüz otuz iki ülke için endüstriyel su kullanımı ve gelir arasındaki ilişkiye yönelik yatay kesit bir inceleme yapmışlar ve gelir değişimine bağlı olarak su kullanım oranlarının değiştiğini belirtmektedirler. Ayrıca, kişi başına düşen gelir ile su kullanımının esnekliği arasındaki ilişkinin çan şeklinde olduğuna dair güçlü kanıtlar bulunduğunu vurgulamaktadırlar.

Duarte vd., (2013) altmış beş ülke özelinde yapmış oldukları incelemelerinde gelir ve su kullanımı arasında ters U şeklinde ilişkinin varlığını tespit etmişlerdir. Aynı zamanda yazarlar gelirin artmasına bağlı olarak su tüketiminde azalmanın gözlemlendiğini vurgulamaktadırlar.

Katz (2015) yüz kırk dokuz ülke özelinde su kullanımı ve gelir arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada tüm su kullanım düzeylerinde gelir ile su kullanımı arasında ters U şeklinde ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Aynı zamanda bu ilişkinin tarımsal kaynaklı su kullanımına bağlı olarak geliştiği vurgulanmaktadır.

Hao vd., (2019) Çin'de eyaletler bağlamında su kullanımı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çin'de eyaletlerde su kullanımı ve ekonomik büyüme arasında doğrusal olmayan bir ilişkinin olduğu ve N şeklinde bir ilişkinin tespit edildiği belirtilmektedir.

Hosseinzadeh vd., (2022) İran’da su kullanımı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi sektörel bağlamda incelemişlerdir. Çalışmada İran’da su kullanımı ve ekonomik büyüme arasında EKC hipotezine uygun sonuçların olduğu vurgulanmaktadır.

Çalışma kapsamında incelenen çalışmalara bakıldığında, genel olarak su kullanımı ve ekonomik büyüme arasında EKC tipi bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır. Ekonomik büyümenin ilk aşamalarında artan bir su tüketimini azalan bir su tüketiminin takip ettiği savunulmaktadır. Küresel ısınmanın ve iklim değişikliğinin yoğun bir şekilde irdelendiği ve sonuçlarının hissedilebilir şekilde görülmeye başlandığı bu dönemlerde su tüketimini etkin ve verimli hale getirebilecek politikalar büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan su kullanımında verimliliği ve etkinliği sağlayacak politikalara yol gösterebilmesi bakımından farklı ülke grupları ve dönemleri için ekonomik büyüme ve su kullanımı arasındaki ilişkinin incelenmesi özel önem arz etmektedir. Bu doğrultuda çalışmada G-7 ülkelerinde ekonomik büyüme ve su kullanımı arasında EKC tipi ilişkinin olup olmadığı incelenmektedir.

3. Veriler ve Metodoloji

3.1. Veriler

Çalışmada 1991-2020 dönemi için G-7 ülkelere (Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, İngiltere ve ABD) ait yıllık veriler kullanılmıştır. Analiz döneminin seçilmesinde detaylı analiz yapmaya yeterli ve geniş veri setine ulaşma çabası etkili olmuştur. Çalışmadaki tüm ülkelere ait verilerin, özellikle su tüketimi verilerinin başlangıç yılı olarak 1991 yılı ve en güncel olarak 2020 yılı tespit edilmiştir. Aynı zamanda su tüketimine ait veriler FAO (Gıda ve Tarım Örgütü) Aquastat (FAO AquaStat, 2023) veri tabanından ve GSYİH ve ticari dışa açıklığa yönelik veriler Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri (Worldbank, 2023) veri tabanından elde edilmiştir.

Su kullanımı, bir tatlı su kaynağından çıkarılan veya alınan ve insani amaçlarla (yani endüstriyel, tarımsal veya evsel su kullanımı) kullanılan suyu ve tüketim amaçlı kullanım ise, bir kaynaktan çekilen ve ekonomik olarak yeniden kullanılmayacak şekilde kaybedilen suyu ifade etmektedir. Dolayısıyla su tüketimi, insan kullanımından sonra “geri dönüşü olmayan bir şekilde kaybolan” su çekiminin oranı olarak tanımlanmaktadır (Barbier, 2004: 3). Çalışmada su tüketimini temsilen kişi başına toplam su çekimi kullanılmış ve analizde “*Inwater*” şeklinde temsil edilmiştir. Aynı zamanda ekonomik büyüme göstergesi olarak yıllık GSYİH verileri tercih edilmiş ve “*Ingdp*” olarak ifade edilmiştir. Çalışmada kontrol değişkeni olarak Çevresel Kuznets Eğrisi analizlerinde sıklıkla tercih edilen ticari dışa açıklık verisi modele dahil edilmiştir. Dışa açıklık ihracat ve ithalatın

toplamının GSYİH'ye oranı şeklinde tanımlanmaktadır (Worldbank, 2023). Dışa açıklık modelde “*Intrade*” olarak temsil edilmiştir. Dış ticaretin yoğunlaşmasına bağlı olarak artan üretim faaliyetleri sonucunda su kullanımının arttığı belirtilmektedir (Barbier, 2004: 9). Aynı zamanda su ile ilgili sorunların çözümünde uluslararası desteğin sağlanmasında dışa açıklığın önemli rol oynayacağı ifade edilmektedir (World Bank, 2016: 17). Çalışmada EKC tipi ilişkinin incelenmesi için serilerin doğal logaritmaları ve kareleri alınarak modele dâhil edilmiştir. Çalışma kapsamında incelenen literatürden yola çıkarak G-7 ülkelerinde ekonomik büyüme ve su tüketimi arasında ters U olarak ifade edilen Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) şeklinde bir ilişkinin varlığının tespiti hedeflenmektedir.

3.2. Panel Veri Analizi

Çalışmada serilerin hem birim hem de zaman boyutunun olmasından dolayı panel veri analizi tercih edilmiştir. Panel veri analizinde model şu şekilde ifade edilmektedir (Tatoğlu, 2013: 4):

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \beta_{kit} X_{kit} + u_{it} \quad (1)$$

Formülde yer alan Y bağımlı değişkeni, X ise açıklayıcı değişkeni ifade etmektedir. Panel regresyon modelinde birimler i ve zaman ise t alt indisleriyle gösterilmektedir. Bu model toplamsal olarak kısaltılarak

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \sum_{k=2}^K \beta_{kit} x_{kit} + u_{it} \quad (2)$$

şeklinde ifade edilebilmektedir.

3.3. Panel LM Birim Kök Testi

Serilerde uzun dönemli verilerle çalışılması, gerçeğe uygun sonuçların elde edilmesinde büyük önem taşımaktadır. Ancak serilerin uzun dönemli olması beraberinde önemli kırılmaların olduğu dönemleri içerebilme ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Böyle serilerde meydana gelen kırılmaların hesaplamalara dâhil edilmesi gerekmekte aksi takdirde sonuçlarda güç kaybı yaşanabilmektedir (Perron, 1989: 1386). Bu nedenle serilerde meydana gelen yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testleri geliştirilmiştir. Im vd., (2005) yapısal kırılmaları dikkate alan Panel LM birim kök testi geliştirmişlerdir. Bu testte, farklı kesit birimleri için farklı zaman dilimlerinde kırılmalar meydana gelebilecek şekilde heterojen kırılma dönemlerine izin verilmektedir (Lee ve Tieslau, 2019: 2).

Panel LM Birim kök testinde kullanılan model şu şekilde gösterilmektedir (Lee ve Tieslau, 2019: 2):

$$y_{it} = Z_{it}'\alpha_i + u_{it} \text{ ve } u_{it} = \rho_i u_{it-1} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

Formüldeki i birimleri ve t dönemi, ε_{it} yatay kesit birimleri için değişen varyansa izin veren hata terimini ifade etmektedir. Z_{it} ise, düzey ve trend değişimlerini yakalamak için kukla değişkenler içeren deterministik terimleri içermektedir. Modelde genel olarak H_0 hipotezi tüm birimler için $H_0 = \rho_i = 1$ şeklinde kurulmakta ve diğer bir ifade ile “seriler birim kök içermektedir” şeklinde ifade edilmektedir.

4. Ampirik Analiz ve Bulgular

Ampirik analiz yapmadan önce serilerde durağanlık incelemesinin yapılması gerekmektedir. Ancak uygulanacak birim kök testine karar verilmesinde serilerin yatay kesit bağımlılık içermesi belirleyici olmaktadır. Bu açıdan öncelikle serilerde yatay kesit bağımlılığı kontrolü yapılmış ve sonuçlar Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

H₀: Yatay kesit bağımlılık yoktur.			
Değişkenler	Test	İstatistik	Olasılık
Inwater	Breusch-Pagan LM	486.6946	0.0000***
	Pesaran scaled LM	70.77811	0.0000***
	Bias-corrected scaled LM	70.65742	0.0000***
	Pesaran CD	21.97571	0.0000***
Ingdp	Breusch-Pagan LM	536.3673	0.0000***
	Pesaran scaled LM	78.44278	0.0000***
	Bias-corrected scaled LM	78.32209	0.0000***
	Pesaran CD	23.06826	0.0000***
Ingdp2	Breusch-Pagan LM	536.3673	0.0000***
	Pesaran scaled LM	78.44278	0.0000***
	Bias-corrected scaled LM	78.32209	0.0000***
	Pesaran CD	23.06826	0.0000***
Intrade	Breusch-Pagan LM	353.5879	0.0000***
	Pesaran scaled LM	50.23930	0.0000***
	Bias-corrected scaled LM	50.11861	0.0000***
	Pesaran CD	16.08837	0.0000***
Intrade2	Breusch-Pagan LM	353.5559	0.0000***
	Pesaran scaled LM	50.23436	0.0000***
	Bias-corrected scaled LM	50.11367	0.0000***
	Pesaran CD	15.93983	0.0000***

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Serilerde yatay kesit bağımlılığın olmadığına dair H_0 hipotezi reddedilmekte ve yatay kesit bağımlılığın olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda yatay kesit bağımlılığını ve serilerde meydana gelen yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testlerinden Panel LM birim kök testi kullanılmıştır. Birim kök testine ait sonuçlar Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2: Panel LM Birim Kök Testi Sonuçları

Veriler	Düzeyde Tek Kırılma Panel LM İstatistiği	Düzeyde Çift Kırılma Panel LM İstatistiği	Trendde Tek kırılma Panel LM İstatistiği	Trendde Çift Kırılma Panel LM İstatistiği
Inwater	-10.012*** [0.000]	-22.636*** [0.000]	-7.091*** [0.000]	-33.650*** [0.000]
lngdp	-8.343*** [0.000]	-13.836*** [0.000]	-8.771*** [0.000]	-13.913*** [0.000]
lngdp2	-8.280*** [0.000]	-13.651*** [0.000]	-8.705*** [0.000]	-13.908*** [0.000]
Intrade	-8.999*** [0.000]	-14.667*** [0.000]	-5.241*** [0.000]	-12.386*** [0.000]
Intrade2	-8.735*** [0.000]	-14.794*** [0.000]	-5.305*** [0.000]	-12.756*** [0.000]

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir. Köşeli parantez ([]) olasılık değerlerini göstermektedir.

Birim kök testi sonucunda tüm serilerde, birim kök içerdiğine dair H_0 hipotezi reddedilerek serilerin hem düzeyde hem de trendde durağan olduğu anlaşılmaktadır. Analizlerde serilerin düzey hallerinin kullanılmasının uygun olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmada panel veri analizi yapılmış ve analize uygun panel veri yönteminin tespiti için Hausman testi uygulanmış ve teste ait sonuçlar Ek 1 Tablo 4’te gösterilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere Hausman testi sonucunda boş hipotez (H_0) reddedilerek, katsayılar arasındaki farkın sistematik olduğu ve sabit etkili panel veri modelinin kullanılmasının uygun olduğu anlaşılmaktadır. Sabit etkili panel veri modeline ilişkin sonuçlar Ek 2 Tablo 5’te gösterilmektedir. Sabit etkili modelin hem bir bütün olarak, hem de değişkenler bazında istatistiksel açıdan anlamlı olduğu görülmektedir.

Modelde elde edilen sonuçları değerlendirmeden önce yatay kesit bağımlılığı, değişen varyans ve otokorelasyon olup olmadığının incelenmesi gerekmektedir. Panel veri modelinde oluşabilecek güç kayıplarına karşın bu varsayımların kontrol edilmesi gerekmektedir (Ün, 2018:75). Modelde her üç varsayımın varlığı araştırılmış ve sonuçlar Ek 3 Tablo 6’da gösterilmiştir. Varsayımlar testleri

incelendiğinde modelde her üç varsayımda H_0 hipotezinin reddedilerek değişen varyans, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığının olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda modelde sapmasız sonuçların elde edilebilmesi için dirençli hata terimleri tahmincisinin kullanılması gerekmektedir.

Çalışmada her üç varsayımın sağlanmadığı durumda dirençli sonuçlar veren Driscoll-Kraay Dirençli Hata Terimleri Tahmincisi kullanılmış ve testi ait sonuçlar Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3: Driscoll-Kraay Dirençli Hata Terimleri Tahmincisi Sonuçları

Bağımlı Değişken: Inwater				
Gözlem Sayısı: 210				
Ülke Sayısı: 7				
F(4,6): 26.25				
Prob > F: 0.0006***				
Değişkenler	Katsayılar	Drisc/Kraay Standard Hata	t	P> t
lngdp	5.672562	2.497823	2.27	0.064*
lngdp2	-0.1097332	0.0450623	-2.44	0.051*
Intrade	1.749179	0.4834321	3.62	0.011**
Intrade2	-0.2730444	0.071911	-3.80	0.009***
Sabit	-68.5519	34.4336	-1.99	0.094*

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Dirençli hata terimleri tahmincisi sonucunda elde edilen modelin bir bütün olarak istatistiki açıdan anlamlı olduğu görülmektedir. Aynı zamanda bireysel olarak değişkenlere bakıldığında, muhtelif anlamlılık düzeylerinde olsa da hepsinin istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Test sonuçlarına göre, ekonomik büyümenin düzey halinin su tüketimi üzerinde pozitif ve ekonomik büyümenin karesinin ise negatif etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. İlk aşamada ekonomik büyümede meydana gelen % 1 birimlik değişimin su tüketimi üzerinde yaklaşık % 5.67 birimlik artışa neden olurken, ekonomik büyümenin ilerleyen dönemlerinde % 0.10 birim azalmaya neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda G-7 ülkelerinde ekonomik büyüme ve su tüketimi arasında ters U şeklindeki ilişkinin varlığı teyit edilmektedir. Aynı şekilde ekonomik büyümenin ilk aşamalarında ticari dışa açıklıkta meydana gelen % 1 birimlik artış, su tüketiminde % 1.79 birim artışa yol açarken, ilerleyen dönemlerde yaklaşık % 0.27 birim azalmaya neden olmaktadır. Ekonomik büyümeye benzer olarak dışa açıklık ve su tüketimi arasında da ters U şeklinde ilişkinin varlığı tespit edilmektedir. G-7 ülkeleri özelinde elde edilen bu sonuçlar, Barbier (2004), Cole (2004), Goklany (2002), Hemati vd., (2011),

Hosseinzadeh vd., (2022), Katz (2015) ve Rock (1998) çalışmalarında elde edilen sonuçlar ile uyum göstermektedir.

5. Tartışma ve Politika Önerileri

Çalışma kapsamında incelenen literatüre uygun olarak G-7 ülkelerinde su tüketimi ve ekonomik büyüme arasında EKC tipi ters U şeklinde bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Ekonomik büyümenin ilk aşamalarında artan su tüketimini takiben yüksek gelir düzeylerinde azalan bir su tüketiminin olduğu anlaşılmaktadır. Burada önemli olan husus, yüksek gelir seviyelerinde su tüketiminde yaşanan azalmanın gerekçelerinin açık ve net bir şekilde tespit edilmesidir. Bu gerekçelerin doğru bir şekilde tespit edilmesi, gelişmekte olan ülkelere ve henüz su tüketiminde etkinliği ve verimliliği sağlayamamış diğer ülkelere yönelik politika çıkarımlarına temel oluşturmaktadır. Su tüketiminin azalmasına yönelik temel bir takım varsayımlar öne sürülmektedir. Bu varsayımların başında teknolojik ilerlemeler gelmektedir (Qiao vd., 2020: 12). Gelir artışının daha verimli su teknolojilerine ve su dağıtım sistemlerine erişimi sağlaması neticesinde su kullanımında düşüşe neden olabileceği belirtilmektedir (Katz, 2015: 206; Cole 2004: 4). Bu doğrultuda su verimliliğini artırıcı teknolojilerin geliştirilmesine ve yaygınlaştırılmasına özen gösterilmelidir. Aynı zamanda bu teknolojileri ortaya çıkarabilecek ve sürekliliğini sağlayabilecek inovasyon ekosisteminin oluşturulması büyük önem taşımaktadır. Su verimliliğini artıracak teknolojik ilerlemelerin yanında ekonomide yaşanan sektörel dönüşümlerin de etkili olduğu savunulmaktadır. Ekonomilerin ilerleyen aşamalarında sektörel ağırlığın tarımdan sanayi ve hizmetler gibi daha az su yoğun sektörlere doğru kaydığı belirtilmektedir. Tarımın sektörünün yoğun su kullanımının azalacağı ve bu sayede su tüketiminin azalabileceği belirtilmektedir (Katz, 2015: 212). Aynı zamanda tarımsal ve endüstriyel tekniklerin iyileştirilmesi ve hatta kronik su kıtlığı çeken bölgelerin teknik etkilerden faydalandırılması su kullanımını daha verimliliği hale getirebileceği savunulmaktadır (Cole, 2004: 4). Ekonominin ilerleyen aşamalarında doğal olarak yaşanan sektörel dönüşümün su tasarrufuna öncülük edebilmesi için gerekli önlemlerin alınması, yeşil ve çevreye saygılı altyapı sistemlerinin oluşturulması gerekmektedir. Aynı zamanda tarımsal ağırlığın korunarak su tasarrufu yapabilmeyen mümkün olduğu vurgulanmaktadır. Suyun depolama veya diğer amaçlar için barajların inşa edilmesi ve bu yatırımların finanse edilmesi savunulmaktadır (Grey ve Sadoff, 2006: 49). Bu sebeple tarım sektöründe bir daralmaya gidilmeden yeterli altyapı yatırımlarının yapılması neticesinde su kaynaklarının tüketilmesinde etkinliğin sağlanabileceği görülmektedir.

Ayrıca ekonominin ilerleyen aşamalarında yeni su kaynaklarının ortaya çıkarılmasından ziyade mevcut stokların yönetilmesi ve verimli hale getirilmesine odaklanıldığı belirtilmektedir (Grey ve Sadoff, 2006: 49). Bu açıdan su

kaynaklarının yönetimine yönelik kurumsal yapının oluşturulması ve kültür ortamının oluşturulması gerekmektedir.

Su tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin şekillenmesinde su yönetiminin, teknolojik ilerlemelerin ve ekonomin sektörel ağırlığının tarımdan hizmetler ve sanayi sektörüne doğru geçişi etkili olduğu vurgulanmaktadır. Çalışma kapsamında incelenen ülkelerin bu varsayımları gerçekleştirebilmiş olmaları ters U şeklindeki ilişkiyi açıklayabilmektedir. Bu açıdan elde edilen bulgular gelişmekte olan ülkeler açısından önemli uzanımlar sunmaktadır.

6. Sonuç

Su tüketimi, canlılığın devamı başta olmak üzere insan refahı ve ekonominin performansı üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Özellikle küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerinin hissedilebilir şekilde görülmeye başlandığı bu dönemlerde ayrı bir önem kazanmaktadır. Su tüketimi ve ekonomi arasındaki ilişkinin yönüne ve boyutuna yönelik 1980’li yıllardan itibaren çeşitli incelemeler yapılmaya başlanmıştır. Ancak bu çalışmaların 2000’li yıllardan sonra yoğunlaşmaya başladığı görülmüştür. Çalışma kapsamında incelenen çalışmalara bakıldığında, su tüketimi ve ekonomik büyüme arasında EKC tipi ters U şeklinde ilişkinin olduğu belirtilmektedir. EKC modeli, çıkış noktası itibariyle çevresel kirleticiler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye odaklanırken, zaman içerisinde farklı faktörlerin ekonomi ile olan ilişkilerine uyarlandığı görülmektedir. Bu çalışmada su tüketimi ve ekonomik büyüme arasında G-7 ülkeleri kapsamında EKC tipi bir ilişkinin olup olmadığı incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre G-7 ülkelerinde su tüketimi ve ekonomik büyüme arasında EKC tipi bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Ancak esas itibariyle bu ilişkinin şeklinin ve boyutunun tespit edilmesinin yanında su tüketimin azalmaya başlamasında rol oynayan uygulamaların ve politikaların tespit edilmesi önem taşımaktadır. Su tüketiminin azalmaya başladığı ekonomik yapı itibariyle elde edilen teknoloji düzeyi ve tarımdan sanayi ve hizmetler sektörüne doğru geçiş temel etkenler olarak gösterilmektedir. Ayrıca yüksek ekonomi seviyelerinde su kaynaklarının oluşturulmasının yanında mevcut kaynakların etkin kullanımına yönelmenin etkili olduğu belirtilmektedir. Öne sürülen genel gerekçelerin G-7 ülkelerinde ortaya çıkan ilişkiyi açıklamaktadır. Aynı zamanda gelişmekte olan ülkelere su yönetimi ve verimliliği açısından geliştirilecek politikalara ve uygulamalara önemli uzanımlar sunmaktadır.

Küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerinin hissedilebilir şekilde görüldüğü günümüzde su verimliliğinin artırılabilmesi için küresel işbirliğinin ve mücadelenin sağlanması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- BARBIER, E. (2004). Water and Economic Growth. *The Economic Record*, 80(248), 1-16. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4932.2004.00121.x>.
- COLE, M. (2004). Economic growth and water use. *Applied Economics Letters*, 11(1), 1-4. <https://doi.org/10.1080/1350485042000187435>.
- DUARTE, R., Pinilla, V., & Serrano, A. (2013). Is there an environmental Kuznets curve for water use? A panel smooth transition regression approach. *Economic Modelling* 31, 518–527. <http://dx.doi.org/10.1016/j.econmod.2012.12.010>.
- FAO AquaStat. (2023). AQUASTAT. https://tableau.apps.fao.org/views/ReviewDashboard-v1/country_dashboard?%3Adisplay_count=n&%3Aembed=y&%3AisGuestRedirectFromVizportal=y&%3Aorigin=viz_share_link&%3AshowAppBanner=false&%3AshowVizHome=n
- GOKLANY, I. (2002). Comparing 20th Century Trends in U.S. and Global Agricultural Water and Land Use. *Water International*, 27(3) , 321-329. <https://doi.org/10.1080/02508060208687012>.
- GREY, D., & Sadoff, C. (2006). Water for Growth and Development. *Thematic Documents of the IV World Water Forum*, 1-55. <http://documents.worldbank.org/curated/en/255681468314995282/Water-for-growth-and-development>.
- HAO, Y., Hu, X., & Chen, H. (2019). On the relationship between water use and economic growth in China: New evidence from simultaneous equation model analysis. *Journal of Cleaner Production* 235, 953-965. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.07.024>.
- HEMATI, A., Mehrara, M., & Sayehmiri, A. (2011). New Vision on the Relationship between Income and Water Withdrawal in Industry Sector. *Natural Resources*, 2, 191-196. doi:10.4236/nr.2011.23025.
- HOSSEINZADEH, M., Saghaian, S., Nematollahi, Z., & Foroushani, N. (2022). Water consumption and economic growth: evidence for the environmental Kuznets curve. *Water International*, 47(8), 1333-1348. <https://doi.org/10.1080/02508060.2022.2091398>.

- KATZ, D. (2015). Water use and economic growth: reconsidering the Environmental Kuznets Curve relationship. *Journal of Cleaner Production* 88, 205-213. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.08.017>.
- LEE, J., & Tieslau, M. (2019). Panel LM unit root tests with level and trend shifts. *Economic Modelling* 80, 1-10.
- MURRAY, S., Foster, P., & Prentice, I. (2012). Future global water resources with respect to climate change and water withdrawals as estimated by a dynamic global vegetation model. *Journal of Hydrology* 448–449 (2012) , 14–29. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jhydrol.2012.02.044>.
- PERRON, P. (1989). The Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis. *Econometrica* , Nov., 1989, Vol. 57, No. 6, 1361-1401. <https://www.jstor.org/stable/1913712>.
- QIAO, N., Fang, L., & Mu, L. (2020). Evaluating the impacts of water resources technology progress on development and economic growth over the Northwest, China. *PLoS ONE* 15(3), 1-14. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0229571>.
- ROCK, M. (1998). Freshwater Use, Freshwater Scarcity, and Socioeconomic Development. *The Journal of Environment Development*, 7(3), 278-301. DOI: 10.1177/107049659800700304.
- TATOĞLU, F. (2013). *Panel Veri Ekonometrisi Stata Uygulamalı*. İstanbul: Beta Yayınları.
- ÜN, T. (2018). Panel Veri Modellerinin Varsayımlarının Testi. S. Giriş içinde, *Uygulamalı Panel Veri Ekonometrisi* (s. 73-101). İstanbul: Der Yayınları.
- WORLD BANK. (2016). *High and Dry Climate Change, Water, and the Economy*. Washington DC: The World Bank Group.
- WORLD BANK. (2023). *World Development Indicators*. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

EKLER:

Ek 1: Tablo 4: Hausman Testi Sonuçları

H₀: Katsayılar arasındaki fark sistematik değildir.	
chi2(4)	Prob>chi2
241.17	0.0000***

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Ek 2: Tablo 5: Sabit Etkili Panel Veri Modeli Sonuçları

Bağımlı Değişken: lnwater				
Gözlem Sayısı: 210				
Ülke Sayısı: 7				
F(4,199): 96.24				
Prob > F: 0.0000***				
Değişkenler	Katsayılar	Standard Hata	t	P> t
lngdp	6.868573	1.422139	4.83	0.000***
lngdp2	-7.655343	1.458694	-5.25	0.000***
lntrade	1.001691	0.2092453	4.79	0.000***
lntrade2	-1.133039	0.2026859	-5.59	0.000***
Sabit	89.11751	2.666296	33.42	0.000***
F testi tüm u_i: 0 F(6, 199): 635.07 Prob > F: 0.0000***				

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Ek 3: Tablo 6: Sabit Etkili Panel Varsayım Testleri Sonuçları

H₀: Değişen varyans yoktur.	
chi2 (7)	Prob>chi2
2552.33	0.0000**
H₀: Otokorelasyon yoktur	
Durbin-Watson	Baltagi-Wu LBI
0.54400624	0.61702566
H₀: Yatay kesit bağımlılığı yoktur.	
Test İstatistiği	Olasılık Değeri
8.366	0.0000***

Not: *** % 1, ** % 5 ve * % 10 seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

AIM AND SCOPE

Water is one of the most valuable natural resources in the world and is vital for the continuation of living, especially human welfare. At the same time, access to water is essential in ensuring economic development and improving the quality of life. In this respect, it is imperative to use water resources efficiently and effectively to ensure sustainable economic growth. However, the effects of global warming and climate change are becoming more evident, threatening sustainable economic growth through the availability of water resources. Therefore, it is necessary to accurately determine the direction and size of the relationship between water use and economic growth to reveal the relationship between water use and income, determine the current trends in countries, predict future developments and develop policies in line with these developments. Depending on countries' income levels, it is stated that water use increases in the first stage and decreases in the high-income stages. As a result of this situation, an inverted U-shaped relationship of the Environmental Kuznets Curve (EKC) type is indicated. Most studies on the Environmental Kuznets Curve focus on the relationship between environmental pollutants and economic growth, and there are many studies in this field. However, few studies examine the relationship between income and different environmental dynamics. Therefore, this study aims to determine whether there is an EKC-type relationship between water consumption and economic growth in G-7 countries. For this purpose, a panel data analysis is conducted using annual data of G-7 countries for the period 1991-2020.

METHODS

This study prefers panel data analysis since the series have unit and time dimensions. The model in panel data analysis is expressed as follows (Tatoğlu, 2013: 4):

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \beta_{kit} X_{kit} + u_{it}$$

Working with long-run data in the series requires including structural breaks in the models. For this reason, Im et al. (2005) Panel LM unit root test that considers structural breaks is used.

The model used in the Panel LM Unit root test is shown as follows (Lee and Tieslau, 2019: 2):

$$y_{it} = Z_{it}'\alpha_i + u_{it} \text{ ve } u_{it} = \rho_i u_{it-1} + \varepsilon_{it}$$

RESULTS

It is seen that the model obtained as a result of the analysis is statistically significant as a whole. At the same time, when individual variables are examined, it is seen that all of them are statistically significant, albeit at various levels of significance. According to the test results, it is understood that the level of economic growth has a positive effect on water consumption, and the square of economic growth has a negative effect. In the first stage, a 1% unit change in economic growth causes an increase of approximately 5.67% unit on water consumption, while it causes a decrease of 0.10% unit in the following periods of economic growth. This confirms an inverted U-shaped relationship between economic growth and water consumption in G-7 countries. Likewise, a 1% unit increase in trade openness in the early stages of economic growth leads to a 1.79% unit increase in water consumption, while it causes a decrease of approximately 0.27% unit in the following periods. Like economic growth, an inverted U-shaped relationship exists between trade openness to international trade and water consumption. These results obtained for G-7 countries are consistent with the results obtained by Barbier (2004), Cole (2004), Goklany (2002), Hemati et al. (2011), Hosseinzadeh et al. (2022), Katz (2015) and Rock (1998).

CONCLUSION

This study examines whether there is an EKC-shaped relationship between water consumption and economic growth in G-7 countries. According to the study's findings, there is an EKC-type relationship between water consumption and economic growth in G-7 countries. However, in addition to determining the shape and size of this relationship, it is important to identify the practices and policies that play a role in the decline in water consumption. The level of technology and the transition from agriculture to industry and services sectors are the main factors in the economic structure in which water consumption starts to decrease. In addition, it is stated that the creation of water resources at high economic levels and the orientation towards the efficient use of existing resources are effective. Hence, the general justifications put forward to explain the relationship emerging in G-7 countries. At the same time, it offers important extensions to the policies and practices to be developed regarding water management and efficiency in developing countries.

MERKEZ BANKASI DİJİTAL PARA BİRİMLERİNE GLOBAL BİR BAKIŞ AÇISI

Hakan KARA¹, Seyyide YAPAN², Salih MUTLU³

Özet

Bu çalışma, dijital paraların gerçek hayatta olası rolü ve geleceği hakkında değerlendirme yapmak suretiyle kripto para birimlerinin ve merkez bankası dijital para birimlerinin (CBDC-Central Bank Digital Currency) dinamik görüntüsünün bir çerçevesini sunmayı amaçlamaktadır. Son zamanlarda yaşanan parasal sıkılaşıma ile birlikte CBDC daha fazla gündeme gelecek bu konu üzerinde daha fazla durulacaktır. Amerikan Merkez Bankası'nın (FED-Federal Reserve) faiz artırımları ile birlikte piyasada parasal sıkılaşımanın etkisi ile küçük sermayeli bankalar iflas etmiş banka mudileri mevduatlarındaki parayı çekmeye çalışınca da bankalar fiziki olarak bu paraları ödemeyi karşılayamayacağından finansal anlamda şimdilik küçük bir kriz meydana gelmiştir. Öyle ki FED, para arzındaki azaltmaya bir süreliğine ara verip para arzını arttırarak bu küçük krizi çözmek için şahin duruşundan ödün vermek zorunda kalmıştır.

Hali hazırda devam eden dijital para birimi dalgasını bunların sosyal ve ekonomik anlamda gerekliliklerini, ana itici güçlerini ve paranın değişim serüvenini teknolojik gelişmeler ışığında tarihsel bir perspektiften göstermeyi hedeflemektedir. Bunun dışında CBDC'nin uygulama alanı bulmasıyla birlikte ekonomik ve sosyal olarak ne gibi riskler ve avantajlar barındırabileceği ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Merkez Bankası Dijital Parası, Merkez Bankası, Dijital Para ile Para Politikası

JEL Sınıflandırması: E3, E5, O3

A GLOBAL ASPECT ON CENTRAL BANK DIGITAL CURRENCIES

Abstract

This paper aims to provide a framework of the dynamic landscape of cryptocurrencies and central bank digital currencies (CBDC) by assessing the possible role and future of digital currencies in real life. With the recent monetary tightening, CBDC will be more and more in the spotlight. With the effect of monetary tightening in the market with the interest rate hikes of the Federal Reserve (FED), small capitalized banks went bankrupt, and when bank depositors tried to withdraw the money in their deposits, a small financial crisis occurred for the time being as the banks could not physically meet these money at the point of payment. So much so that the FED had to compromise its hawkish stance to solve this small crisis by pausing the reduction in money supply for a while and increasing the money supply. The current wave of digital currencies aims to show their social and economic necessities, their main driving forces and the evolution of money from a historical perspective in the light of technological developments. In addition, it is tried to

¹ Dr., hakankara4531@gmail.com ORCID: 0000-0003-3174-6473

² Doktora Öğrencisi, nalincakseyide@gmail.com ORCID: 0000-0003-2449-3703

³ Arş.Gör.Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, salih.mutlu@bilecik.edu.tr ORCID: 0000-0001-8162-6774

reveal what kind of economic and social risks and advantages CBDC may have when it finds an application area.

Keywords: Central Bank Digital Currency, Central Bank, Monetary Policy with Digital Money

JEL Classification: E3, E5, O3

1. Giriş

Paranın bulunması ve kullanılmasıyla beraber insan, ihtiyaçlarını daha hızlı bir biçimde giderebilmiş; ticaretin, ekonominin büyümesine böylece olanak sağlanmıştır. Malın mal ile değiştirilmesi ile başlayan süreç, değerli madenlerin alış verişte kullanılması, altın ile değiştirilebilen sertifikalar, banknot, bozukluk ve en nihayetinde kredi kartlarının kullanımı olacak şekilde para canlı bir organizma gibi sürekli ilerlemiş ve gelişmiştir.

Paranın bilinen geleneksel 5 işlevi bulunmaktadır (Karakayalı, 2010: 433-434).

- Değişim aracı olma,
- Değer ölçüsü olma,
- Ödeme aracı olma,
- Tasarruf biriktirme aracı olma,
- Geleceği öngörüleme aracı olma

Paranın kullanım alanı ve ekonomideki yeri çok büyüktür. Para sadece mal değiş tokuşunu sağlayan araç formundan çıkıp, ekonomiyi hatta sosyal yaşamı düzenleyici bir unsur haline gelmiştir. Bu bağlamda paranın yeni işlevini “sosyal statü belirleme ve insanı derecelendirme” olarak ifade etmek yanlış olmayacaktır. Son zamanlarda yaşanan teknolojik, bilimsel ve ekonomik gelişmeler ile birlikte merkez bankaları dijital paraları gündeme gelmiş ve paranın kaçınılmaz geleceği olmuştur. Bunun en temel nedeni kayıt dışılığı önlemek, tasarrufları tam anlamıyla yatırıma dönüştürmek ve teknolojik gelişmelere uyum sağlamaktır.

Dünya merkez bankaları yüksek enflasyon nedeniyle talebi dengelemek adına parasal sıkılaştırma politikasını uygulamaya başladılar. Bu durum CBDC gerekliliğini daha fazla gündeme getirecek ve konu üzerinde daha fazla durulacaktır. FED’ in sıkı para politikası, enflasyon ile mücadele neticesinde Ocak 2001’den bu yana en yüksek seviyesine, %5,50’ye ulaştı. 2022 yılının mart ayında ilk 25 baz puanlık faiz artışına başlayan FED enflasyon ile mücadele kapsamında 2023 yılının ilk yarısında, bir toplantı hariç tüm toplantılarda faiz artış kararı aldı. Faiz artışları neticesinde ABD tahvil faizleri artarken, elinde ABD tahvili bulunduran küçük sermayeli bankaların bilançolarında, bu tahvillerin vadesinden ve düşük faizinden dolayı problemler yaşandı. Parasal sıkılaştırmanın etkisi ile küçük sermayeli bu bankalar finansal istikrarı

bozulacak duruma geldi ve iflas riskleri ortaya çıktı. Bunlardan ilki olan Silicon Valley Bank mudileri mevduatlarındaki 42 milyar dolar parayı çekmeye çalışınca da bankalar fiziki olarak bu paraları ödeme noktasında karşılayamayacağından FED bu duruma müdahale etmek durumunda kalmıştır. Fakat finansal anlamda ufak çaplı krizin önüne geçilememiştir. Öyle ki domino etkisiyle daha sonra birçok banka faaliyetlerini sürdüremeyecek duruma gelince, FED, sorunu çözene kadar şahin duruşundan, parasal arzda azalmaya “tapering” gitmekten vazgeçip para arzında genişlemeye gitmiştir. Bu durum şunu göstermiştir; fiziki paranın, mudiler tarafından çekme talebini karşılayacak her hangi bir banka yoktur. Likidite riski olarak literatürde bahsi geçen bu risk bankaların, vadesi gelen mevduat ve diğer yükümlülüklerini karşılayabilecek düzeyde fiziki paranın olmaması sebebiyle bu riskin ortaya çıkması ve krize girme ya da zarar etme ihtimalidir. Aktif-pasif vade uyumsuzluğu, aktif kalitesindeki bozulmalar, beklenmeyen kaynak çıkışları, karlılıktaki düşüş ve krizler likidite riskinin temel kaynaklarıdır (Hazar ve Babuşcu, 2017: 128).

Deutsche Bank tahvillerinin kredi risk primi de sert bir şekilde artması piyasalarda panik havası yaratmıştır. Bu krizlerin yaşanmasıyla banka mudilerin ani ve büyük topluluklar halinde fiziki para taleplerini bankaların karşılayamayacağı da sınanmış oldu. Bu durum CBDC konusunda merkez bankalarının elini daha da güçlendirmiştir. CBDC’lerin kullanımıyla birlikte hem zaman ve paradan tasarruf hem de halkların tasarruflarını sisteme katarak yatırımlara dönüştürme hedefi gözetilmektedir. Böylece hem mudileri hem de finansal sistemi risklere karşı daha güçlü bir şekilde koruma hedefi gözetilmektedir. Fakat bu yeni para sistemi hayata geçirilmeye çalışılırken, kişilerin finansal anlamda merkeze daha fazla bağlı olması riski ortaya çıkmaktadır.

Bu makalede, CBDC alanındaki son gelişmeleri araştırmacılar ve uygulamacıların CBDC’ye daha yakından bakmalarına yardımcı olacak şekilde gözden geçirerek CBDC teknolojisine ilişkin bazı bilgiler değerlendirilecektir. Çalışma, CBDC’nin olası kullanım alanları ve hedeflerini ön görebilme adına görüşler bildirecek daha fazla araştırma için yeni alanlar sunmayı amaçlamaktadır.

Çalışmada yeni bir para biçimi olarak merkez bankası dijital para birimi (CBDC) çıkarılmasının, mevcut uygulamalar ve yasal düzenlemeler de göz önüne alınarak avantaj ve riskleri analiz edilmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda çalışmada betimleyici analiz yöntemi kullanılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde CBDC ile ilgili ulusal ve uluslararası merkez bankası dijital para uygulamaları ile ilgili literatür çalışmalarına yer verilmiştir. İkinci bölümde dijital paranın tanımı ve kapsamı hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümünde CBDC’nin amacı, avantaj ve dejavantajlarından bahsedilerek CBDC ile ilgili olası çekincelere yer vermeye çalışılmıştır. Dördüncü

bölümde Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın CBDC üzerine yaptığı çalışmalara yer verilmiştir. Son bölüm olarak çalışmada, CBDC'nin gelecekte olası kullanım amacı, kullanım alanında ne gibi farklılık olacağı konusu üzerinde durulmuştur. Fiziki paranın yerini almasıyla beraber paranın olası yeni bir özelliğinin ortaya çıkacağı fikiri ortaya atılmıştır.

2. Ulusal ve Uluslararası Literatür

Merkez bankası dijital para uygulamasının henüz yeni olması ile birlikte somut sayısal çıktılarının netleşmemiş olmaması bu konunun literatürde ağırlıklı olarak kavramsal çerçevesinin sunulması, muhtemel etkilerinin öngörülmesi ile avantajları ve dezavantajlarının değerlendirilmesi gibi niteliksel türde araştırıldığı ifade edilmektedir (Acar ve Öztürk, 2021).

Uluslararası nitelikteki çalışmalardan Wadsworth (2018), Yeni Zelanda'da kamu kullanımı için CBDC çıkarmanın maliyet ve faydalarını tartıştığı çalışmasında, özellikle para politikası ve finansal istikrar açısından uygulamanın hem olumlu hem de olumsuz yansımaları olabileceğini değerlendirmiştir. Kim (2020), çalışmasında Çin merkez bankası dijital para biriminin önemi üzerinde durmuştur. Bu anlamda CBDC'ye olan motivasyonu artıran başlıca gelişmeler kripto para birimlerinin hızlı yükselişi ve büyük teknoloji firmalarının finansal hizmetlere yönelmesidir. Priyadarshini ve Kar (2021), CBDC'lerin potansiyel fayda ve risklerini inceleyerek Hindistan'da bir CBDC olasılığını tartışmıştır. Çalışmada dijital para birimi uygulamasında internet altyapısının kritik öneme sahip olduğuna vurgu yapılmış, ayrıca merkez bankalarının finansal sistemdeki rolünün artmasına neden olacağı değerlendirilmiştir. Ozili (2022), Nijerya merkez bankası dijital para birimi olan e-Naira'nın sağladığı avantajlar yanı sıra uygulamanın risklerini araştırmıştır. Uygulamanın para politikasını destekleme, finansal katılımı artırabilme gibi avantajlar taşımasının yanında veri hırsızlığı, siber saldırı tehdidi gibi bir takım riskleri de barındırdığı vurgulanmıştır. Kshetri (2023), Çin'in dijital para birimini piyasaya sürme noktasında tüketicilere sağlanılacak faydaları analiz etmiştir. Çalışmada aynı zamanda ulusal dijital para birimlerinin geliştirilmesi için küresel standartları belirlemek üzere dijital yuan üzerine bir perspektif sunulmuştur.

Yurt içinde yapılan çalışmalardan Kutlu ve Güven (2019), bankacılık sektörü, akademisyenler, TCMB ve düzenleyici otoritelerden uzmanlarla yapılan görüşmeleri merkez bankası dijital para birimi kapsamında değerlendirerek, Türkiye'de uygulamanın hem fırsatlarını sunmuş hem de atılacak adımlar hakkında önerilerde bulunmuştur. Al ve Akyazı (2019), merkez bankası dijital para biriminin etkilerini betimleyici analiz yöntemiyle araştırmış, sonuç olarak ise, bu yeni araç ile faiz ödemesi yapılabildiği takdirde para politikası aracı olarak da kullanılabileceğini, diğer taraftan yol açabileceği belirsizlikler nedeniyle finansal istikrar kapsamında

risk barındırdığını değerlendirmiştir. Koç (2020), merkez bankasının dijital para kullanımı irdeleyen çalışmasında CBDC'nin hem geç kalma maliyetleri açısından avantaj sağlayacağını hem de teknoloji boyutuyla çağa uyum sağlanmış olacağını ifade etmiştir. Acar ve Öztürk (2021), çalışmasında CBDC'ler hakkında kavramsal çerçevenin betimlemesi, merkez bankalarının bu teknolojiye uyum sürecinin incelenmesi ve parasal otoritenin de yeni olan uygulama karşısında stratejilerine yer vermiştir. Çalışmada merkez bankalarının uygulamaya adaptasyon sürecinde istekli oldukları ve bu konuda çaba sarf etmeleri sonucuna varılmıştır. Küçükıralı ve Afşar (2022), çalışmasında TCMB tarafından tasarım aşamasında olan dijital Türk lirasının ülke ekonomisi üzerindeki etkilerini Swot analizi ile değerlendirmiştir. Sonuç olarak ise CBDC ile finansal sistemin verimliliği ve güvenliğinin pozitif etkileneceği, teknik altyapının zayıflığı ve toplumda oluşacak dijital veri mahremiyeti kaygısının ise projenin kabulü aşamasında negatif unsur olarak yer aldığı belirtilmiştir. Ünlü vd. (2023), CBDC uygulamasının Türkiye ekonomisi üzerine olası etkilerinin tespitine yönelik çözümler yapılmasının amaçladığı çalışmada, TCMB'nin söz konusu uygulama çerçevesinde prototip ülkeleri de izleyip hızlı ve güvenilir aksiyonlar olarak dijital para ihracı sürecinde dünyada ana aktörler arasında yer alabileceği değerlendirilmiştir. Yıldırım vd. (2023) ise, CBDC için farklı protokol ve tasarım özelliklerini, blok zincir teknolojisi uzmanlarından yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanarak topladığı veriler ile karşılaştırmalı olarak değerlendirmiştir.

3. Dijital Para Tanımı ve Kapsamı

Hizmet, menkul kıymet ve varlığa dayalı olmak üzere üç başlık altında toplanan tokenları⁴; dijital olarak transfer edilebilen, bir birim değere sahip, blockchain⁵ tabanlı kripto varlıklar olarak tanımlamak mümkündür (Yüksel, 2020: 431). Merkez bankası dijital para birimleri ise; hükümetler tarafından oluşturulan, o ülkelerin merkez bankaları tarafından yönetilen ve yasal para birimlerini sanal ortamlarda temsil eden token birimlerdir (Ozili, 2023: 216). Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından önerilen genel tanıma göre merkez bankası dijital para birimlerini dijital formda bir tür yasal ve geçerli para birimi olarak adlandırmak mümkündür (Kiff vd., 2020: 38). CBDC, her ne kadar çoğu kişi tarafından yeni bir merkez bankası para biçimi olarak düşünülse de, Uluslararası Ödemeler Bankası (BIS)' e göre tanımı henüz netleşmemiş, sadece bir dizi kavramı işaret etmek için kullanılan yeni formda terimler bütünüdür. İngiltere Merkez Bankası (BOE), dijital para birimlerini merkez bankası rezervlerinden daha geniş erişilebilirliğe ve potansiyel olarak perakende işlemler için nakitten çok daha fazla işlevselliğe sahip olan, diğer merkez bankası para biçimlerinden ayrı bir operasyonel yapıya sahip ve son olarak gerçekçi

⁴ Bitcoin ve Ethereum dışındaki tüm kripto para birimlerini ifade eder.

⁵ Bloklardan oluşan paylaşılabilen ve üzerinde değişiklik yapılamayan zincir bir yapının, dağıtık yapıda bir veri tabanı sistemi olarak şifrelenmiş işlemlerin takibini sağlaması.

değerlendirmelerle, altında rezervlerdeki orana kıyasla değişik oranda faizler getirebilen elektronik merkez bankası para türü olarak adlandırmıştır (Ward, 2019: 9). Kısacası CBDC, merkez bankası tarafından üretilip dağıtılan dijital para birimini ve bu kapsamdaki işlevleri kapsar. Akıllı sözleşmeleri kullanarak iş sürecini otomatikleştiren, işlem hızını ve güvenliği arttıran dağıtık defter teknolojisi (DLT)'nin, ülkelerin merkez bankaları tarafından o ülkenin para biriminin dijital ortama aktarılması sonucu CBDC'ler ortaya çıkmaktadır (Klein vd., 2020: 14). CDDBC'ler, kripto para birimlerinden farklı olarak ilgili ülkelerin merkez bankası tarafından oluşturulur ve geliştirilirler (Laboure vd., 2021: 663-664).

Günümüz teknolojisindeki yaşanan son gelişmeler ile birlikte, toplum dijital kanallara yönelmiş ve bu da merkez bankalarına yeni bir rekabet politikası izleme zorunluluğu getirmiştir. Merkez Bankaları bu rekabet koşullarında azalan nakit kullanımı ile birlikte, bu yeniliklere uyum sağlamak adına dijital para konusunda bir adım atma mecburiyetinde kalmıştır (Koç, 2020: 198). İçinde bulunduğumuz yüzyılda, nakit para herkes tarafından ulaşılabilir iken, takas hesapları sınırlı sayıda kuruluşta, özellikle de bankalara açıktır. Neredeyse her gün yeni kripto türleri ortaya çıkmakta ve her ülke kendi dijital parasını piyasaya sunmasının gerekliliğini tartışmaktadır (Bech ve Garratt, 2017: 59-60). Ülkelerin gündeminde merkez bankaları para dijital para birimi (MBDPB) tasarımı, avantajları ve çekinceleri ile birlikte, rekabet koşulları ve mevcut şartlara uyum sağlama gibi konular yer almaktadır. Ancak tüm dünyada CBDC, güvenli ödeme seçeneklerini azaltma veya değiştirme aracı olarak kullanma, potansiyel veri ihlalleri, finansal kurumların iktidarsızlaştırılması ve bireylerin mahremiyet kaybı gibi çekincelere neden olmaktadır.

4. Merkez Bankası Dijital Para Birimi'nin Amacı ve Avantajları

Dijital para fikri yeni bir oluşum değildir. Çoğumuzun hayatına debit ve kredi kartları başta olmak üzere ödeme ile ilgili çeşitli uygulamalar eşlik etmektedir. Bu durumda CBDC'leri mevcut dijital paralardan farkını ifade etmek gerekmektedir. Merkez Bankaları ticari bankalara para gönderir ve ticari bankalar da ATM'ler aracılığı ile bu paraları müşterilerine ulaştırır. Buradan anlaşılacağı üzere merkez bankalarının dijital para birimlerini tüketiciye direkt ulaştırması ödemelerin daha hızlı yapılmasını ve süreç gecikmelerini azaltabilecektir. Ayrıca bu durum işlem maliyetini düşürüp, kıtalararası para alışverişlerinde de gerek şirketlere gerekse tüketiciye fayda sağlayacaktır. Genel anlamda ekonomistler CBDC'yi temel olarak verimli, güvenli ve modern bir merkez bankası parası olarak görmektedir. CBDC ile birlikte mobilite ve akışkanlık sağlanarak ödemelerde kolaylık sağlanacaktır. CBDC'nin hayata geçmesiyle birlikte paranın özelliğinde, dayanıklılığında, kullanım alanında değişimler olacaktır. Böylece ticarete daha kolay rekabet edebilme olanağı sağlayacaktır (Kumhof ve Noone, 2018).

CBDC'nin merkez bankalarının para politikaları ve finansal istikrar üzerindeki etkisinin çarpıcı olması beklenmektedir. Daha etkin, hızlı ve güvenilir bir para birimi olarak verimli ödeme sistemi tüm dünyada hızı kaliteyi ve güvenliği artırıp ve maliyetleri düşürecektir (Mancini-Griffoli vd., 2018). Yeni bir merkez bankası para biçimi olarak CBDC, bir para politikası aracı olarak hareket ettirilerek hane halkı ve şirketler üzerinde daha etkin bir rol alacaktır. Böylece merkez bankalarının daha geniş boyutta politika hedeflerini etkileme potansiyelini doğuracaktır. Merkez bankaları CBDC'nin kullanılması ile makroekonomik şoklara yanıt vermede daha esnek olacaktır. Fakat bu şoklara alacakları tedbirler e-para olan CBDC'ler aracılığıyla olduğundan "hane halkları ve şirketler bundan ne ölçüde ve nasıl etkilenecektir" sorusu önemli hale gelmektedir. Ayrıca, ciddi bir ekonomik kriz durumunda, CBDC kullanımıyla daha hızlı parasal enjekte piyasayı finanse edilebilecek, mali teşvik sağlanmasıyla krizin atlatılması kolaylaşacaktır (Dyson and Hodgson, 2017).

CBDC'nin kullanılmaya başlamasıyla zamandan, paradan ve paranın depolanma maliyetlerinden tasarruf sağlanacaktır. Böylece faiz oranları düşürülebileceği gibi vergi adaletsizliğinin sebep olduğu mülkiyetin tabana yayılmasını engelleyici durumların da ortadan kalkacağı varsayılabilir. Kayıt dışılığın önlenmesi ile atıl bir biçimde bekleyen tasarrufların yatırıma dönüşmesine imkân sağlanmasıyla, uzun vadeli GSYİH artacaktır. Geleneksel ödeme sistemleri, yıllık bazda tüketici ve üreticilere milyarlarca dolara mal olmaktadır. Bu nedenle blockchain sistemi ile kullanılan dijital paralar hem maliyet hem de zaman yönünden kullanıcılara tasarruf sağlayacaktır.

5. Merkez Bankası Dijital Para Birimi'nin Çekince ve Riskleri

Merkez Bankası Dijital Para Birimleri ile ilgili bazı çekinceler de mevcuttur. Geleceğin para birimi olarak düşünülen CBDC'ler, sadece bir tık ile mevduat hesabından dönüştürülebilirler ve bu da bireyler için tehlikeli bir hal alabilir. Diğer bir çekince ise, tamamen sanal ortamda yaşanan bu alışverişin büyük bir elektrik kesintisi, bilgisayar korsanlığı ve en büyük tehlike olan ülke vatandaşlarının bunu hür iradeleri ile ne derecede kabul edecekleri ve bu durumun tüm sistemi nasıl etkileyeceği sorusudur. Ekonomik istikrarsızlıklar döneminde bankalara yapılan dijital atakların nasıl yaşandığını çok daha iyi gösterebilmektedir.

Merkez bankalarının dijital para birimi (CBDC) çıkarma olasılığı, bu yeni para biçiminin mevcut para biçimleriyle nasıl bir arada var olacağı ve etkileşime gireceği, hane halkları ve şirketlerin hatta devletlerin kullanım alanlarının nasıl genişletileceği sorunu henüz netliğe kavuşturulamamıştır (Pollock, 2018). CBDC, tam olarak bankaların aracılık hizmetlerinin ortadan kalkması ile çeşitli bozulmalara yol

açabileceği gibi, Merkez bankası mevduat tahsilatında haksız rekabet avantajından yararlanacağını ifade etmiştir. Bu durum, kredi temininde rekabet açısından dezavantajlar yaratacak ve kredi verimsizliğine, çıkar çatışmalarına ve mali kayıplara yol açacaktır.

CBDC teknolojisine geçiş olduğunda, CBDC ile banka parası arasında işlem maliyetsiz konvertibilite, banka parası arasında parite, ve para politikasının ticari banka kredisi oluşturmasını desteklemek gibi klasik işlevler için kullanılma ihtimali olduğu gibi, yeni bir işlev olarak ödül ve ceza mekanizmasını kullanarak gerçek ve tüzel kişileri hatta devletleri; sosyal statü belirleme ve insanı derecelendirme işlevi ile oluşabilecek merkez bankaları parasal egemenliği de muhtemeldir. Bu işlevle, CBDC ile kurulan bir para sistemi, merkez bankasının öncelikleri hakkında çok önemli bir siyasi karar barındırmaktadır.

CBDC projelerinin mevcut duruma göre ve birkaç yıl içinde resmi CBDC sunumları başladığında bunun dijital para evreni için ne anlama geleceği önem kazanırken, toplumun bütünüün yararı gözetmeksizin oluşturulacak bir CBDC'nin, bir dijital para birimi olarak, finansal istikrarsızlık risklerini artırabilir.

Merkez Bankası dijital parası yani kısa adıyla CBDC'lere karşı ilk ciddi olumsuz tepki Amerika'da yaşandı. Parlemonun kalabalık olan parçası Temsilciler Meclisi'nde CBDC'ye karşı güçlü bir ses yükseldi. Temsilciler Meclisi'nde Cumhuriyetçi Parti'nin Çoğunluk Lideri Tom Emmer, 22 Şubat'ta 'CBDC Anti Gözetleme Yasası' ismi ile bir kanun teklifi sunarak CBDC'ye karşı negatif bir mücadeleyi başlattı.

Emmer'in sunduğu yasa teklifine göre ABD Merkez Bankası FED, dijital dolar yani bir CBDC çıkarırsa bunu doğrudan vatandaşa veremeyecek ve para politikası aracı olarak kullanamayacak. Bu durumda CBDC haline getirilmiş dolar sadece şu an çok yavaş ve pahalı olan yurt dışı para transferlerinde işe yarayacak.

İlk zamanlar merkez bankaları blokzincire karşı iken daha sonradan blokzincirin merkezi ve sınırsız olarak da kurgulanabileceğinin farkına vardı. Ancak blockchainin üstün bir teknoloji olduğunu kabul etmek istemediler. Bu yüzden yeni para birimlerine kripto euro ya da kripto dolar demediler. Her zamanki gibi gerçeği saklayan dijital yuan, dijital euro, dijital dolar vb. ifadeler kullanmaya başladılar. Oysa günümüzde kullandığımız sınırsız paralar zaten büyük oranda dijitaldir. Merkez bankalarının ürettiği paranın sadece en fazla %5-10'u fiziksel kağıt ya da metal olarak dolaşımda bulunur. Geri kalan para dijital kayıtlar şeklinde işlemektedir.

Bir ülkede merkezi kontrolü olan, blokzincir üzerine oturtulmuş sınırsız para yani CBDC dışında hiç bir para çeşidi kullanılamazsa o ülkenin vatandaşlarının yaptığı her hareket finansal izleri üzerinden merkez bankası tarafından takip edilir. Eğer yurttaş merkez bankasının ya da ülke yöneticilerinin hoşuna gitmeyen davranışlar sergilerse, kendisinin CBDC hesaplarına el konulup, hesapları dondurulabilir. Hatta hesapları kapatılarak tamamen sistem dışında bırakılarak yaşayan ölü haline

getirilebilir. Özellikle de Çin gibi totaliter ülkelerde, vatandaşlar ‘sosyal kredi’ gibi sistemler ile davranışlarına göre adeta notlandırılıyorsa, CBDC merkezi yönetimlerin elinde öldürücü bir silah haline gelebilir. Totaliter yönetim CBDC ve ‘sosyal kredi’ puanlarını birleştirip kişileri siyasi seçimlerine, inanışlarına, tercihlerine, sigara ve alkol gibi kullanımlarına hatta beslenme biçimlerine kadar takip edip; beğenmediği durumlar oluştuğunda CBDC üzerinden kişiler cezalandırabilir.

Örneğin Afrika’nın en büyük ekonomisi ve 211 milyon nüfusu ile en kalabalık ülkesi olan Nijerya, Ekim 2021’de dünyanın ilk geniş kapsamlı e-Naira adlı CBDC’yi hayata geçirdi. Ülkenin merkez bankası olan CBN, bankaların kripto borsalarıyla işlem yapmasını yasaklamıştı ve tamamen nakitsiz topluma geçişi hedeflemişti. Ancak bu CBDC deneyi tam bir başarısızlıkla sonuçlandı. E-Naira 1 yılı aşkın süredir tedavülde olmasına rağmen nüfusun sadece yüzde 0,5’i (yaklaşık 1 milyon kişi) bu CBDC’yi kullandı (<https://www.bloomberg.com>). Öte yandan CBDC’yi reddeden Nijerya’lılar bitcoin başta olmak üzere merkeziyetsiz kripto varlıklara ise adeta akın etti. Kucoin tarafından Nisan 2022’de yayınlanan bir araştırmaya göre ülkede 18-60 yaş arası nüfusun yüzde 35’ini oluşturan 33,5 milyon kişi son altı ayda kripto para işlemi yaptı. (<https://cointelegraph.com>).

6. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Dijital Para Kapsamında Yapılan Çalışmalar

Türkiye’de CBDC ilk kez 2020 yılında kripto paralarla ilgili çalışmalar yapma üzere kurulan Finansal İnovasyon Genel Müdürlüğü’nün çatısı altında bir Ar-Ge projesi olarak başlatılmıştır. 2021 yılının ikinci yarısına gelindiği ise, Merkez Bankası Dijital Türk Lirası Ar-Ge projesi hakkında basın duyurusu yayınlanarak, TCMB ile Aselsan, Havelsan ve Tübitak-Bilgem kuruluşları arasında imzalanan karşılıklı anlaşma protokolleri neticesinde “Dijital Türk Lirası İşbirliği Platformu” oluşturulmuştur. Böylece söz konusu proje kapsamında stratejik önemde olan teknoloji alt yapısının ön testlerinin yapılacağı birinci faz başlatılmıştır (<https://www.tcmb.gov.tr>).

29 Aralık 2022 itibarıyla söz konusu planlanan sürecin başarı ile tamamlandığı, “Dijital Türk Lirası Ağı” kullanılarak ilk ödeme işlemlerinin yapılabildiği TCMB tarafından açıklanmıştır. Açıklamanın devamında, merkez bankasının teknoloji desteği veren paydaşlarıyla devam ettiği dar kapsamlı ve kapalı devre pilot uygulama testlerinin de 2023 yılında devam edeceği ve elde edilen sonucun kamuoyu ile paylaşılacağı belirtilmiştir. Platform tarafından 2023 yılı içerisinde seçili bankalar ve finansal teknoloji şirketlerinin de dahil edildiği genişletilmiş pilot testlerinin ileri safhaları hedeflenmektedir. Bu kapsamda dağıtık defter teknolojilerinin ödemeler ekosistemlerinde kullanımı ve anlık ödeme sistemleri ile entegrasyonu gibi konularda tasarlanan özgün mimari kurgulara ait testlere yer verilecektir. Aynı zamanda 2023

yılı boyunca Dijital Türk Lirası'nın teknolojik gerekliliklerinin yanında, iktisadi ve hukuki çerçevesine dair çalışmalara öncelik verileceğinin vurgusu da yapılmıştır (<https://www.tcmb.gov.tr>).

7. Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bugün dünya üzerinde Çin, Nijerya gibi ülkeler nakitsiz toplum felsefesi ile yola çıkarak merkez bankası dijital parasını uygulamaya başlamaktadır. Fakat CBDC'ler aracılığıyla hiçbir dayanağı olmayan, bastıkları sınırsız paraların özelliklerini blockchain teknolojisine taşımayı hedeflemektedir. Bununla birlikte kişilerin, bir dayatma ve yasal bir zorunluluk olmaksızın kendilerini enflasyona karşı güvende hissettiği altın-gümüş, nakit para ve son zamanlarda bitcoin seçeneklerini bırakıp sadece CBDC kullanmak isteyecekleri söylemek güç olacaktır. Vatandaşlarını buna zorlayan devletlerde ilk etapta toplumsal huzursuzluk çıkma ihtimalinden bahsedilebilir. Bunu ifade etmekteki en önemli sebep vatandaşlarının kendilerini özgür hissetmemesi ve ileride yapabileceği harcamalarına, işledikleri bir kusurdan dolayı devlet eliyle yasak getirilebilmesi ve en temel hakları olan harcama özgürlüğüne kısıtlama getirilme olasılığıdır. Dijital paranın paraya yeni bir özellik daha getirecek olmasından makalemizde bahsetmiştik. CBDC'lerin toplumda tam anlamıyla kabul görmesi, benimsenmesi ve kullanım alanının yaygınlaşmasından sonra "sosyal statü belirleme ve insanı derecelendirme" gibi yeni bir işlevi olacaktır. Bunu ifade etmemizdeki temel dayanak kayıt dışılığın tam anlamıyla önüne geçilerek ceza ve ödül sistemini para üzerinden uygulanabilirliğinin önü açılacak olmasıdır. Temel ihtiyaçların karşılanması (sosyal, ekonomik ve psikolojik) merkezi yönetim tarafından sosyal puan sistemi kurularak ya da kişilerin karbon ayak izi seviyesi belirlenerek kişilerin aylık ne tüketip ne tüketemeyeceği, nereye seyahat edip edemeyeceği, seyahat ederken hangi ulaşım aracını kullanabileceği, iletişim araçlarını kullanıp kullanamayacağı, sağlık hizmetlerinden ne ölçüde faydalanabileceği merkezi olan bir CBDC ile mümkün görünmektedir.

Merkezi blockzincirler sayesinde arsa, bina, ulaşım, personel vs alanında büyük tasarruf sağlıyorken asıl tehlikeli olan, hükümetlere tüm yurttaşların her finansal işlemini takip imkanı vermesidir. Olası bir kısıtlama kararı ile kişilerin harcama özgürlükleri tehdit edilebilir ve Merkez Bankaları kendi sınırsız paralarını basarken, bu paralarla sosyal statü belirleme ve insanı derecelendirme işlevi ihtimal dahilinde bir tehdit olarak gündemde olabilecektir.

Nijerya ya da Çin vb. ülkelerde halkların geçirdiği ağır sıkıntıları ve daha ötesini yaşamak istemeyen her paydaş ülkesinde CBDC ve nakitsiz toplum alanlarında yapılanları dikkatle takip etmek zorundadır. Siyasetçiler üzerinde hukuki yollardan baskı oluşturup finansal özgürlükler, özel yaşamın gizliliği ve mülkiyet hakkı konularında tehlike oluşturacak her türlü uygulamaya karşı güçlü tavır sergilemek gerekir.

Bu noktada ihtiyaç olan, bitcoin özelliği taşıyan bağımsız bir finansal araçtır. Herhangi bir merkezi, yöneticisi, çalışanı olmayan, her türlü ön yargı, siyasi görüşten bağımsız sadece insan ve toplum yararı amaçlayan, kodlarına önceden işlenmiş yazılımı sayesinde tek ve değişmez sınırlı değere dayalı para politikası bağımsızlık için önemlidir. Bu nedenle BTC gibi kullanım alanı olan, finansal aracılık ihtiyaçlarına cevap verebilen, çağa ayak uyduran, sınırlı kişilerin değil tüm insanlığın çıkarını düşünen diğer sınırlı kripto varlıklar ile birlikte enflasyona karşı orta ve uzun vadede dünyanın kanayan yarasına derman olacaktır. Tıpkı doğal sınırlı paralar altın ve gümüş gibi. Bitcoin ve kriptovarlıklar da dijital dünyada hareket eder ancak onlar altın ve gümüşün özelliklerini dijital dünyaya taşır. Oysa CBDC'ler sınırsız paraların özelliklerini blockchaine taşıyor.

CBDC'lerin Bitcoin vb merkeziyetsiz ve bağımsız kripto varlıkların aksine sınırsız oluşu da cabası. CBDC'ler dışında başka bir parasal varlık kullanılmazsa, merkez bankaları sürekli herhangi bir limit olmadan ve eskisine kıyasla çok çok daha az maliyetle CBDC üreteceği için vatandaş enflasyondan adeta hiçbir şekilde kaçamaz. Böylece yurttaşların varlıkları sürekli erir. İşte bu nedenler ile tüm dünya halklarının CBDC denemeleri ve nakitsiz toplum arayışlarına karşı dikkatli ve tetikte olması şarttır. CBDC'ler daha etkin para politikası uygulamaları, daha adil vergilendirme, daha hızlı ve ucuz yurtdışı para transferleri için ya da stablecoin şirketlerinin oluşturduğu güvensizlik ortamına karşı çözüm olarak kullanılabilir. Ancak hem bugünkü paraların kağıt versiyonları, hem doğal sınırlı varlıklar altın-gümüş, hem de kripto sınırlı paralar Bitcoin, Ethereum vb sürekli vatandaşın kullanımına açık olmalıdır. Sınırlı, merkeziyetsiz ve bağımsız parasal varlıklara erişim olmazsa yurttaşlar hem özel hayatlarının gizliliğini hem de enflasyona karşı finansal özgürlüklerini kaybeder.

Türkiye'de komplo teorisyenleri yıllarca nakitsiz topluma güya karşı çıktılar fakat Ülkemizde de CBDC geliştirme çalışmaları hızla devam etmektedir. Yapılması gereken baskıcı uygulamalarla vatandaş hiçe saymamak, vatandaşın endişelerini ve çıkarlarını göz önünde bulundurarak bir bütünü sağlamak olmalıdır.

Kaynakça

AL, İ. & AKYAZI, H. (2019). Merkez Bankası Dijital Parası ve Para Politikasına Yansımaları. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19(3), 573-593.

BECH, M. L. & GARRATT, R. (2017). Central Bank Cryptocurrencies. BIS Quarterly Review September 2017. Obtenido en SSRN:: <https://ssrn.com/abstract, 3041906>.

DYSON, B. & HODGSON, G. (2017). "Digital Cash: Why Central Banks Should Start Issuing Electronic Money." Available at: http://positivemoney.org/wp-content/uploads/2016/01/Digital_Cash_WebPrintReady_20160113.pdf.

HAZAR, A. & BABUŞCU, Ş. (2017), Banka Aktif Pasif Yönetimi, Ankara: Bankacılık Akademisi Yayınları.

KIFF, M. J., ALWAZIR, J., DAVIDOVIC, S., FARIAS, A., KHAN, M. A., KHIAONARONG, M. T. & ZHOU, P. (2020). A Survey of Research on Retail Central Bank Digital Currency, WP/20/104. Washington.

KIM, G. (2020). Why is China Going to Issue CBDC (Central Bank Digital Currency)?. The Journal of Internet Electronic Commerce Research, 20(4), 161-177.

KLEIN, M., GROSS, J. & SANDNER, P. (2020). The Digital Euro and The Role of DLT for Central Bank Digital Currencies. Frankfurt School of Finance & Management GmbH, FSBC Working Paper.

KOÇ, S. (2020). Paranın Dijitalleşmesi ve Merkez Bankası Dijital Para Olasılığı. Bitlis Eren Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik İzdüşüm Dergisi, 5(2), 196-204.

KSHETRI, N. (2023). China's Digital Yuan: Motivations of the Chinese Government and Potential Global Effects. Journal of Contemporary China, 32(139), 87-105.

KUMHOF, M. & C. Noone, (2018), "Central Bank Digital Currencies - Design Principles And Balance Sheet Implications", Bank of England, Staff WP No. 725.

KUTLU, A., & GÜVEN, A. (2019). From an Emerging Economy Perspective: Central Bank Digital Currency Analysis of Turkey. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3436386>.

KÜÇÜKKIRALI, Z., & AFŞAR, K. E. (2022). Türkiye'de Merkez Bankası Dijital Parasının Potansiyel Etkileri: Swot Analiziyle bir Değerlendirme. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (48), 142-158.

LABOURE, M., H.-P. MÜLLER, M., HEINZ, G., SINGH, S., & KÖHLING, S. (2021). Cryptocurrencies and Cbdc: The Route Ahead. Global Policy, 12(5), 663-676.

MANCİNİ-GRİFFOLİ, T., PERIA M. S. M., AGUR, I, KIFF, J., POPESCU, A. & ROCHON, C. (2018), “Casting Light on Central Bank Digital Currency”, IMF Staff Discussion Note, 18/08.

OZILI, P. K. (2022). Central Bank Digital Currency in Nigeria: Opportunities and Risks. in the New Digital Era: Digitalisation, Emerging Risks and Opportunities, 109, 125-133.

OZILI, P. K. (2023). Central Bank Digital Currency Research Around the World: a Review of Literature. Journal of Money Laundering Control, 26(2), 215-226.

ÖZTÜRK, N. & ACAR, O. (2021). Paranın Dönüşümünde Yeni bir Evre: Merkez Bankası Dijital Parası. Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi, 3(2), 85-104.

POLLOCK, A. J. (2018), Testimony to the Subcommittee on Monetary Policy and Trade of the Committee on Financial Services, United States House of Representatives, Hearing on “The future of money: Digital currency, July 18, 2018.

PRİYADARSHİNİ, D. & KAR, S. (2021). Central Bank Digital Currency (CBDC): Critical Issues and the Indian Perspective. IEG Working Papers No: 444.

ÜNLÜ, A., KÜLÜNÇ, S., TUTGUN, S. & ÇELİK, R. (2023). Merkez bankalarının Dijital Para İhracı: TCMB Örneği. Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 14(1), 1-27. Doi:10.54688/ayd.1164862.

WADSWORTH, A. (2018). The Pros and Cons of Issuing a Central Bank Digital Currency. Reserve Bank of New Zealand Bulletin, 81(7): 1-21.

WARD, O. & ROCHEMONT, S. (2019). Understanding Central Bank Digital Currencies (CBDC). Institute and Faculty of Actuaries, 1-52.

YILDIRIM, E., AFŞAR, K. E., & BEKTAŞ, R. (2023). Merkez Bankası Dijital Para Birimi: Tasarım ve Protokol Mekanizmaları Bağlamında Karşılaştırmalı Bir Analiz. Bilişim Teknolojileri Dergisi, 16(1), 55-66.

YÜKSEL, F. (2020). Kripto Varlıklar ve Ifrs Kapsamında Kripto Paraların Muhasebeleştirilmesi. Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi, 13(2): 429-451.

<https://cointelegraph.com/news/lack-of-proper-financial-services-boosts-crypto-ownership-in-nigeria-says-report> Erişim Tarihi: 18.03.2023

<https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-10-25/shunned-digital-currency-looks-for-street-credibility-in-nigeria?leadSource=uverify%20wall> Erişim Tarihi: 29.12.2022

<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Duyurular/Basin/2021/DUY2021-40> Erişim Tarihi: 23.03.2023

<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Duyurular/Basin/2022/DUY2022-55> Erişim Tarihi: 23.03.2023

VERGİ YÜKÜ İLE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNİN PANEL EKONOMETRİK ANALİZİ

Dr. Öğretim Üyesi Ferid ÖNDER¹

Özet

Ekonomik aktiviteyi yavaşlatabilecek ya da canlandırabilecek özellikleri olan vergilerin, ekonominin büyüme oranlarını etkileyebilme kapasitesi bulunmaktadır. Literatürde, vergilerin büyüme performansı üzerinde olan etkileri için bir uzlaşım olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bir ekonominin vergi politikaları, temsil edilen vergi değişkenine, ülke örneğine ve kullanılan yöntemlere göre farklılıklar gösterebilmekte ve ekonomik büyüme üzerinde farklı etkiler ortaya koyabilmektedir. Bu çalışmada vergi yükü ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, kırılmalı beşli ülkeleri için ekonometrik olarak incelenmektedir. Yatay kesit bağımlılığı ve heterojeniteyi dikkate alan panel ekonometrik yöntemlerden elde edilen sonuçlar, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu, ilgili ülke grubunda vergi yükü artışının ekonomik büyümeyi negatif etkilediğini göstermektedir. Dahası, vergi yükünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisi veri ülkelerinde ülkeden ülkeye farklılıklar göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Vergi yükü, Ekonomik Büyüme, Kırılmalı Beşli Ekonomileri

THE RELATIONSHIP OF TAX LOAD AND ECONOMIC GROWTH PANEL ECONOMETRIC ANALYSIS

Abstract

Taxes, which can slow down or stimulate economic activity, have the capacity to affect the growth rates of an economy. In the literature, it is understood that there is no consensus on the effects of taxes on growth performance. Therefore, the tax policies of an economy may vary according to the tax variable represented, the country sample and the methods used and may have different effects on economic growth. In this study, the relationship between tax burden and economic growth is analysed econometrically for the fragile five countries. The results obtained from panel econometric methods that take into account horizontal cross-section dependence and heterogeneity show that there is a cointegration relationship between the variables and that an increase in tax burden has a negative effect on economic growth in the relevant country group. Moreover, the effect of tax burden on economic growth varies from country to country in the data countries.

Keywords: Tax Burden, Economic Growth. Fragile Five Economies

¹ Dr. Öğr. Üyesi, KSÜ, Finans ve Bankacılık Bölümü, feritonder@ksu.edu.tr; ORCID ID: 0000-0003-0211-7571

1. Giriş

Ekonomik büyüme ve kalkınmayı gerçekleştirmek, ekonomik istikrarı sağlamak, kaynak dağılımı ve gelir dağılımında adaleti tesis etmek vb. gibi çeşitli mali, ekonomik ve sosyal amaçları olan vergiler, maliye politikasının en önemli araçlarından birisini oluşturmaktadır (Mucuk ve Alptekin, 2008: 160). Vergiler, kamu harcamalarının karşılanması amacıyla devletin egemenlik gücüne dayanarak, ülke içerisindeki ekonomik faaliyetler sonucunda zorunlu olarak topladığı parasal değerleri ifade etmektedir (Pehlivan, 2015: 85). Ekonomik aktiviteyi yavaşlatabilecek ya da canlandırabilecek özellikleri olan vergilerin, bir ekonominin büyüme oranlarını etkileyebilme kapasitesi bulunmaktadır. Literatürde, vergilerin büyüme performansı üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu konusunda ortak bir uzlaşımın olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla vergi politikaları, ekonomik büyüme üzerinde farklı etkiler ortaya koyabilmektedir (Topal, 2017: 184).

Ekonomik büyüme kavramı, bir ekonominin dönemden döneme reel üretimindeki artışı ifade etmektedir. Nüfus, sermaye birikimi, teknoloji seviyesi (beşeri sermaye), bağlı olunan hukuk sistemi, ticari açıklık, sermaye hareketleri serbestliği, makroekonomik politikalar vb. gibi ekonomik büyümeyi belirleyen çok sayıda değişkenden bahsedilebilir. Vergilerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenirken, o ülkenin fiziki ve beşeri sermaye birikimi ve teknoloji düzeyi ile ilişkilendirilmektedir (Yardımcıoğlu, 2012: 27-28). Solow, Neo-Klasik Büyüme Modeli, uzun dönemde büyümenin kaynağı olarak nüfus artışının ve dışsal teknolojik ilerlemelerin etkisi gösterilmektedir (Hall, 1968; Rebelo, 1991). Neo-klasik teori, azalan verimler yasasından hareketle faktör bileşimini değiştiremeyeceği için vergi politikalarının uzun dönem büyüme üzerinde etkili olmayacağını ileri sürmektedir (Easterly ve Rebelo, 1993: 420; Ünlükaplan ve Arısoy, 2011: 72). 1980'lerin başından itibaren ekonomik büyümenin kökenlerini araştıran yeni büyüme teorilerinin çıkış noktası (Paul Romer, Robert Lucas, Roberto Barro) neoklasik büyümenin bazı sınırlamalarını ele almak ve özellikle de teknolojik ilerlemenin ekonomideki etkilerini araştırmak olmuştur. Yeni büyüme teorilerinde uzun dönem ekonomik büyüme oranlarının içsel olarak belirlendiği, uzun dönemde maliye politikalarının ekonomik büyüme üzerinde etkili olacağı belirtilmektedir. (Bleaney vd., 2001: 39). Kısa ve uzun dönemde vergilerin, ekonomide özel birimlerin karar alma süreçlerini ve kaynak kullanım tercihlerini etkileyerek büyümenin kaynakları üzerinde etkili olduğu kabul edilmektedir (Çevik ve Oh, 2013: 32). Bununla birlikte bazı vergi türlerindeki ilave artışların maliyetleri arttıracığı, verimliliği düşüreceği, yeniliği Ar-Ge (araştırma ve geliştirme)'yi engelleyerek teşvik etmeyeceği ve düşük büyüme hızlarına neden olacağı tartışılmaktadır (Myles, 2009: 5).

Vergi yapısının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi tartışmalarında, vergi yükünün artmasının özel sektör kaynaklarının kullanımının azalması anlamına geleceği,

kamunun da bu kaynakları etkin bir şekilde kullanamayacağından hareketle, ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyeceği ileri sürülmektedir (Arnold, 2008: 5). Eğer kamu toplanan vergileri verimli alanlarda değerlendirebiliyorsa, bu sefer ekonomik büyümenin pozitif etkileeneceği belirtilmektedir. Buna ilaveten, hangi verginin ağırlıklı olduğunun da önemli olduğu aşikardır. Örneğin dolaysız vergiler olarak adlandırılan gelir vergisi, kurumlar vergisi gibi vergiler, sermaye birikimi, tasarruflar, Ar-Ge, hammadde ve işgücü verimliliğini etkileyerek ekonomik büyümeyi negatif etkilemektedir. Tüketim üzerinden alınan dolaylı vergilerin etkisi ise dolaysız vergilerin etkileri gibi değildir (Mendoza vd, 1999: 101; Widmalm, 2001: 201). Dolaylı vergiler, tüketim üzerinden alınan vergiler olduğu için kaynakların ekonomide daha verimli kullanılmasını teşvik edebilmektedir. Örneğin, bazı mal ve hizmetlere uygulanan yüksek vergiler, üretimin diğer sektörlerle yani daha verimli alanlara kaymasına neden olabilecektir (Auerbach ve Hines, 2002: 1358). İthal mallara uygulanacak vergilerde yerli ve yabancı mallar arasındaki fiyatları etkileyerek dış ticareti ve firmaların uluslararası rekabet gücünü arttırabilecektir (Lockwood ve Migali, 2009: 425).

Lucas (1990) gelir vergisi oranının yüksek olmasının etkin işgücü başına fiziki sermayeyi düşürerek ekonomik büyüme hızında geçici bir düşüşe neden olacağını ileri sürmektedir. Barro (1990;1991) ise, büyüme için yatırım yapmak, hem de yatırımları arttırmak için özel sektörü vergi teşvikleri ve sübvansiyonlar gibi araçlarla desteklenmesinin gerekli olduğunu savunmaktadır. Bu çalışmalarda, vergilerle finanse edilen kamu harcamalarının belirli bir verimlilik oranına kadar ekonomik büyümeyi arttırdığı anlaşılmaktadır (Karayılmazlar ve Göde, 2017: 134). Vergi gelirlerindeki azalmalar kamu harcamaları ve kamu yatırımlarını azaltarak ekonomik büyüme üzerinde negatif yönde etkiler de meydana getirebilecektir (Boğa, 2020: 488). Vergi gelirlerinin ekonomik büyümeye etkileri üzerinde farklı yaklaşımlar bulunsa bile vergilerin, bireylerin tasarruf ve yatırım tercihleriyle ekonomik yapı üzerinde etkiler ortaya çıkardığı ileri sürülmektedir (Dam ve Ertekin, 2018: 22; Koç, 2019: 249).

Bu çalışmada kırılğan beşli olarak adlandırılan Brezilya, Hindistan, Güney Afrika, Endonezya ve Türkiye'nin vergi yükleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki ele alınmaktadır. "Kırılğan beşli" terimi genellikle gelişmekte olan ve ekonomik açıdan benzer zorluklarla karşı karşıya olan ülkeleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu terim her ne kadar kesin bir tanım olmasa da genellikle Birleşmiş Milletler ve diğer uluslararası kuruluşlar tarafından kullanılmaktadır. Kırılğan beşli ülkeleri genellikle düşük gelir düzeyine, zayıf alt yapıya, sosyal ve politik istikrarsızlığa, yüksek işsizlik oranlarına, düşük insani gelişme endeksine ve sınırlı ekonomik çeşitliliğe sahip ülkeleri içermektedir. Her bir ülkenin kırılğanlık nedeni farklı olsa da özellikle, yüksek cari açık, yabancı sermaye çıkışları, döviz kurlarındaki dalgalanmalar ve ekonomik büyüme hızının yavaşlaması gibi sorunlar bu ülkeleri dış şoklara karşı

daha hassas hale getirdiği vurgulanmaktadır (Önder, 2022: 37). Literatürde konu ile ilgili çok sayıda çalışmaya rastlanmaktadır. Bu çalışmayı diğerlerinden ayıran en önemli özellik ise, kullanılan ekonometrik yöntemlerden kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada panel ekonometrik model tahminlerinde yatay kesit bağımlılığını dikkate alan yeni nesil dinamik panel veri ekonometrisinden yararlanılmaktadır. Elde edilen sonuçlar, değişkenlerin eşbütünleşik olduğunu, panel genelinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir sonucun bulunduğunu göstermektedir. Yani, vergi yükünün artması ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etki yapmaktadır. Ülkeler örneğinde ise, Türkiye ve Güney Afrika'da istatistiksel olarak anlamlı fakat ilkinde pozitif ikinci ülkede negatif bir işaret tahmin edilmişken, diğer ülkelerde istatistiksel olarak anlamsız sonuçlar elde edilmiştir.

Çalışma giriş bölümünün ardından, literatür özetine yer vermektedir. Sonraki bölümde ekonometrik yöntem tanıtılarak kırılmalı beşli ülkelerinin kişi başına vergi yükü ile ekonomik büyümeyi temsil eden kişi başına GSYİH (gayri safi yurtiçi hasıla) değişkenleri için derlenen veriler kullanılarak yapılan tahminler yer almaktadır. Çalışma sonuç ve öneriler kısmıyla bitirilmektedir.

2. Literatür Taraması

Vergi yükü ile ekonomik büyüme üzerine yapılan panel ekonometrik çalışmalar, birbirinden farklı ülkeler ve ülke grupları örneğinde, çok çeşitli panel ekonometrik yöntemlerle tahmin edildiği ilgili literatürde yer almaktadır. Tablo 1'de vergi yükü ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi test eden ekonometrik çalışmaların bir özetine yer verilmektedir.

Tablo 1. Vergi Yükü ve Ekonomik Büyüme Literatürü

Yazar	Dönem/Ülke	Yöntem	Sonuç
Marsden (1983)	1970-1979 20 Ülke	Regresyon Analizi	Vergi yüküyle ekonomik büyüme arasında negatif yönlü bir ilişki vardır.
Barro (1991)	1960-1985 98 Ülke	Regresyon ve Korelasyon Analizi	Vergi yüküyle ekonomik büyüme arasında negatif yönlü bir ilişki vardır.
Mendoza vd. (1997)	1965-1991 18 OECD Ülkesi	Regresyon Analizi	Vergi oranlarıyla ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki yoktur.
Karras (1999)	1960-1992 11 OECD Ülkesi	Regresyon Analizi	Vergi oranları ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki yoktur.
Fölster ve Henrekson (2001)	1970-1995 23 OECD Ülkesi	Panel OLS Regresyon	Gelişmiş ülkelerde vergilendirmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi negatiftir.
Mucuk ve Alptekin	1975-2006	VAR Analizi	Vergi türleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişki, dolaysız

(2008)	Türkiye		vergilerden ekonomik büyümeye doğru bir bağıntıyı tespit edilmiştir.
Gül ve Kenar (2009)	1980-2008 Avrupa Birliği üyesi olan 27 ülke ile Türkiye	Panel Eşbütünleşme	Vergi gelirleriyle ekonomik büyüme arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisi vardır.
Ormaechea ve Yoo (2012)	1970-2009 69 ülke	Panel ARDL PMG, MG ve DFE	Gelir vergisiyle ekonomik büyüme arasında uzun dönemde negatif bir ilişki; tüketim ile servet vergileriyle pozitif ilişki vardır.
Çevik ve Oh (2013)	1980-2010 26 OECD Ülkesi	Panel ARDL ve PMG	Kişisel gelir vergisinin ekonomik büyüme üzerinde negatif, dolaylı vergilerin ise pozitif etkisi tespit edilmiştir.
Adkisson ve Mohammed (2014)	2004-2010 50 ABD Eyaleti	Regresyon Analizi	Vergi yükünün ekonomik büyüme üzerinde sınırlı ve pozitif; kişisel gelir vergisinin pozitif, satış vergilerinin negatif, servet vergilerinin ise negatif etkisi vardır.
Topal, (2017)	1971-2014 22 OECD Ülkesi	Dumitrescu ve Hurlin (2012) Panel Nedensellik testi, Durbin-Hausman panel eşbütünleşme testi	OECD ülkelerinde vergi yükü arttığında uzun dönem büyüme performansı da azalmaktadır
Demir ve Sever (2017)	1980-2014 11 OECD Ülkesi	Westerlund Panel Eşbütünleşme	Vergi gelirlerindeki artışlar ekonomik büyümeyi negatif etkilemektedir.
Topal (2017)	1971-2014 22 OECD Ülkesi	Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik ve Westerlund (2008) Durbin-Hausman Nedensellik Testi	Dolaylı vergilerin ekonomik büyüme performansına etkisi pozitif, dolaysız vergilerin negatif etkisi vardır.
Bulut (2018)	1995-2015 35 OECD Ülkesi	Westerlund (2008) D-H eşbütünleşme ve Pesaran (2006) CCE	Vergi gelirleriyle ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki yoktur.
Songur ve Yüksel (2018)	1980- 2015 Türkiye	Granger, Toda-Yamamoto, Breitung-Candelon	Granger: GSYH gelir vergisinin nedenselidir. Toda-Yamamoto: GSYH, toplam vergi gelirlerinin nedenselidir. Breitung ve Candelon: GSYH ile vergi gelirleri arasında nedensellik ilişkisi yoktur.
Dam ve Ertekin (2018)	2005-2016 Türkiye	ARDL Sınır Testi	Vergi gelirlerindeki artış ekonomik büyümeyi artırmaktadır.
Baiardi vd. (2019)	1995-2014 34 OECD Ülkesi	Panel Regresyon	Uzun vadede, toplam vergi yükü ile ekonomik büyüme negatif ilişkilidir.
Akıncı (2019)	20016-2018 Türkiye	Maki Eşbütünleşme	Vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır.
Koç (2019)	1980-2017 Türkiye	Johansen eşbütünleşme analizi	Vergi yükü ile ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Vergi yükünün artması ekonomik büyümeyi artırmaktadır.

Kutbay (2021)	2000-2017 30 OECD Ülkesi	Panel Veri Analizi	Doğrudan vergi gelirlerindeki artışlar ekonomik büyümeyi pozitif, etkilemektedir. Dolaylı vergilerin ve vergi yükünün ise ekonomik büyüme üzerinde negatif etkisi vardır
Altuntaş vd. (2021)	1980-2018 24 OECD Ülkesi	Westerlund Panel Eşbütünleşme ve Pedroni DOLSMG Tahmincisi	Panel genelinde vergi gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pozitifdir.
Karaş (2022)	1990-2018 G7 Ülkeleri	Westerlund-Edgerton LM Bootstrap Eşbütünleşme ve Konya Panel Granger Nedensellik	Vergi yüküyle ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişki yoktur. Gelir üzerinden alınan vergiler iktisadi büyümeyi negatif; servet ve harcama üzerinden alınan vergiler pozitif etkilemektedir.

3. Ampirik Analiz

3.1. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmada Kırılğan Beşli ülkelerine ait kişi başına düşen vergi yükü ile kişi başına düşen GSYİH değişkenlerine ait 1990-2019 dönemi yıllık verileri ele alınarak vergi yükü ve ekonomik büyüme ilişkisi incelenmektedir. Analizdeki vergi yükü değişkenine OECD veri tabanından; kişi başına düşen gelir değişkenine ise Dünya Bankası WDI veri tabanından ulaşılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkiye ait model denklemi (1)'deki gibi verilmiştir.

$$LGDP_{it} = a_i + \beta_{1i}LTAX_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Denklemden (1) yer alan LGDP; logaritmik kişi başına düşen GSYİH, LTAX; logaritmik kişi başına düşen vergi yükü, i ; kesit boyutu ve t ; zaman boyutunu ifade etmektedir.

Ekonometrik analizde öncelikle yatay kesit bağımlılığı testi yardımıyla hangi analiz türlerinden faydalanılacağına karar verilmektedir. Elde edilen bulgular sonucunda uygulanacak olan panel birim kök testleri ve panel eşbütünleşme testleri belirlenmektedir. Bu çalışmada ekonometrik analizde uygulanacak olan yatay kesit bağımlılığının olup olmadığına Breusch-Pagan (1980) tarafından geliştirilen lagrange multiplier (LM), Pesaran (2004) tarafından geliştirilen cross-section dependence (CD) ile CD_{LM} testleri ve Pesaran vd. (2008) tarafından geliştirilen bias-adjusted cross sectionally dependence lagrange multiplier (LM_{adj}) testleri ile karar verilmiştir. Serilerin durağanlıklarının tespitinde yatay kesit bağımlılığının söz konusu olduğu durumlarda kullanılabilen ikinci nesil panel birim kök testlerinden ve yapısal kırılmaları dikkate alan Panel Fourier LM (Nazlıoğlu ve Karul, 2017) birim kök testinden yararlanılmaktadır. Modellerde bağımsız değişken ile bağımlı değişken arasındaki uzun dönemli ilişkinin sınanması amacıyla uygulanacak olan

eşbütünleşme testlerinden önce eğim katsayılarının homojen mi yoksa heterojen mi olduğu Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen homojenite testi ile tespit edilmiştir. Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığı ise yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı fark etmeksizin ve yapısal kırılmaları dikkate alan durumlarda kullanılabilen Westerlund (2006) tarafından geliştirilen çoklu yapısal kırılmalı panel eşbütünleşme testiyle sınınanmıştır. Değişkenlerin uzun dönem katsayıları ise Pesaran (2006) tarafından geliştirilen Common Correlated Effects (CCE) yöntemi kullanılarak incelenmiştir.

3.2. Yatay Kesit Bağımlılığı

Panel veri analizlerinde, değişkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesinde yatay kesit bağımlılığının olup olmaması önemlidir. Çünkü yatay kesit bağımlılığının olması, bir ülkede meydana gelen bir şokun diğer ülkeleri etkilediğini göstermektedir. Elde edilen sonuçlar, analizde hangi yöntemlerin kullanılacağını da göstermektedir. Bu yüzden panel veri analizlerinde yatay kesit bağımlılığının analizi göz önünde bulundurulmaktadır. Yatay kesit bağımlılığının test edilmesinde Breusch ve Pagan (1980) tarafından LM testi geliştirilmiştir. Bu test zaman boyutunun yatay kesit boyutundan büyük olduğu durumlarda başka bir deyişle $t > n$ durumunda kullanılmaktadır (Breusch ve Pagan, 1980: 247). Gerek zaman boyutunun gerek yatay kesit boyutunun büyük olduğu durumlarda başka bir deyişle $t = n$ durumlarında Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD_{LM} testinden yararlanılabilmektedir (Pesaran, 2004; 24). CD_{LM} testinde zaman ve kesit boyutunun sonsuz olduğu durumlar söz konusuysen yatay kesit bağımlılığının olmadığı varsayımı geçerli olmaktadır. Bu sebepten dolayı kesit boyutunun zaman boyutundan büyük olması durumunda sonuçlarda sapmalar oluşmaktadır. Bu durumu önlemek için kesit boyutunun zaman boyutundan büyük olması durumunda kullanılabilen Pesaran (2004) tarafından CD testi geliştirilmiştir (Pesaran, 2004; 9). LM istatistiğinin ortalamasını ve varyansını kullanarak LM testinin değiştirilmiş versiyonu olan hem zaman boyutunun kesit boyutundan hem kesit boyutunun zaman boyutundan büyük olduğu durumlar söz konusu iken yararlanılabilecek LM_{adj} testi Pesaran vd. (2008) tarafından geliştirilmiştir (Pesaran vd., 2008: 108). Söz konusu testlerin sıfır hipotezi “ H_0 : Yatay kesit bağımlılığı yoktur” şeklindedir. Tablo 2’de değişkenlerin özelinde ve denkleme ait yatay kesit bağımlılığı test sonuçları verilmiştir.

Tablo 2: Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Testler	LGDP		LTAX		Eşbütünleşme Denklemleri	
	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
LM	22.958**	0.011	35.187***	0.000	147.980***	0.000
CD_{im}	2.898***	0.002	5.632***	0.000	19.594***	0.000
CD	-3.440***	0.000	-3.489***	0.000	10.917***	0.000
LM_{adj}	9.469***	0.000	13.153***	0.000	26.979***	0.000

Not: “***” ve “**” işaretleri sırasıyla %5 ve %1 seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 2’deki sonuçlara göre her bir değişkenin özelinde ve eşbütünleşme denkleminde yatay kesit bağımlılığının bulunmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilmiş ve yatay kesit bağımlılığının olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Benzer özelliklere sahip, özellikle birbirine komşu olan ülkeler, ekonomik (küresel krizler, serbest ticaret anlaşmaları, vs) ya da mali değişimlerden (KDV reformu, stopaj vergilerinin yaygınlaşması, vs) farklı düzeylerde de olsa etkileniyorsa yatay “kesit bağımlılığı yoktur” varsayımı gerçekçi bir varsayım olmamaktadır (Arachi vd, 2015: 638). Elde edilen sonuç yatay kesit bağımlılığı durumlarında uygulanacak olan birim kök testlerinin uygulanması gerektiğini göstermektedir.

3.3. Homojenlik Testi

Eğim katsayılarının homojen veya heterojen olup olmaması homojenite testleri ile incelenmektedir. Söz konusu testlerden ilki Swamy (1970) tarafından geliştirilmiş, zaman boyutu çok büyükken ve yatay kesit boyutunun sınırlı olduğu varsayımıyla hareket edilmektedir (Swamy, 1970: 318). Homojenliğin tespitinde Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından hem yatay kesit boyutunun hem zaman boyutunun geniş olduğu durumlarda kullanılmak üzere Delta testi geliştirilmiştir. Büyük panellerin yanı sıra küçük örneklemler için ise Delta_{adj} testi ortaya koyulmuştur. Pesaran ve Yamagata, 2008: 57). Eğim homojenliği testinin sıfır hipotezi homojenlik üzerine kurulu olmaktadır. Homojenite testlerine ait sonuçlar Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3: Eğim Homojenliği Testi

Testler	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Delta Tilde	3.350***	0.000
Delta Tilde _{adj}	3.619***	0.000

Not: “***” %1 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir.

Tablo 3’te verilen homojenite testi sonuçlarına göre modellere ilişkin eğim katsayılarının homojen olduğu şeklinde kurulan sıfır hipotezi reddedilmiş ve eğim katsayılarının heterojen olduğu görülmüştür. Bu durum vergi yükünde meydana gelen bir sonucun ekonomik büyüme üzerinde ülkeden ülkeye değişkenlik gösterdiği bulgusunu vermektedir. Yatay kesit bağımlılığının ve heterojenliğin olduğu bulguları, yapılacak olan analizlerde kullanılacak olan yöntemleri belirlemektedir.

3.4. Birim Kök Testi

Yatay kesit bağımlılığının tespitinden sonra ikinci nesil panel birim kök testlerinden olan, yapısal kırılmaları dikkate alan ve kesitler arası bağımlılığa izin veren Nazlıoğlu ve Karul (2017) tarafından ileri sürülen Panel Fourier LM birim kök testinden faydalanılmaktadır. Panel Fourier LM birim kök testinin sıfır hipotezi birim kökün varlığı üzerine kuruludur. Tablo 4’te değişkenlere ait Panel Fourier LM birim kök

test sonuçları verilmiştir. Tablo 4’te verilen Panel Fourier LM birim kök testi sonuçları, bağımlı ve bağımsız değişkenlerin seviyede birim kök içerdiğini göstermektedir. Elde edilen bu bulgu eşbütünleşme testinin yapılmasına olanak sağlamaktadır.

Tablo 4: Panel Fourier LM Birim Kök Testi

Ülkeler	LGDP			LTAX		
	Fourier tau LM ₁ k=1	Fourier tau LM ₂ k=2	Fourier tau LM ₃ k=3	Fourier tau LM ₁ k=1	Fourier tau LM ₂ k=2	Fourier tau LM ₃ k=3
Hindistan	1.1323	0.4417	0.7554	-1.4575	-2.8074	-2.5016
Endonezya	-2.3588	-0.7946	-0.1070	-1.0181	-0.4708	-0.4895
Türkiye	-0.8654	-1.8055	-1.1252	-0.9914	0.2991	0.3941
Brezilya	-1.4007	-1.2519	-2.7557	-1.9752	-2.5438	-2.2535
Güney Afrika	-2.8480	-1.8744	-0.3105	-2.5586	-0.0959	-0.3383
Z_{LM} (İst. Değeri)	6.1242	3.5735	4.6492	4.9165	3.3675	3.5267
p- değeri	1.0000	0.9998	1.0000	1.0000	0.9996	0.9998

Değişkenlerin seviyede birim kök içermesi, çoklu yapısal kırılmalara izin veren, yatay kesit bağımlılığını ve heterojeniteyi dikkate alan Westerlund (2006) panel eşbütünleşme testinin uygulanmasına imkân sağlamaktadır. Yapısal kırılmalı eşbütünleşme testinin sıfır hipotezi eşbütünleşme vardır üzerine kuruludur. Tablo 5’te yapısal kırılmalı panel eşbütünleşme test sonuçları verilmektedir.

Tablo 5’te verilen yapısal kırılmalı panel eşbütünleşme sonuçlarına göre değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu bulgusu elde edilmiştir. Ayrıca ülkeler bazında kırılma tarihlerine de ulaşılmıştır. Söz konusu kırılma tarihlerinin; 1997 Asya Krizi, 2000 Dot.Com Krizi, 2011 Avrupa Borç Krizi ve 2008 Küresel Finans Krizi olduğu gözlenmektedir.

Tablo 5: Yapısal Kırılmalı Panel Eşbütünleşme Testi

	LM Test İstatistiği	Asimptotik Olasılık Değeri	Bootstrap Olasılık Değeri
Yapısal Kırılmasız Model			
<i>Sabit</i>	6.565	0.000	0.010
<i>Sabit ve trendli</i>	1.686	0.046	0.610
Yapısal Kırılmalı Model			
<i>Sabit</i>	-620.433	1.000	1.000
<i>Sabit ve trendli</i>	3.536	0.000	0.810
Kırılma Tarihleri			
	<i>Sabit</i>		<i>Sabit ve trendli</i>
Hindistan	2008		2008
Endonezya	2002		2003
Türkiye	1997		2002-2008
Brezilya	1997-2008		2003-2008
Güney Afrika	2012		2008

Not: Bootstrap olasılık değerleri 100 tekrarlı dağılımdan elde edilmiştir. Asimptotik olasılık değerleri, standart normal dağılımdan elde edilmiştir.

Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin tespit edilmesinden sonra eşbütünleşme katsayıları, heterojeniteyi ve kesitler arası bağımlılığı dikkate alan Pesaran (2006) tarafından geliştirilen CCE yöntemi ile incelenmiştir. Tablo 6’da eşbütünleşme katsayılarının tahmini verilmektedir.

Tablo 6: Eşbütünleşme Katsayıları Tahmini

CCE	Katsayı	Standart Hata	p-değeri
	-0.196**	0.030	0.015
Hindistan	0.365	0.551	0.508
Endonezya	-0.386	0.258	0.134
Türkiye	0.634***	0.223	0.005
Brezilya	-0.636	0.442	0.150
Güney Afrika	-0.957**	0.427	0.025

Not: “***” ve “**” işaretleri sırasıyla %5 ve %1 seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 6’ya göre panel genelinde, vergi yükü ve ekonomik büyüme değişkenlerinin uzun dönem katsayılarının istatistiki olarak anlamlı olduğu bulgusu elde edilmiştir. Sonuçlar ülke bazında incelendiğinde, vergi yükü değişkeninin uzun dönem katsayısı Türkiye ve Güney Afrika’da istatistiki olarak anlamlıdır. Türkiye’de vergi yükündeki %1’lik bir artış ekonomik büyümeyi %0.63 artırırken; Güney Afrika’da ise vergi yükündeki %1’lik bir artış ekonomik büyümeyi %0.95 azaltmaktadır. Hindistan, Endonezya ve Güney Afrika’da vergi yükünün ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği ancak ilgili katsayıların istatistiksel olarak anlamsız olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

4. Sonuç

Vergi politikaları bir ülkenin ekonomik yapısını ve büyüme potansiyelini belirleyen kritik bir faktördür. Vergilerin uygulama biçimleri, oranları ve yapıları ekonomik aktörlerin davranışlarını şekillendirirken kamunun finansman ihtiyacının karşılanmasını sağlar. Vergi yükünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisi çok sayıda faktörün birleşimiyle şekillenmektedir. Düşük vergi oranları yatırımları cazip hale getirirken bireylerin de harcamalarını artırarak ekonomik büyümeye katkı sağlayabilmektedir. Aşırı düşük vergi politikası kamusal hizmetlerin finansmanını sağlamada sorunlara neden olabilmektedir. Diğer yandan yüksek vergi yükü yatırımları ve bireylerin harcamalarını azaltacağından ekonominin yavaşlamasına neden olabilecektir. Yüksek vergi oranları vergi kaçırma, vergilerin tahsil edilememesi gibi sorunlara neden olarak kayıt dışı ekonominin ortaya çıkmasını tetikleyebilecektir. Ekonomide vergilerin artırılması işletmelerin işgücü maliyetlerini artıracığından işletmeler işçi sayısını azaltabilir ya da kayıt dışı istihdama yönelebilir. Bu nedenle vergi politikalarının sürdürülebilirlik ve eşitlik dengesi göz

önünde bulundurularak, kamu hizmetlerinin finansmanını riske etmeden, gelir dağılımını dengeleyerek uygulanması gerekmektedir.

Benzer ekonomik sorunlarla karşı karşıya olmasından dolayı kırılğan beşli olarak adlandırılan Brezilya, Hindistan, Güney Afrika, Endonezya ve Türkiye'nin vergi yükü ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin, yeni nesil panel ekonometrik analizi sonucunda, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Panel genelinde, vergi yükü ile ekonomik büyüme arasında uzun dönem katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı ve negatif olduğu bulunmuştur. Ülkeler özelinde ise Türkiye ve Güney Afrika'da vergilerle ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Türkiye'de vergi yükünün artması ekonomik büyümeyi artırmaktadır. Bu sonuç literatürde yer alan bazı sonuçlarla uyumludur (Mendoza, 1999; Widmalm, 2001; Auerbach & Hines, 2002; Lockwood & Migali, 2009; Topal, 2017; Dam ve Ertekin, 2018; Kutbay, 2021; Altuntaş vd. 2021; Karas, 2022). Vergi yükünün ekonomik büyümeye olumlu bir etkisi olmasında, vergilerin gelir etkisinden kaynaklanabilmektedir. Ülkede uygulanan vergi sisteminin özellikleri ve yapısal farklılıkları, vergi yükündeki artışın yansımalarının tüketiciler üzerine bırakılmasına neden olabilmektedir. Bu durum, yatırım hacminin negatif etkilenmediği anlamına gelir ve dolayısıyla ekonomik büyümeye olumlu bir katkıda bulunur. İçsel büyüme modeli perspektifinden bakıldığında, vergilerin ekonomik büyümenin kritik bir faktörü olduğu kabul edilmektedir. Etkin bir vergi sistemi, beşeri ve fiziki yatırımları teşvik edebilir, optimum kaynak tahsisini sağlayabilir ve sermaye birikiminin artmasına katkıda bulunabilir. Güney Afrika'da ise literatürde incelenen bazı çalışmalarla benzerlik göstererek (Marsden, 1983; Barro, 1991; Fölster & Henrekson, 2001; Ormaechea & Yoo 2012; Topal, 2017); vergi yükünün artmasıyla ekonomik büyümenin azaldığı görülmektedir. İncelenen ülkelerde farklı sonuçların ortaya çıkması her ülkede uygulanan vergi politikalarının niteliğine, vergi kayıp kaçaklarına, ekonomik koşullara ve diğer makroekonomik koşullara bağlı olarak değişebilmektedir. Paneldeki diğer üç ülkede ise pozitif ve negatif fakat istatistiksel olarak anlamsız katsayılar elde edilmiştir.

Ülke ekonomilerinin ekonomik büyümeyi destekleyici adil ve sürdürülebilir bir vergi politikasının oluşturulabilmesi için: vergi politikaları ülkelerin ekonomik hedefleri ile uyumlu olmalıdır. Ekonomik büyüme, istihdam artışı, fiyat istikrarı gibi hedefler, vergi politikasının temelini oluşturmalıdır. Vergi oranları ve yapıları, yeterli vergi geliri elde edilmesini sağlamalıdır. Ancak vergi yükü aşırı olmamalı, ekonomik aktiviteyi engellememelidir. Vergi politikası, vergi yükünün adil bir şekilde dağıtılmasını sağlamalıdır. Gelir ve servet dağılımına uygun olarak vergilendirme yapılmalı, vergi sisteminin yüksek gelirli ve düşük gelirli arasında aşırı uçurumları azaltacak şekilde tasarlanmalıdır. Vergi sistemi, ekonomik aktiviteyi olumsuz etkilemeden vergi toplama da etkili olmalıdır. Vergi kaçakları ve vergi kaçırma gibi sorunların önlenmesine yönelik etkili mekanizmalar geliştirilmelidir. Vergi

politikası, istenilen ekonomik davranışları teşvik etmek veya engellemek için kullanılabilir olmalıdır. Yüksek vergi oranları, yatırımcıları ve işletmeleri diğer ülkelere yönlendirebileceğinden ülkeler, uluslararası rekabeti göz önünde bulundurarak vergi politikalarını oluşturmalarıdır. Vergi politikası istikrarlı olmalıdır. Sürekli değişen vergi kuralları, işletmelerin ve bireylerin planlamalarını zorlaştırabilir. Bununla birlikte ekonomik koşulların değişebileceği dönemler göz önünde bulundurularak politikaların uygulanmasında esnek davranmak gerekebilir. Basit bir vergi sistemi, uyum ve denetim maliyetlerini düşürebilir. Bu da ekonomik büyümeyi teşvik edebilir.

KAYNAKÇA

- ADKISSON, R. V. ve MOHAMMED, M. (2014). *Tax structure and state economic growth during the Great Recession*. The Social Science Journal, 51 (1), 79-89.
- AKINCI, A., (2019). *Vergi gelirlerinin ekonomik büyüme üzerine etkisi*. Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 4 (1), 1000-1006.
- ALTUNTAŞ, M., KILIÇ, E., MERCAN, N. ve YAVUZ, E., (2021). *Vergi gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisinin panel veri yöntemiyle analizi: OECD ülkelerinden kanıtlar*. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 23, 53-72.
- ARACHI, G., BUCCI, V., CASARICO, A., (2015). *Tax structure and macroeconomic performance*. Int Tax Public Finance, 22 (1), 635-662.
- ARNOLD, Jens M. (2008), *Do tax structures affect aggregate economic growth? empirical evidence from a panel of oecd countries*. Organisation for Economic Co-operation and Development, Working Paper, 2008 (51).
- AUERBACH, A. J., & HINES, J. R. (2002). *Taxation and economic efficiency*. Handbook of Public Economics, 3, 1347-1421.
- BAIARDI, D., PROFETA, P., PUGLISI, R. ve SCABROSETTI, S., (2019). *Tax policy and economic growth: does it really matter?*. Int Tax Public Finance, 26, 282-316.
- BARRO, R. J. (1990). *Government spending in a simple model of endogenous growth*. Journal of Political Economy, 98 (5), 103-125.
- BARRO, R. J. (1991). *Economic growth in a cross section of countries*. The Quarterly Journal of Economics, 106 (2), 407-443.
- BLEANEY, M., NORMAN, G., KNELLER, R., (2001). *Testing the endogenous growth model: public expenditure, taxation, and growth over the long run*, Canadian Journal of Economics, 34 (1), 36-57.
- BOĞA, S. (2020). *Türkiye'de vergi gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki asimetric ilişki: NARDL eşbütünleşme yaklaşımı*. Third Sector Social Economic Review, 55 (1), 487-507.
- BREUSCH, T. S. and PAGAN, A. R. (1980). *The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics*. The review of economic studies, 47 (1), 239-253.
- BULUT, Ş. (2018). *Vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: oecd ülkeleri için panel veri analizi*, Yerelden Globale Stratejik Araştırmalar I, 78, IJOPEC Publication Limited

- ÇEVİK, S. ve CHANG-GYU O., (2013). *Tax structure and economic growth: a panel data from oecd countries*, Regional Industry Review, 36 (1), 31-54.
- DAM, M., ve ERTEKİN, Ş., (2018). *Türkiye’de vergi gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin analizi*. Vergi Raporu Dergisi, 228, 19-32.
- DEMİR, M. ve ERŞAN, S., (2017). *Vergi gelirleri ekonomik büyüme ilişkisi: OECD ülkelerine ilişkin panel veri analizi*. Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9 (2), 51-66.
- EASTERLY, W. ve REBELOI, S., (1993). *Fiscal policy and economic growth: an empirical investigation*. Journal of Monetary Economics, 32 (3), 417-458.
- FOLSTER, S. ve HENREKSON, M., (2001). *Growth effects of government expenditure and taxation in rich countries*. European Economic Review, 45 (8), 1501-1520.
- GÜL, E. ve KENAR, B., (2009). *AB ülkeleri ve Türkiye’de vergi gelirleri ile ekonomik büyüme ilişkisi:1980- 2008*, Süleyman Demirel Üniversitesi, 1. Uluslararası Davraz Kongresi, Bildiri Kitabı: 16-26, 24-27 Eylül, Isparta.
- HALL, R. E., (1968). *Consumption taxes versus income taxes: implications for economic growth*. In Proceedings of the Annual Conference on Taxation under the Auspices of the National Tax Association 61, 125-145,
- KARAŞ, G., (2022). *Vergi yapısı ve ekonomik büyüme: G7 ülkeleri örneği*. Gazi İktisat ve İşletme Dergisi, 8 (1), 94-114.
- KARAYILMAZLAR, E. ve GÖDE, B., (2017). *Vergi yükünün ekonomik büyüme üzerine etkisi*, Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 10(4) 131-142 .
- KARRAS, G., (1999). *Taxes and growth: testing the neoclassical and endogenous growth models*. Contemporary Economic Policy, 17 (2), 177-188.
- KOÇ, Ö.E. (2019). *Türkiye’de vergi yükü ekonomik büyüme ilişkisi*. Alanya Akademik Bakış, 3 (3), 247-259
- KUTBAY, Ü. H., (2021). *Vergi yükünün ve yapısının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri: oecd ülkeleri için panel veri analizi*. Mali Çözüm Dergisi, 31, 13-35.
- LOCKWOOD, B., & MIGALI, G. (2009). *Did the single european market cause competition: tax competition between eu members?*. Journal of Public Economics, 93 (1-2), 137-149.
- LUCAS, R. E., (1990). *Supply-side economics: an analytical review*. Oxford Economic Papers, 42, 293-316.
- MARSDEN, K., (1983). *Links between taxes and economic growth: some empirical evidence on some supply side hypothesis*. World Bank Staff Working Papers, No: 605.
- MENDOZA, E. G., MILESI-FERRETTI, G. M., ASEA, P., (1997). *On the ineffectiveness of tax policy in altering long-run growth: harberger's superneutrality conjecture*. Journal of Public Economics, 66 (1), 99-126.
- MUCUK, M. ve ALPTEKİN, V., (2008). *Türkiye’de vergi ve ekonomik büyüme ilişkisi: var analizi (1975 - 2006)*. Maliye Dergisi, 155, 159-174.
- MYLES, G. D., (2009). *Economic growth and role of taxation-theory*. Organization for Economic Co-operation and Development, Economics Department, Working Paper, No: 713.
- NAZLIOĞLU, Ş. ve KARUL, Ç., (2017). *Panel lm unit root test with gradual Structural Shifts*. International Panel Data Conference, (IPDC-2017), July 7-8, Thessaloniki-Grece.

- ÖNDER, F., (2022). *Finansal gelişme ile ekonomik büyüme ilişkisi: kırılğan beşli ülkeleri üzerine ampirik bir analiz*. Journal of Economics and Research, 3 (2), 36-48
- ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT (OECD) Database, <https://stats.oecd.org/> (23.06.2023).
- ORMAECHEA, M. S. A. ve YOO, M. J., (2012). *Tax Composition and Growth: A Broad Cross-Country Perspective*. International Monetary Fund.
- PEHLİVAN, O., (2015). *Kamu Maliyesi*, Celepler Matbaacılık, Trabzon.
- PESARAN, M. H., (2006). *Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure*. Econometrica, 74 (4), 967-1012.
- PESARAN, M. H. ve Yamagata, T. (2008). *Testing slope homogeneity in large panels*. Journal of econometrics, 142 (1), 50-93.
- PESARAN, M. H. ve YAMAGATA, T., (2008). *Testing slope homogeneity in large panels*. Journal of econometrics, 142 (1), 50-93.
- PESARAN, M. H., ULLAH, A. ve YAMAGATA, T., (2008). *A bias-adjusted LM test of error cross-section independence*. The Econometrics Journal, 11 (1), 105-127.
- REBELO, S., (1991). *Long-run policy analysis and long-run growth*, Journal of Political Economy, 99 (3), 500-521.
- SONGUR, M. ve YÜKSEL, C., (2018). *Vergi yapısı ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği*. Finans Politik & Ekonomik Yorumlar 643 (4), 47-70
- SWAMY, P. A. B., (1970). *Efficient inference in a random coefficient regression model*. Econometrica, 38, 311-323.
- TOPAL, M. H., (2017). *Vergi yapısının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: OECD ülkelerinden ampirik bir kanıt*. Siyaset Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 5 (3), 183-206.
- ÜNLÜKAPLAN, İ. ve ARISOY, İ., (2011). *Vergi yükü ve yapısı ile iktisadi büyüme arasındaki dinamik etkileşimler üzerine uygulamalı bir analiz*, ODTÜ İktisadi Gelişme Dergisi, 38 (1), 71-100
- WESTERLUND, J. (2006). *Testing for panel cointegration with multiple structural breaks*. Oxford Bulletin of Economics and Statistics, 68(1), 101-132.
- WIDMALM, F., (2001). *Tax structure and growth: are some taxes better than others?*, Public Choice, 107 (3-4), 199-219.
- YARDIMCIOĞLU, F., (2012). *OECD ülkelerinde sağlık ve ekonomik büyüme ilişkisinin ekonometrik bir incelemesi*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13 (2), 27-47.

ENDÜSTRİ 4.0 KAPSAMINDA AKILLI FABRİKALAR VE ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ¹

Hidayet Yılmaz², Abidin Öncel³

Özet

Bu çalışmada Endüstri 4.0'in ve en önemli bileşenlerinden biri olan akıllı fabrikaların çalışma ilişkileri üzerindeki etkileri araştırılmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda özellikle otomasyonun gelişmesiyle bazı mesleklerin ortadan kaybolacağı ve bazı yeni mesleklerin ortaya çıkacağı beklenmektedir. Ayrıca bu sürecin, çalışma koşulları, mesleklerin dönüşümü, istihdam, işsizlik, sendikalaşma, ücretler ve gelir dağılımı üzerindeki etkileri başta olmak üzere çalışma ilişkilerini birçok yönden etkileyeceği görülmektedir. Dijitalleşmenin ve otomasyonun işgücü piyasalarında olumsuz etkiler oluşturmaması için; işgücünün niteliğini artırıcı eğitimlerin artırılması, iş hayatında ihtiyaç duyulacak mesleklere göre bir insan kaynakları planlamasının yapılması, ücretlerde yaşanacak düşüşlerin önüne geçilmesi ve ayrıca yeni üretim sürecinin gerektirdiği tüm yasal ve kurumsal düzenlemelerin yapılarak ortaya çıkabilecek sorunların önüne geçilmesi önerilebilir. Bu bağlamda hükümetlere, sendikalara, sivil toplum örgütlerine ve bilim insanlarına önemli sorumluluklar düşmektedir.

Anahtar Kelimeler; Endüstri 4.0, Dijitalleşme, Akıllı Fabrikalar, Çalışma İlişkileri

INTELLIGENT FACTORIES IN THE SCOPE OF INDUSTRY 4.0 AND ITS IMPACTS ON LABOR RELATIONS

Abstract

This study investigated the effects of Industry 4.0 and smart factories, one of its essential components, on labor relations. In this context, it is expected that some professions will disappear and some new professions will emerge, especially with the development of automation. In addition, this process is foreseen to affect labor relations in many ways, especially its effects on working conditions, the transformation of professions, employment, unemployment, unionization, wages, and income distribution. In order for digitalization and automation not to have adverse effects on the labor market, it is recommended to increase the training to increase the quality of the workforce, to make human resources planning according to the professions that will be needed in the business life, to prevent the decrease in wages, and to prevent the problems that may arise by making all the legal and institutional arrangements required by the new production process. Governments, trade unions, non-governmental organizations and scientists should assume essential responsibilities in this context.

Keywords: Industry 4.0, Digitalization, Intelligent Factories, Labor Relations

¹ Bu çalışmanın ilk versiyonu 18-19 Haziran 2022 tarihlerinde düzenlenen International Symposium on Economics, Finance and Econometrics (ISEFE) 2022 kongresinde bildiri olarak sunulmuş ve kongre kitabında tam metin olarak basılmıştır.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi İktisat Anabilim Dalı, e-mail: hidayet.yilmaz2@ogr.sakarya.edu.tr

³ Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, e-mail: aoncel@sakarya.edu.tr .

1. Giriş

İnsanlığın varoluşundan günümüze kadar geçen süreçte üretim odaklı birçok araç icat edilip üretim sürecinde kullanılmış ve bu sayede üretim hacimleri büyük artışlar göstermiştir. Endüstri ve diğer sektörlerdeki olumlu gelişmeler aynı zamanda sosyoekonomik hayatta da önemli değişimleri beraberinde getirmiş ve toplumlar günümüzdeki refah düzeyine erişebilmişlerdir. Üretim temelli atılan ilk adımlardan en önemlilerinden biri 1790 tarihinde James Watt'ın geliştirdiği buharlı makine olarak görülmektedir. Endüstri 1.0'in de bu icatla birlikte ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Söz konusu icat ile su ve buhar teknolojileri üretimde kullanılmaya başlanmış ve bunun bir sonucu olarak atölye tipi üretim yapısının yerini fabrika tipi üretim yapısı almıştır. Bu devrim sayesinde üretim hacminde ciddi artışlar oluşmuş ve ülke ekonomileri önemli ölçüde büyüme olanağına kavuşmuşlardır (Alçın, 2016). Endüstri 1.0 devrimini izleyen süreçte, 20. yüzyılın hemen başlarında, özellikle ulaşımın ve demiryollarının gelişmesi sayesinde Endüstri 2.0 ortaya çıkmıştır. Bu dönemde üretimde çelik ve elektriğin kullanımına büyük önem verilmiştir. Henry Ford'un katkısının da oldukça fazla olduğu bu süreçte sanayide bant sistemi geliştirilmiş ve bu sayede kitlesel-seri üretime geçilmiştir. 1980'lerde ise Endüstri 3.0'a geçişle birlikte, 3 boyutlu yazıcılar geliştirilmiş, elektrikli üretime geçilmiş, robotlar ve bilgisayarlar sayesinde üretimin fabrikalarda gerçekleştirilmesi ön plana çıkmaya başlamıştır (Şekkeli ve Bakan, 2018: 204). 21. yüzyıla gelindiğinde ortaya çıkan Endüstri 4.0 devrimi ise verimlilik, hız ve inovasyon çerçevesinde gelişen üretim anlayışı ve çok hızlı şekilde ilerleyen teknolojik imkânlar sayesinde üretim sürecinin geldiği yeni noktayı gözler önüne sermektedir. Bu dönüşüm ve yenilik sayesinde üretim sürecindeki tüm birimlerin birbirleriyle sürekli iletişim kurarak büyük veriye ulaşılabilmeleri ve böylece hızlı bir karar alma mekanizmasını devreye sokarak daha verimli çıktı elde edilmesi hedeflenmektedir. Hedeflenen bu üretim sürecinde ise Endüstri 4.0'ın en önemli bileşenlerinden biri olarak karşımıza Akıllı Fabrikalar çıkmaktadır. Bu bağlamda akıllı fabrikaların büyük ölçüde kendi kendini planlama ve uyum sağlama yeteneğine sahip oldukları varsayılmaktadır (Gedik, 2021: 253).

Akıllı fabrikalar, üretim sürecindeki insan faktörünün minimuma indirildiği, siber fiziksel sistemlerce tüm bileşenlerin koordineli hareket ettiği, karar verme aşamasının oldukça hızlı olduğu ve sürdürülebilir üretim ağının ortaya çıktığı yeni alanlar olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda akıllı fabrikalar bileşenini de içeren Endüstri 4.0 devriminin sadece endüstriyel üretimi değil, tarım ve hizmetler sektörü başta olmak üzere diğer tüm alanları etkileyeceği öngörülmektedir. Ayrıca diğer

devrimlerden farklı olarak, teknolojik gelişmeyi daha çok ön plana çıkarmasından dolayı, en önemli etkilerinden birisinin çalışma ilişkileri üzerinde gerçekleşmesi beklenmektedir. Buradan hareketle Endüstri 4.0 devriminin özellikle akıllı fabrikalar kanalıyla çalışma ilişkileri üzerindeki etkileri araştırılmaya değer bir konu olarak görülmektedir.

Yukarıda kısaca çerçevesi çizilen arka plandan hareketle hazırlanan bu çalışmada temel amaç; Endüstri 4.0 ve onun önemli bir bileşeni olarak akıllı fabrikaların incelenerek bu kapsamda ortaya çıkan yeni üretim sürecinin çalışma ilişkileri üzerindeki etkilerinin araştırılmasıdır. Dolayısıyla Endüstri 4.0'ın bileşenleri içerisinde yer alan akıllı fabrika bileşeninin önemi de bu çalışmada vurgulanmış olmaktadır. Bu amaçtan hareketle çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde endüstri devrimlerinin tarihsel süreci kısaca anlatıldıktan sonra Endüstri 4.0 olgusu ayrıntılı olarak açıklanmaya çalışılmaktadır. İkinci bölümde ise, Endüstri 4.0'ın bileşenleri arasında yer alan akıllı fabrikalar ele alınmakta ve bu fabrikaların oluşturduğu yeni üretim sistemleri hakkında detaylı bilgi verilmektedir. Üçüncü bölümde Endüstri 4.0'ın çalışma ilişkileri üzerindeki etkileri tartışıldıktan sonra, çalışma sonuç ve değerlendirme bölümü ile sonlandırılmaktadır.

2. Endüstri Devrimlerinin Tarihsel Süreci ve Endüstri 4.0 Kavramı

2.1. Endüstri Devrimlerinin Tarihsel Süreci

Endüstri devrimlerinin tarihsel sürecine bakıldığında Endüstri 4.0'a gelinceye kadar üç büyük endüstri devriminin gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Her bir endüstri devrimi gerek toplumsal ve gerekse endüstriyel açıdan önemli gelişmelere öncülük etmiş ve bir diğer devrimin gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Çalışmanın bu kısmında öncelikle her dört endüstri devrimi kısaca izah edilmekte ve devamında ise endüstri 4.0 kavramı daha ayrıntılı şekilde incelenmeye çalışılmaktadır.

Birinci Endüstri Devrimi (Sanayi 1.0)

Endüstri Devrimi öncesinde üretim ilişkilerinin, toprakla uğraşan sınıf ile hayatta kalmak için kas gücünü kiralayan topraksız kişiler arasında geçtiği söylenebilir. Dolayısıyla devrimden önceki iktisadi yapı tamamen tarım ve hayvancılıktan oluşmaktaydı. 1700'lerin ortasından başlayıp 1830'lara kadar uzanan süreç, tarım ve hayvancılıktan makine ile üretime geçişi kapsayan 1. Endüstri Devrimi olarak adlandırılmaktadır. Buhar gücü ile çalışan makinelerin keşfiyle başlayan devrim, seri

üretim odaklı sürecin de başlangıcı olmuştur. Bu değişim, üretim alanının yanı sıra siyasal ve kültürel hayatı da içeren, o zamana kadar eşi benzeri görülmemiş bir devrim ile neticelenmiştir. Devrim ilk olarak İngiltere’de gerçekleşmiş ve yaklaşık 100 yıl kadar sürmüştür. Devrimin İngiltere’de ortaya çıkmasının en önemli nedenleri, İngiltere’nin sömürgeci yapısı ve elinde bulundurduğu yeterli yeraltı kaynakları olarak belirtilebilir. Buhar gücü ile üretim, hem üretimde kesinti yaşanmaması hem de kas gücüyle yapılan üretimden daha efektif olması nedeniyle üretimde muazzam bir artışa katkı sağlamış, üretim araçları ve aşamaları bütünüyle değişime uğramıştır. Endüstrinin yeni bir boyuta geçtiği bu döneme Endüstri 1.0 adı verilmiştir (Yalpa, 2020).

İkinci Endüstri Devrimi (Sanayi 2.0)

Endüstri devriminin ikinci aşaması 1870’lerden sonraki zamana denk gelmektedir. Bu dönemde en önemli değişiklikler temel hammadde ve enerji kaynakları açısından ortaya çıkmıştır. Kömür ve demir ile birlikte petrol ve elektriğin de endüstride kullanılmaya başlanması, endüstrinin bugünkü haline ulaşmasının temel köşe taşlarından sayılmaktadır. Endüstrileşmenin birinci aşamasında demirin sahip olduğu önemli role bu dönemde çelik sahip olmuştur. Özellikle demiryolu sektöründe büyük öneme sahip olan çelik, birinci dünya savaşı esnasında savaşan devletlere ikmal gücü olarak önemli lojistik destek sağlamıştır. Petrol ise, özellikle 1873’lerden sonraki dönemde, kömürün etkisini kaybetmesiyle birlikte, endüstride öncelikli enerji kaynağı haline gelmiştir. 1914’ten sonraki dönemde ise elektrik enerjisi ilk sıraya yerleşmiştir. Elektrik sokakları aydınlatmış, lojistik ve haberleşmenin ana enerji kaynağı haline gelmiştir. Döneme damgasını vuran önemli bir örnek, dünyanın ilk metrosu olan Londra Metrosu’nun 1890 yılından itibaren buhar gücü yerine elektrik ile çalışmaya başlamasıdır (Arkan, 2018). İçten patlamalı motorlar, telgraf, radyo vb. buluşlar bu döneme damgasını vuran diğer bazı önemli gelişmelerdir (Şekkeli ve Bakan, 2018).

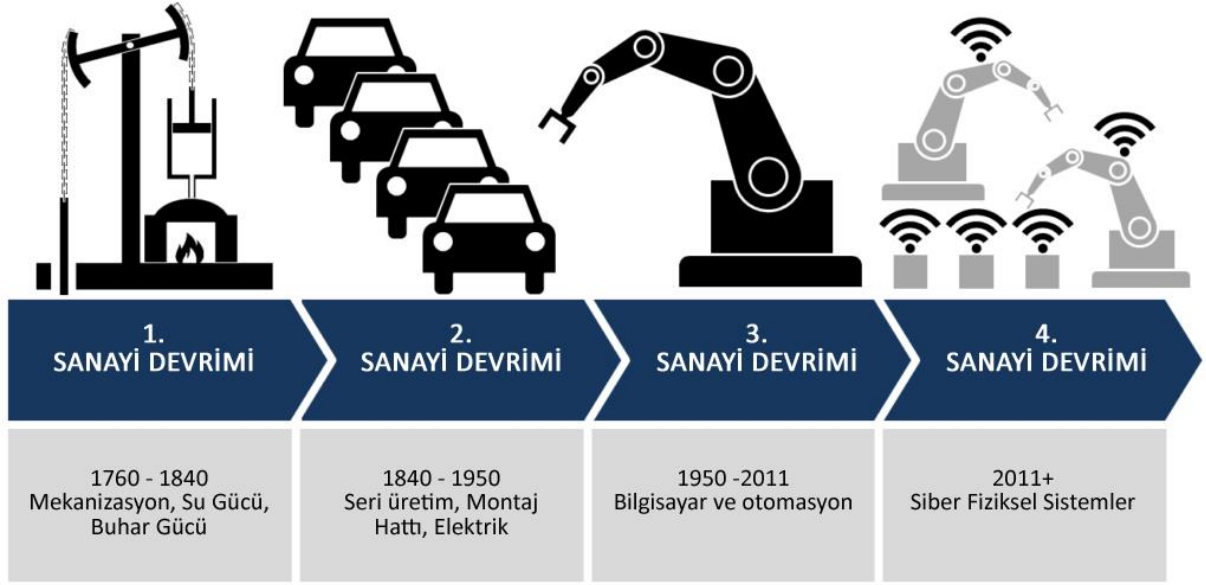
Üçüncü Endüstri Devrimi (Sanayi 3.0)

Üçüncü Endüstri Devrimi dönemi, bilgisayar ve iletişim ağlarının endüstride kullanılmaya başlandığı dönemdir. Bilgisayarın icadı zaten başlı başına çağ açıcı bir gelişme olarak bilinmektedir. Söz konusu devrim ile üretim dijitalleşmeye başlamış ve bununla birlikte malların üretim biçimleri değişmiştir. Otomasyon, üretimde daha fazla yer almaya başlamış ve manuel üretim yerine giderek daha fazla otomatik üretim sistemleri kullanılmaya başlanmıştır. İlerleyen zamanlarda yapay zekânın da kullanılmaya başlanması ile birlikte otomasyondan otonoma geçen bir süreç yaşanmıştır. Burada zikredilen özelliklerinden dolayı söz konusu devrim kimi

çevreler tarafından “dijital devrim” olarak da tanımlanmaktadır (Duman, 2021). Bu dönemde özellikle 3D yazıcıların yaygın bir şekilde kullanılmasıyla birlikte, otomotiv yedek parçalarının üretiminde önemli artışlar yaşanmıştır. Otomasyonun yaygınlaşması sayesinde yeni ve akıllı robotlar üretimde kullanılmaya başlanmış ve üretim maliyetlerinin düşmesiyle birlikte daha verimli üretim süreçleri elde edilmeye başlanmıştır. Bu üretim sürecinde nükleer enerji, biyogenetikler, sentetik ürünler, mikro-elektronik teknoloji, hologram, fiber optikler, biotarım, lazerler gibi icatlar da gerçekleştirilmiştir. Son olarak, bu dönemde makinelerin iş yaşamının yanı sıra sosyal yaşamda da kişilerin gündelik işlerinde aktif bir rol oynaması sayesinde beden gücüne olan gereksinimin giderek daha aşağıya çekildiği söylenebilir (Şekkeli ve Bakan, 2018; Davutoğlu, 2020).

Dördüncü Endüstri Devrimi (Sanayi 4.0)

Gelinen son süreçte bilgisayar, iletişim araçları ve internetin bir arada kullanılmasıyla birlikte Dördüncü Endüstri Devrimi ortaya çıkmıştır. Bu dönemde kol ve kas gücüne duyulan ihtiyaç neredeyse bütünüyle sonlandırılarak, makineler ve diğer üretim araçları kendi kendilerine başarılı olacak şekilde çalışmaya başlamışlardır. ‘Nesnelerin İnterneti’ denilen son teknolojiler yaygın şekilde kullanılmaya başlanmış, her makinenin ‘akıllısı’ neredeyse yaşamın her alanında yerini almaya başlamıştır. Özellikle bilgisayar teknolojilerindeki ilerlemeler sayesinde neredeyse imkânsız gibi görülen bazı işler yapılabilir hale gelmiştir. Yaşanan tüm bu gelişmeler, ekonomide, sosyal yaşamda, çalışma hayatında, gündelik işlerde, yani kısacası hayatın hemen her alanında etkilerini gösterebilmektedir. Bu etkilerin olumlu veya olumsuz olduğu yönündeki değerlendirmelere bakıldığında; her ne kadar çalışma hayatına yönelik olarak genellikle olumsuz görüş ve bakış açıları ortaya konulsa bile, buraya kadar zikredilen dönüşümler bir arada düşünüldüğünde, üretim süreçlerinde bir devrim gerçekleştirildiği düşüncesi de oldukça haklı bir görüş olmaktadır. Günümüzde her yönden ilerleme kaydetme amacı güden ve endüstri devrimi yarışında başarısız olmak istemeyen ülkelerin, Endüstri 4.0’ın kazandırdığı yenilikleri takip etmesi ve bu yeni teknolojileri üreterek hayatın her alanında kullanmaları elzem görülmektedir (Taş, 2018). Endüstri devrimlerinin yukarıda kısaca izah edilen tarihsel süreçlerini görselleştirmek amacıyla her dört devrimin tarihsel aşamalarını simgeleyen görsel aşağıda şekil 1’de verilmiştir.

Şekil 1: Endüstri devrimlerinin tarihsel gelişimi

Kaynak: https://www.akillifabrika.org/Endustri_4.0_ve_Sistem_Entegrasyonlari,cnt-6 web sitesinden alınmıştır.

2.2. Endüstri 4.0 Kavramı

İlk olarak 2011 yılında Almanya’da Hannover Fuarı’nda ortaya atılan “Endüstri 4.0” kavramı kısaca, makinelerin gelişmiş kullanımını ve üretim süreçlerini otomatikleştirme yeteneğini tanımlamaktadır (Özkıvanç, 2021). Bir başka deyişle Endüstri 4.0, daha iyi performans, uçtan uca bağlantı, daha düşük maliyet ve daha yüksek kalite elde edilmesi amacıyla modern fabrikaların işleyişinin gelişimini tanımlayan bir kavramdır. Bu sisteme geçişle birlikte, akıllı fabrikalar, sanal ve artırılmış gerçeklik, blok zincir, bulut bilişim sistemleri, büyük veri, endüstriyel robotlar, eklemeli üretim (3B yazıcılar), nesnelerin interneti, siber fiziksel sistemler, siber güvenlik, simülasyon, yapay zekâ ve benzeri yeni teknolojiler üretim süreçlerine ve hatta insan hayatına etki etmektedir (Aydınbaş ve Erdinç, 2023: 189). Bununla birlikte, daha iyi bağlantı ve gelişmiş otomasyonun ise bazı problemleri beraberinde getirdiği söylenebilir. Bu bağlamda güven ve güvenilirlik, şeffaflığın artırılması, ürün izlenebilirliği, verimli bir tedarik zincirinin geliştirilmesi, işlemsel verilerin güvenli bir şekilde saklanması ve paylaşılması ve kalite uyumluluğu için sertifikalandırma gibi durumlar çözüm isteyen problemler arasında yer almaktadır. Adem-i merkezîyetçilik, değişmezlik, özgünlük ve şeffaflık özelliklerinden dolayı blockchain teknolojisi yine çeşitli endüstriyel uygulamalar için tartışılan diğer bazı konular olmaktadır (Shah vd., 2022).

Endüstri 4.0 olarak isimlendirilen bu yeni devrim, üretim ve tüketim aşamalarını tamamen etkileyecek ve değiştirecek bir yapı ortaya çıkarmaktadır. Bir taraftan tüketicilerin çeşitli ihtiyaçlarıyla uyumlu olarak kurulan sistemler, diğer taraftan birbirleriyle devamlı koordineli olarak çalışan otomasyon süreçlerini tanımlamakta, ayrıca ürün geliştirme aşamalarında farklı disiplinlerle bağlantılı işbirliklerini amaçlamaktadır (Yıldız, 2018). Endüstri 4.0'ın sadece endüstri ile sınırlı bir etkisinin bulunduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Ayrıca en başta toplum ve bireyler üzerindeki etkileri olmak üzere, tarım, hizmetler, eğitim vb. sektörlerde de büyük etkiler oluşturması muhtemel gözükmektedir. Endüstri 4.0 bütün bu sektörlerde var olan teknolojileri yükselten ve dönüştüren bir yapıya sahiptir. Yenilikçi teknolojilerin aktif ve yoğun kullanıldığı bu sektörler, Endüstri 4.0'a uyum sağlamada lider sektörler olarak kabul edilmektedirler (Taş, 2018).

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Endüstri 4.0'ın etki alanı çok geniş olmakla birlikte en etkili olduğu alanların başında elbette toplum üzerindeki etkileri gelmektedir. Özellikle bu devrimin paradigmalarından biri olan dijitalleşmenin getirdiği yenilikler, toplumları ve bireyleri her yönden sararak, şekiller vererek onları istediği gibi yönlendirme etkisine sahip olmaktadır. Özellikle medya açısından dijitalleşmenin düşük maliyet ve kolay ulaşılabilirliği, topluma sosyal, dini, ekonomik ve ideolojik açılardan büyük etkileşim sağlayabilmektedir. Devletin ve özel sektörün bu yeni devrime ayak uydurmasıyla birlikte toplum ve bireyler bundan hem zarar görmekteler hem de çeşitli avantajlar elde edebilmektedirler. Özellikle sosyal medya açısından bakıldığında, karar alma mekanizmalarının olumsuz etkileri, otoritenin kötüye kullanılması ve sivil toplum için dezavantajlar barındırması mevcut riskler arasında yer almaktadır (Schwab, 2017).

Hizmetler sektörünün bazı kollarının gelecekte ulaşacakları yerler konusunda öngörüler sunan Dünya Ekonomik Forumu'na göre, 2018-2022 döneminde sektörlerin büyüme seviyeleri dikkate alındığında, internetteki mobil uygulamalar üzerinden sunulan hizmetlerin havacılık ve turizm sektörlerine büyük etkiler yapacağı beklenmektedir. Bununla birlikte bulut bilişim veri tabanı teknolojisinde beklenen atılımların bilgi ve iletişim endüstrisinde ilerlemeyi sürekli hale getirip hızlandıracağı düşünülürken, büyük verilerin bir araya getirilmesinin devrimin gelişmesine büyük katkılar sağlayacağı tahmin edilmektedir (WEF, 2018). Hizmet sektöründeki insan kaynakları uzmanları, yalnızca işini sabitçe yapan çalışanları değil, aynı zamanda işini iyileştirip yenilikler getiren çalışanları bulmak ve bu çalışanları eğitmek durumunda kalacaklardır. İnsan kaynakları bölümünün yenilikçi teknolojilerle işbirliği içinde olması sayesinde, yapay zekânın işe alım aşamalarında

kişileri objektif ve adaletli bir biçimde değerlendirme imkânı sunması ve bunun da bir sonucu olarak liyakatin sağlanması beklenmektedir.

Tarım sektöründe ise, tarımsal üretim aşamalarında kullanılan tüm araç ve makineler sensörlerle çevrenmekte ve Nesnelerin İnterneti olgusu tarım sektörüne dahil edilerek bütün üretim süreçlerinde makinelerin birbirleriyle koordineli çalışmaları sağlanmaktadır. Dijitalleşmenin katkılarıyla akıllı araçlar kullanılarak veri toplanması gerçekleştirilmekte ve bu veriler analize tabi tutulmaktadır. Bu uygulamalar sayesinde, gerekli görülen alanların ne miktarda ve hangi türde gübrelerle beslenmesi gerektiği, hava şartları, bitkiler için gerekli olan sulama ve mineraller, toprağın humus durumu, haşerelerle mücadele ve hasat zamanının tahmin edilmesi gibi hususlar gerçek zamanlı olarak gösterilebilmekte ve bu sayede çiftçinin yükü hafifletilerek verimin kalıplaşmış yöntemlere nazaran en üst seviyeye ulaştırılması hedeflenmektedir (Kılavuz ve Erdem, 2019).

Endüstri 4.0'a uyum sağlamak için eğitimde bazı yeniliklerin yapılması da kaçınılmazdır. Bu süreçte ihtiyaç duyulan teknolojinin planlama, iyileştirme, üretme ve kullanabilme süreçlerini gerçekleştirecek insanların eğitilmesi zorunlu hale gelmektedir. Okul öncesi eğitimden başlayarak kodlama hakkında bilgi veren derslerin müfredata dahil edilmesi artık kaçınılmaz gözükmektedir. Bu dersler sayesinde öğrenciler analitik düşünmeyi ve sistematik davranmayı da başarabileceklerdir. Ek olarak liderlik, girişimcilik ve finansal okuryazarlık üzerine eğitimler verilerek talep ile ihtiyaç arasındaki ilişkiyi kavrayıp özümseyen nesillerin yetiştirilmesi gerekmektedir. Bu sayede öğrenciler kendi tercihlerinde bilinçli hareket etme, ekonomik seçimlerinde doğru karar verme ve kaynakları etkin kullanma yeteneğini kazanabileceklerdir (Çelik vd, 2018).

Endüstri 4.0 birçok teknolojik paradigma barındırmaktadır. Bunlardan bazıları, Nesnelerin İnterneti, Siber Fiziksel Sistemler, Akıllı Fabrikalar, Bulut Tabanlı İmalat, Büyük Veri, Yapay Zekâ, 3D Yazıcılar, Blockchain Teknolojileri şeklinde belirtilebilir. Endüstri 4.0, bu teknolojilerin tek başlarına kullanılması ile değil, çeşitli teknolojilerin birlikte ve bir bütün oluşturacak şekilde kullanılmalarıyla başarılı bir dönüşüm yakalayabilecektir. Örneğin, üretim sistemlerinin tam olarak bir bütün halinde çalışabilmesi için Yatay/Dikey Entegrasyon teknolojileriyle verilerin depolanması ve bu verilere istenildiği zaman erişim sağlanabilmesi adına hem Bulut verilerine sahip olunmak zorunda, hem de Siber Güvenlik sistemlerini veri muhafazası için kullanma zorunluluğu bulunmaktadır. Endüstri 4.0 fabrikalarının, post-fordist dönemin dikey üretimine alternatif olarak hangi üretim şeklini

benimseyeceği ve yüksek katma değeri nasıl ortaya çıkaracağı, fabrikaların “akıllanmasının” işgücü için ortaya çıkartacağı istihdam yapısı, kâr oranları ve bunun ekonomiye olan etkisi hem akademik hem de iş çevrelerinde yoğun şekilde tartışılmaktadır (Gedik, 2021; Varol, 2023; Aydınbaş ve Erdinç, 2023).

Endüstri 4.0 ve dijitalleşmenin hem avantajları hem de dezavantajları (riskleri) bulunmaktadır: Avantajlarının başında iş gücü yapısındaki bazı değişimler gelmektedir. Söz konusu değişimler neticesinde en başta kas gücüne olan bağımlılık azalacağından dolayı çalışan sayısının azalması beklenmektedir. Bunun sonucunda ise hem maliyetler hem de zaman açısından bazı avantajlar sağlanmış olacaktır. Bu durumun en önemli riski ise, gelişen robotik sistemler ve otomasyon neticesinde iş gücünün büyük oranda değersizleşebilme riskidir. Bunun aksini iddia eden bazı görüşler bulunsa da söz konusu gelişmelerden özellikle gelişmemiş ülkelerin istihdam açısından olumsuz etkileeneceği yaygın bir görüş olarak karşımıza çıkmaktadır (Göktaş, 2021). Gruber (2019)’e göre verilere hızlı erişim bir diğer avantaj olarak değerlendirilmektedir. Verilere hızlı erişimin en önemli faydası ise, verilerdeki mevcut bilgilerin güvenliğinin sağlanmasıdır. Ayrıca verilerin dijital dünyada kopyalanması, işlenmesi, kolayca paylaşımı ve üzerinde güncelleme yapılabilmesi gibi birçok kolaylığı da sağlaması diğer avantajları arasında değerlendirilmektedir (Şeker ve Diri, 2010). Bu durumun aksine kullanıcı bilgi girişlerinin kayıt altına alınması, güvenlik duvarı zafiyeti, sertifikaların güvensizliği ve kişisel bilgilerin bunlar aracılığıyla zararlı yazılımlar sayesinde ele geçirilmesi önemli riskler olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bütün bunlar kullanıcılar için veri tabanında bir iz bırakmakta ve şirketler çoğu çalışanın haberi dahi olmadan bunları kolaylıkla kullanıp paylaşabilmektedirler (Solmaz, 2016). Pentimone (2017)’e göre, dijital devrim, fikirleri paylaşmak için katalizör olan araçlar yaratmıştır. Artık düşüncelerin başkalarıyla geniş ölçekte paylaşılabilmesi için zengin bir işletmenin yöneticisi olmaya gerek yoktur ve sosyal medya ve ortak teknolojiler kullanılarak, fikirler paylaşılabilir ve bu vesileyle inovasyon hızlandırılabilir. Benzer şekilde, Dijital-sanal dünya, bilginin kolayca ve kötü niyetle yayılmasına olanak sağladığından dolayı, birçok ailenin iç ilişkilerine zarar verip toplum ahlakını sarsabilme riskini de barındırmaktadır (Pentimone, 2017). Üretimde tasarım ve özelleştirme aşamalarına müşterilerin doğrudan eşlik etmeleri, üretim maliyetlerini düşürüp süreci hızlandırma olanağı sunabilmektedir. Hem hızlı hem de esnek üretim süreci ile küreselleşmeye daha kolay entegre olabileceği düşünülen bu yeni devrimin, bir fırsat olarak görüleceği düşünülmektedir (Schumacher vd, 2016). Ayrıca üretim aşamasında daha çevreci bir oluşumun ortaya çıkması bir diğer avantajdır. Örneğin söz konusu dönüşümün, fosil yakıtların yerine yenilenebilir enerji kaynaklarının

kullanımının teşvik etmesi açısından, şirketleri cesaretlendirici bir rolünün bulunduğu düşünülmektedir. (Ardito vd, 2019).

İnsanların ve robotların işbirliği ile enerji tasarrufu, inovasyondaki hızlanma, kaynak kullanımındaki verimlilik artışı ve ağların entegre olmasının sağlanması Endüstri 4.0'ın katacağı diğer bazı değerler olarak tahmin edilmektedir (Bartodziej, 2017). Ancak altyapı yetersizlikleri nedeniyle buna tüm ülkelerin katılım sağlamasının mümkün gözükmemesi bir dezavantaj olarak değerlendirilmektedir. Dijital teknolojiye geçiş gelişmiş bir altyapıya sahip ülkeler için daha kolay ve hızlı, gelişmemiş ülkeler için ise daha zor ve hatta imkânsız olacağından dolayı ülkeler arasındaki rekabet farkının açılacağı da aşıkardır (Yüksekbilgili ve Çevik, 2018).

3. Akıllı Fabrikalar

Akıllı fabrika, sürekli olarak veri toplamak ve paylaşmak için bağlantılı cihazları, makineleri ve üretim sistemlerini kullanan dijitalleştirilmiş bir üretim tesisidir. Bir başka deyişle akıllı fabrika, fiziksel dünya ile sanal dünyanın bütünleşmesini gerçekleştirmek amacıyla veri alışverişi yapabilen oldukça akıllı bir organizma olarak tanımlanabilir. Ürün, bilgi ve iletişim teknolojilerini bir araya getirerek üretim ve tedarik süreçlerine entegrasyonunu sağlayan bu fabrikalar, diğer geleneksel fabrikalar ile kıyaslandığında, büyük oranda kaynak kullanımını arttırdıkları, kişiselleştirilmiş ürünlerin hem depolama hem de dağıtım döngüsünü azalttıkları ve üretimin müşteri taleplerine hızlı şekilde adaptasyonunu sağladıkları söylenebilir (Şekkeli ve Bakan, 2018: 205).

Yakın geçmişe bakıldığında Siber-Fiziksel Sistemler, Nesnelerin İnterneti, Hizmetlerin İnterneti, Büyük Veri, Bulut Bilişim ve Sanallaştırma dahil olmak üzere birçok yeni teknolojinin ortaya çıkıp geliştiği görülmektedir. Endüstri 4.0, yeni sanayi anlayışının getirmiş olduğu zorluklarla başa çıkmak için bu yeni teknolojileri kullanan yeni bir endüstrileşme konsepti olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda akıllı fabrikalar ise 'Endüstri 4.0'ın kalbidir' denilebilecek merkezi konumunda yer alan ana unsurlardan biridir. Akıllı fabrika, üretim süreçlerinin performansını, kalitesini, kontrol edilebilirliğini ve şeffaflığını geliştirmek için bu teknolojileri entegre etme misyonunu üstlenmektedir. Bu tip fabrikalarda yer alan sistem, insanların ve makinelerin görevlerini hem fiziksel hem de sanal dünyadan gelen bilgilere dayalı olarak yürütmelerine yardımcı olmaktadır. Sistemin bileşenleri, işlevleri talep etmek veya sunmak için birbirleriyle ve diğer fabrika bileşenleriyle bağlantı kurmaktadır (Mabkhot, 2018).

Küreselleşmeyle birlikte ülkeler rekabette geri kalmamak için yeni dönüşümlere yatırım yapmak zorunda kalmaktadırlar. Bu yatırımlar ise son yıllarda Endüstri 4.0 bileşenlerinin en önemli unsurlarından biri olan akıllı fabrikalar gibi alanlara yapılmaktadır. Nesnelerin birbirleriyle haberleştiği ve akıllı teknolojilerle donatılmış bu üretim yerlerinde insan faktörü minimuma indirgenmekte ve karanlık (insansız) fabrikalar dediğimiz yeni üretim yerleri ortaya çıkmaktadır. Bu tip fabrikalarda ürünler, üretim esnasında otomasyon sayesinde bağımsız olarak ilerlemektedirler. Dolayısıyla bu yapı sayesinde üretim sürecinde artan karmaşıklık azaltılarak daha düzenlenebilir ve yönetilebilir bir hale getirilmiş olmaktadır. Akıllı fabrikalarda fiziksel ve sanal dünyada gerçekleşen teknik aşamaların tamamı bir çatı altında toplanmaktadır. Böylece sürdürülebilir bir üretim ağı geliştirilip, oluşabilecek potansiyel hataların önceden tespit edilip müdahale edilmesi olanağı yakalanmış olmaktadır. Bu vesileyle aynı zamanda müşteri taleplerine hızla yanıt veren ve tüketim yapısının anlık olarak değişebildiği bir nitelik kazanılmaktadır (Ayan, 2020; Akkuşçu, 2019). Gartner (2022)'e göre Akıllı Fabrika, aşırı esnek, kendi kendini ayarlayabilen bir üretim olanağı sunmak için modern teknolojinin farklı türlerini içerisinde barındıran yeni nesil üretim alanlarıdır.

Akıllı fabrikalar, şekil 2'de görselleştirildiği gibi birçok yapısal bileşenleri içeren, farklı süreçleri, bilgi akışlarını ve paydaşları birbirleri ile entegre ederek verimli üretim alanları oluşturan fabrikalardır.

Şekil 2: Akıllı fabrika bileşenleri

Kaynak: <https://www2.deloitte.com>'dan aktaran Şekkeli ve Bakan, 2018: 206.

Akıllı fabrikalarda üretimin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için ihtiyaç duyulan tüm bilgiler sensörler vasıtasıyla bir araya getirilmekte ve üretim içerisindeki tüm makineler *nesnelerin interneti* aracılığı ile iletişim ve entegrasyon kurmaktadır. Üretimin gereksinimlerini karşılamak için talep edilen tüm bilgiler *bulut bileşiminde* toplanmakta ve akıllı cihazların ihtiyaç duyduğu veriler burada toplanan *büyük verilerden* çekilerek kullanılmaktadır (Alçın, 2016). Büyük veri sadece yerel düzeyde değil, aynı zamanda küresel düzeyde üretilen ve depolanan verilerden oluşmaktadır. Fiziksel ortam ile sanal ortam arasındaki iletişimi ise *siber fiziksel sistemler* sağlamaktadır. Bu sistemler sayesinde üretim sürecindeki tüm detaylar tespit edilerek, olası problemlere çözümler sunulmaktadır. Bunları sağlamak için de yapay zekâ ile çalışan ve üretim sürecinde ihtiyaç duyulan iletişimin kurulması şeklinde önemli görevler üstlenen *otonom robotlar* kullanılmaktadır. Şekil 2'de de görüleceği üzere bir diğer bileşen *simülasyondur*. Simülasyonu, “tedarik zincirinin tamamının ya da ilgili kısmının durum, akış veya davranışlarının gözlenebilmesi ve düzenlenebilmesi amacıyla, işletme içindeki ya da işletme dışındaki (tedarik, üretim, dağıtım, pazarlama, satış vs.) süreçlerin modellenerek bilgisayar ortamında yeniden yapılandırılması” (Şekkeli ve Bakan, 2018: 209) olarak tanımlamak mümkündür. Buraya kadar bahsi geçen bileşenlere ilave olarak, bir diğer bileşen olan *artırılmış gerçeklik*, gerçek ve sanal nesnelerin aynı ortamda birlikte algılanmasına imkân tanıyan, bir başka deyişle sanal verilerle zenginleştirilmiş gerçek durum olarak tanımlanabilmektedir (İçten ve Bal, 2017). Böylece artırılmış gerçeklik sayesinde birçok işlem mekânlara gidilmeden yerinden halledilebilmektedir. Teknolojik gelişmenin üretim sistemlerinde oluşturduğu güvenlik açıklarını gidermek açısından kritik bir role sahip olan *siber güvenlik* ise, ağların, programların ve verilerin bütünlüğünü yetkisiz erişimlerden korumak için kullanılan tüm teknikler seti olarak tanımlanmaktadır (Varol, 2023: 169). Şekil 2'de belirtilen bileşenler arasında gözükmemekle birlikte son yıllarda sistemlerin güvenliğini sağlamak amacıyla tedarik zincirlerinde kullanılmaya başlanmış bir diğer bileşen *blok zinciri* teknolojisidir. Doğruluğu onaylanmış bilgilerin sabit bir şekilde depolanmasını ve dağıtılmasını sağlayan blok zincir teknolojisinde temel amaç, ilk tedarikçiden son müşteriye kadar geçen süreçte, tüm tedarik zincirinin şeffaflığının ve sürdürülebilir izlenebilirliğinin temin edilmesi ve bu sayede güvenliğin artırılabilmesidir (Şekkeli ve Bakan, 2018). Buraya kadar anlatılan hususlardan hareketle akıllı fabrikaların üretim sürecinde optimizasyona yol açarak işgücü ve diğer üretim kaynakları israflarının azaltılmasına yol açması beklenebilir (Hozdic, 2015).

4. Endüstri 4.0 Kapsamında Akıllı Fabrikaların Çalışma İlişkileri Üzerindeki Etkileri

Endüstri 4.0 kapsamında akıllı fabrikaların çalışma ilişkileri üzerindeki etkileri tasnif edilerek, çalışma koşulları ve mesleklerin dönüşümü üzerindeki etkileri, istihdam ve işsizlik üzerindeki etkileri ve sendikalaşma, ücretler ve gelir dağılımı üzerindeki etkileri başlıkları altında incelenebilir.

Çalışma Koşulları ve Mesleklerin Dönüşümü Üzerindeki Etkileri:

Endüstri 4.0'ın üretim sürecinde meydana getirdiği dönüşümler üretim ortamlarını da dönüştürerek bu süreç ile uyumlu çalışma koşullarını ortaya çıkarmaktadır. Örneğin teknolojinin gelişmesi ve dijital dönüşümle birlikte işlerin daha küçük parçalara ayrılması mümkün hale gelmekte ve bu da çalışma şekillerinde değişime yol açarak istihdamın daha küçük serbest meslek birimlerine dönüşmesine olanak sağlamaktadır. İnternet ve otomasyon sistemlerinin gelişmesi sonucunda işlerin belli bir kısmı artık büyük şirketlerden ziyade mikro işletmelerde görülebilmekte ve bu da işçilerin daha özerk çalışabilmelerine olanak sağlamaktadır. Dijital uygulamaların daha yaygın hale gelmesi ve sanal işbirliği platformları sayesinde uzaktan çalışma mümkün hale gelmekte ve dolayısıyla işyeri merkezine bağımlı olmayan bir çalışma sistemi ortaya çıkmış olmaktadır. Yakın zamanda yaşanan Covid-19 pandemisinin bu süreci daha da hızlandırdığı söylenebilir. Ancak bütün bu gelişmelerin işgücü arasındaki rekabeti arttırarak, bir taraftan hem verimlilik artışlarını hem de ücretlerin daha rekabetçi olmasını sağlarken, öbür taraftan bir dezavantaj olarak güvencesiz çalışma koşullarını beraberinde getirdiği görülmektedir (Saraç, 2022: 70).

Endüstri 4.0'ın iş hayatında yer alan kadınların çalışma koşullarını etkilemesi beklenen bir diğer gelişmedir. Bu bağlamda cinsiyet ayrımından dolayı yapılan iş bölümü ve iş algısının önemli ölçüde ortadan kalkması beklenmektedir. Eskiden sadece erkeklerin çalışabildiği işlerde yeni dönüşüm ile birlikte kadınlar da çalışabilmektedir. Kurumlar, çalışmalarını daha fazla otomatik hale çevirerek, kadınların omuzlarındaki yükü azaltabilmekte ve kişisel gelişimlerini iyileştirmeleri için onlara bazı imkânlar sağlamış olmaktadır. Yeni dönüşüm, esnek çalışma yapılarını oluşturmayı başarabildiği ölçüde daha dengeli bir cinsiyet ayrımına sahip iş yerleri ortaya çıkabilecektir (WEF, 2018).

Bayram (2018)'a göre Endüstri 4.0 devrimi meslekler arasında ayrım yapacak ve bu çağ mühendislerin çağı olarak anılacaktır. Hali hazırda var olan pek çok mesleğin ihtiyaç duyduğu bazı işleri makineler rahatlıkla yapar hale gelecektir. Örneğin, sağlık

açısından kan tahlilinden, bir tanı koymaya kadar birçok unsur cihazlar aracılığıyla yapılabilecek; bir kol saati veya cep telefonu tüm sağlık ile ilgili verileri kontrol altına alarak, kan değerleri bir probleme işaret ettiğinde bunu hastanedeki ilgililer ile paylaşp, tetkiklerin gerçekleştirilmesini sağlayabilecektir.

Endüstri 4.0'ın, birçok sektörde ihtiyaç duyulan iş gücünün niteliğine göre iş gücü arzını belirlemesi beklenmektedir. Yenilikçi teknolojilerin, iş yaşamında bir rekabet ortamı oluşturacağı ve oluşacak rekabet ortamından kimi zaman insanoğlunun kimi zaman ise teknolojilerin avantajlı çıkacağı öngörülmektedir. Nitekim Endüstri 4.0 teknolojilerinin hangi sektörlerde uygulanıp uygulanamayacağını belirlemek için yapılan araştırmalarda genellikle ulaşılan sonuç; rutin görevlerden oluşan işlerin, Endüstri 4.0 teknolojileri tarafından yapılacağı, rutin dışı işlerin ise yalnızca öğrenilebilir beceriler ile yarı otomasyon şekline dönüştürülebileceği şeklinde olmuştur. Özellikle bahsedilen rutin işler için katlanılan maliyet, üretim, güvenlik ve kalite gibi alanlarda insandan ziyade robotların öneminin artacağı düşünülmektedir. Ayrıca yapay zekâ teknolojisinin makineleştirilebilen hizmetlerin sunumunda rakipsiz kalacağı tahmin edilmektedir. Bu yeni teknolojiler iş hayatına girdikçe var olan çalışan yapısının değişeceği ve bunun sonucunda doğal olarak çalışma ilişkilerinin de değişime uğrayacağı öngörülmektedir. Söz konusu teknolojilerin ihtiyaç duyduğu işgücü daha çok beceri odaklı işgücü olduğundan dolayı, mühendislik, yaratıcılık ve tasarım becerilerine sahip işgücünün önemi giderek artmaktadır. Bir başka deyişle bu dönüşümle birlikte, Endüstri 4.0 teknolojilerini kullanabilen ve sisteme adaptasyon sağlayabilen işgücüne daha fazla ihtiyaç duyulacaktır (Akkuşçu, 2019: 85).

Endüstri 4.0 ile kimi meslekler kaybolurken elbette kimi meslekler varlığını koruyacaklardır. Rutin, sürekli kendini tekrar eden işlerle uğraşanlar kaybeden sınıfta; tekrarlı olmayan, üretken ve rutin dışı işlerle uğraşanların kazananlar arasında olacağı düşünülmektedir. Buradan hareketle ortaya çıkması beklenen yeni mesleklerin bazıları Veri Analistleri ve Veri Bilimcileri, Yapay Zekâ ve Makine Kullanımı, Dijital Dönüşüm Uzmanları, İnovasyon Profesyonelleri, E-Ticaret ve Sosyal Medya Uzmanları, İnsan ve Kültür Uzmanları, Dijital Pazarlama ve Dönüşüm Uzmanları, Robotik Uzmanları ve Mühendisleri, Bilgi Güvenlik Analistleri ve Süreç Denetim Uzmanları şeklinde belirtilebilir (WEF, 2018).

Mesleklerin dönüşümü ile ilgili bilgiler veren “The Future Of Employment” isimli çalışmada; sosyal ve bilişsel yetkinliklere ihtiyaç duyulan mesleklerin otomasyona yatkınlıklarının daha sınırlı, bu meslekler dışında kalan rutin mesleklerin ise,

otomasyon kullanım yetkinliklerinin daha yüksek seviyede olduğu tahmin edilmektedir. Bütün bunlardan hareketle bir çıkarsama yapılmak istenirse, işlerin büyük çoğunluğu rutin olarak süregelen mavi yakalı işçilerin en çok tehdit altında olan çalışma grubu olduğu söylenebilir (Frey ve Osborne, 2013).

İstihdam ve İşsizlik Üzerindeki Etkileri:

Endüstri 4.0'ın getirdiği yenilikler ve yaşanan dönüşüm neticesinde işsiz kalacak olan işçilerin, yine bu dönüşümün ortaya çıkaracağı yeni işlerde istihdam edilecekleri görüşü oldukça yaygındır. Bu görüşün aksine, teknolojiden dolayı kitlesel bir işsizliğin ortaya çıkacağını ve bunun da sosyoekonomik bozulmaya neden olacağını ifade eden bir başka görüş de bulunmaktadır (Schwab, 2017). Yakın geçmişte sanayi istihdamı diğer sektörler göre çok daha yüksek seviyelerde iken, günümüzde ilk sırada hizmetler sektörü yer almaktadır. İktisadi gelişmenin ilk başlarında sektör değişikliğinden kaynaklı işsiz kalan çalışanların diğer sektörlerde iş olanağı bulmaları, sektörler arası beceri açığı nispeten daha az bir eğitim ile telafi edilebildiğinden dolayı, daha kolay olmaktadır. Ancak günümüzde Endüstri 4.0'ın yenilikçi teknolojilerinin kullanıldığı mesleklerin daha fazla uzmanlık gerektirmesi nedeniyle sektörler arası geçişler daha fazla eğitim süreci gerektirmekte ve dolayısıyla bu geçişler daha zor olmaktadır. Buradan hareketle eğitim sürecinin aksaması halinde düşük nitelikli işgücünün yapısal işsizlik sorunuyla karşı karşıya kalması kaçınılmaz görünmektedir (Saraç, 2022: 66-67).

David Ricardo, 1817'de Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'nden bahsettiği Ekonomi Politinin ve Vergilendirmenin İlkeleri isimli kitabında, Endüstri Devrimi yeniliklerinin çalışanların geleceğini kötü yönde etkileyeceğini öne sürmüştür (Krugman, 2012). Benzer şekilde J. M. Keynes, 1930 yılında Endüstri 2.0 devriminden önce iş gücü piyasasına yönelik olumsuz beklentilerinin olduğunu ortaya koymuştur. Fakat bu beklentiler gerçekleşmemiş ve yeni iş sahalarının ortaya çıkması ve verimliliğin artması sayesinde işsizlik uzun vadede kalıcı olmamıştır. Endüstri 3.0 döneminde ise, bilgisayar devrimine yönelik işsizlik açısından kötü bir hava oluşmasına karşın işsizliğin genel itibariyle dengede kaldığı söylenebilir. Bu dönem içinde otomotiv sektörünün başını çektiği ve diğerlerinin de onu izlediği dijitalleşme sürecinde büyük bir atılım gerçekleşirken, işsizlikte büyük bir artış gözlenmemiştir. Endüstri 3.0 ekonomik büyümeyi gerçekleştirirken yeni iş olanakları sağlamış ve yeni mesleklerin doğmasına yol açmıştır. Günümüzde bazı olumsuz yorumlar yapılsa bile, Endüstri 4.0 devrimi ile, istihdamda daralma olmadan, kârlılıkta ve verimlilikte artışlar olduğu söylenebilir (Wisskirchen vd., 2017). Matovcikova (2017)'a göre, teknolojinin gelişmesi ve robotların iş sahalarında

görölmeye başlamasıyla birlikte iş gücüne olan talep azalmakta ve istihdam yapısı farklılaşmaktadır. Bu değişim sonucunda ortaya çıkan işsizliğe teknolojik işsizlik denilmektedir. Teknolojik işsizlik günümüz ekonomi dünyasında üzerinde en çok tartışma yürütölen meselelerden biridir.

Endüstri 4.0'a Sosyal Güvenlik Kurumları açısından bakıldığında, insanların yerini alacak teknolojik aletlerin vergi vermemesi durumu bir problem olarak görölmektedir. Bunun yanında işverenlerin de robotlara ücret vermeyecek olması gelir adaletsizliğinin artmasına yol açabilecektir. İşsizliğin artış göstermesi özellikle işsizlik sigortası vb. durumlar için devlete ekstra bir yük anlamına gelmektedir. Yeni devrim ile birlikte iş hayatı, önceki devrimlerden farklı olarak kalifiyesiz işçilere artık çalışma alanı sunmayacaktır (Moktadir vd, 2018).

İş gücü yapılarının ölkeden ölkeye farklılık göstermesi hususu burada işsizliği yorumlamada göz önüne alınması gereken bir diğer durumdur. Ölkelerin mevcut iş gücü piyasaları nitelik itibariyle aynı talepleri içermiyor olabilir. Örnek vermek gerekirse, fiziksel ağırlıklı çalışma ortamlarının ağırlıkta olduğu endüstrilerde yaşlı iş gücünden ziyade genç iş gücü daha çok talep görmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak yaşlı nüfusun istihdamı daha düşük seviyede gerçekleşmektedir. Böyle bir durumda da yaşlı nüfusun fazla olduğu toplumlarda işsizliğin azaltılması ve gelirin artırılması amacıyla robot istihdamına daha fazla ihtiyaç duyulduğu söylenebilir (Akın, 2017).

Sonuç itibariyle, Endüstri 4.0 devrimi ile birlikte gerçekleşen teknolojik gelişmenin bir sonucu olarak robotların çalışma hayatındaki sayılarının giderek artmasının da etkisiyle işsizlik oranlarında artışlar yaşanması beklenmektedir. Ancak öbür taraftan da bu dönüşümün ortaya çıkaracağı yeni iş alanlarının yeni istihdam olanakları doğuracağı düşünölmektedir. Burada oluşacak olumsuz süreci azaltmak amacıyla, ortaya çıkacak yeni mesleklere uyum sağlamaları açısından mevcut iş gücünün etkili bir şekilde eğitilmesi ve nitelikli hale getirilmesi önemli görölmektedir.

Sendikalaşma, Gelir Dağılımı ve Ücretler Üzerindeki Etkileri:

Endüstri 4.0 devrimi ile artan dijitalleşmenin bir sonucu olarak çalışma yapılarındaki farklılaşma ve iş yaşamında oluşan sosyo-kültürel dönüşümler sendikalaşma hareketleri üzerinde etkiler oluşturmuştur. Teknolojik ilerlemeyle birlikte çalışanların sosyal yaşantılarına daha fazla önem verilmeye başlanmış (esnek çalışma, evden çalışma vs.) ve bu bağlamda çalışma uygulamalarında bazı farklılıklar ortaya

çıkıştır. Bireysel çalışma toplu çalışmanın yerini almış, ancak bu değişime sendikalar tam manasıyla ayak uyduramamıştır (Etçi, 2018).

Dijitalleşmeyle birlikte ortaya çıkan büyük dönüşümlere, istihdam ve çalışma koşullarına ve ayrıca çalışanların çıkarlarının temsil edilme biçimlerine ilişkin hususlarda sendikalar ve çalışma konseylerine büyük işler düşmektedir. Bu kuruluşlar, dijitalleşmenin endüstriyel istihdamda yıkıcı bir azalmayı tetiklemesi veya üzerinde anlaşmaya varılan ücret ve koşulların altının oyulması durumlarına yanıt vermek zorunda kalacaklardır. Ancak, sorulması gereken asıl soru, sendikaların ve çalışanların yeni teknolojileri benimsemeleri mi yoksa bunlara direnmeleri mi gerektiği sorusudur. Ne yazık ki işçiler ve sendikalar tarafından bu sorunun cevabı kolay bir şekilde verilememektedir. Bu bağlamda yeni teknolojilerin uygulanmasıyla karşı karşıya kalındığında, sendikalar ve işçiler için zorluk iki yönlü görünmektedir: İlk olarak, eğer mümkünse, olumlu etkileri güçlendirecek ve olumsuzlukları azaltacak şekilde yeni teknolojilerin uygulanmasına destek verilirken, olumsuz sonuçlarına direnmeye karar vermek. İkincisi ise, bu tür kararların olumlu veya olumsuz sonuçlarıyla ilgili bilgileri elde ettikten sonra gelişmelere göre hareket etmek. Ayrıca sendikalar, bu yeni gelişmelere verecekleri tepkileri hesaplarken, etkili stratejiler geliştirmek için kaynaklarını ve yeteneklerini de hesaba katmak zorundadırlar (Haipeter, 2020). Çalışma hayatında mavi yakalılarının giderek önem kaybetmesi ve bireyselleşmenin artması, sendikalara olan ilgiyi de azaltıcı sonuçlar doğurmaktadır. Çalışanlar artık kolektif bilincin dışında hareket edip sadece kendi haklarının peşinde koşmaktadırlar. Bu da gelecekte çalışanların çok daha fazla sömürüye maruz kalabileceği düşüncesini desteklemektedir. Ancak sendikalara her zaman ihtiyaç duyulacaktır: Çünkü emek tamamen ortadan kalkmayacak, sadece çalışma ilişkileri dönüşüme uğrayacaktır.

Endüstri 4.0'ın gelir dağılımına da etkileri olacağı öngörülmektedir. Çalışma hayatında robotların insanların yerine kullanılması sonrasında işverenin işçiye verdiği maaş, prim, fazla mesai vs. ücretler gibi büyük giderlerden tasarruf etmesi ve gelirin büyük kısmının kendisinde kalacak olması sonucunda, gelir dağılımında adaletsizliğin daha da artacağı tahmin edilmektedir. Dolayısıyla Endüstri 4.0'ın getirdiği teknolojik gelişmenin fonksiyonel gelir dağılımını sermaye lehine dönüştürerek sermayenin toplam gelir içerisindeki payını artıracığı düşünülmektedir. Buna ilave olarak yetenekli iş gücü ile kalifiyesiz iş gücü arasındaki ücret farklılıkları daha da derinleşecektir. Yüksek nitelikli iş gücü ve sermaye lehine gözüken bu durum, ekonomik ve sosyal problemleri doğurarak, toplumda var olan ve hoş karşılanmayan gelir adaletsizliği algısını daha da derinleştirecektir (Ünlü ve Atik,

2018). Ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre bakıldığında ise, teknolojinin daha ileri düzeyde olduğu gelişmiş ülkelerde bu durumdan kaynaklı gelir eşitsizliğinin daha fazla düzeyde olacağı tahmin edilmektedir. Hatta düşük gelirli ülkelerde teknolojik gelişmenin ücretlerdeki eşitsizlikler üzerindeki etkisinin önemsiz bir düzeyde kalacağı da söylenebilir. Ayrıca gelir dağılımını bozacak bir diğer gelişmenin firmalar arasında yaşanması da beklenmektedir. Endüstri 4.0'ın getirdiği yeni üretim süreci “süper yıldız” ya da “kazanan her şeyi alır” şeklinde bir oluşuma yol açarak diğer bazı firmaları piyasadan silebilecektir. Bütün bunlara ilave olarak, bu süreçte gelirin servete dönüşmesi ve devamında servetin tekrar gelir getirmesi şeklinde ortaya çıkacak durumun gelir dağılımını bozucu etkiler oluşturması beklenebilir (Saraç, 2022: 71-72).

Endüstri 4.0 ile şekillenen yeni çalışma ilişkileri ücretlerin geleceği ile ilgili bazı endişeleri beraberinde getirmektedir. Schwab (2017)'a göre dijitalleşme ile birlikte sermaye (teknoloji) bir süre sonra iş gücünün yerini almaya başlayacaktır. Bu durum bir kısım işgücünün işsiz kalması ile sonuçlanırken, varlığını korumayı başarmış işgücünün ise ücretlerinin azalmasına neden olacağı şeklinde öngörüler yapılmaktadır. Burada ücretleri düşecek olan kesim Endüstri 4.0'ın getirdiği yeni üretim sürecinde nispeten vasıfsız kalan işgücüdür. Endüstrileşme tarihine bakıldığında, teknolojik ilerlemenin genellikle ücretleri arttıran bir etki oluşturmadığı, aksine ücretler açısından bu durumdan dolayı kaybedenlerin sayısının kazançlı çıkanların sayısından daha fazla olduğu görülmektedir (Akkuşçu, 2019: 83-84).

Ücretlerle ilgili olarak bir diğer husus ücretlerde yaşanan düşüşlerin sendika faaliyetleri ile ilgili olan durumudur. Özellikle rutin işlerin yüksek olduğu iş kollarında toplu pazarlık ve sendikaların daha pasif kalması nedeniyle ücretlerin azalmasının önüne geçilemeyeceği düşünülmektedir. Ayrıca makinelerin işgücünün tamamlayıcısı olmasından ziyade işgücünün ikamesi olacağı noktası endişe oluşturan bir diğer husustur. Bunun bir neticesi olarak üretim sürecinde daha az işgücünün kullanılacak olması ve işlerin otomasyona devredilmesi hem gelirleri hem de dolaylı olarak harcamaları etkileyeceğinden dolayı bu durumun ücretlerin azalma eğilimine girmesi dışında diğer bazı endişeleri de beraberinde getirmektedir (Saraç, 2022: 69). Çünkü ücretlerin azalması en başta talebi azaltacağı için tüketim ile ilgili bazı problemleri ortaya çıkaracak ve işsizlikte bir artış olacaktır. Bu öngörünün gerçekleşmesi durumunda, azalan ücretler ve yükselen işsizlik problemi, alım gücünün azalmasına ve bununla beraber tüketimin de düşmesine neden olacaktır. Tüketimin ekonomideki konumu dikkate alındığında bu durumun gerçekleşmesi

tüketim piyasasını daraltacak ve ekonomik durgunluğu tetikleyecektir. Bu durgunluğun tüketicilerin alışkanlıklarını da değiştireceği ve bireyleri, tüketim ile tasarruf arasında seçim yapmaya zorlayacağı tahmin edilmektedir. Tüketicilerin alım gücünün derecesi, istihdam sonucu elde ettikleri gelire bağlıdır. Benzer durum şirketler için de geçerlidir. Şirketler de elde ettikleri gelirler ölçüsünde satın alım gerçekleştirmektedirler. Sonuçta tüketimin bu denli azalmış olduğu bir ekonomik yapıda üretim maliyetlerinin azalmasının pek de bir anlamının kalmayacağı söylenebilir (Ford, 2018).

Sonuç ve Değerlendirme

Geçmişten günümüze endüstri devrimleri dört aşamadan geçmiş ve nihayetinde Dördüncü Endüstri Devrimi'nin gerçekleşmesi ile birlikte üretim süreçleri daha karmaşık bir hal almaya başlamıştır. Bu bağlamda Endüstri 4.0'ın merkezinde yer alan akıllı fabrikalarda, otomasyonun ve dijitalleşmenin oldukça yüksek seviyeye taşındığı üretim sürecinde, bilgi ve iletişim teknolojilerinin çok yoğun şekilde kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu üretim sürecinde nesnelerin interneti, siber fiziksel sistemler, otonom robotlar, bulut bilişim, büyük veri, 3D yazıcılar, simülasyon, artırılmış gerçeklik ve siber güvenlik gibi bileşenler karanlık (insansız) fabrikalar olarak da ifade edilen akıllı fabrikanın temel bileşenleridirler. Bu bileşenleri bir araya getiren akıllı fabrikaların sadece endüstriyel üretim sürecinde değil, aynı zamanda tarım ve hizmetler sektörleri ile bunların alt sektörlerinde de bir optimizasyon sağlayarak kaynak israfını engelledikleri söylenebilir.

Çok geniş bir uygulama alanını kapsayan Endüstri 4.0'ın ve en önemli bileşenlerinden biri olan akıllı fabrika tipi üretim sürecinin diğer birçok alandaki etkilerinin yanı sıra bu çalışmanın da temel konusunu oluşturan çalışma ilişkileri üzerinde önemli etkilerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda en önemli etkilerinden biri, yenilikçi teknolojilerin üretim sürecinde daha fazla kullanılmasının bir sonucu olarak iş yaşamında robot-insan rekabetinin daha da artacak olmasıdır. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki; bu süreçte her ne kadar işverenler maliyet ve diğer birçok avantaj nedeniyle robotları tercih edecek olsa bile, robotları yönlendirecek insan ihtiyacı hiçbir zaman bitmeyecektir. Bir diğer etki, özellikle ileri teknoloji kullanımının gerektirdiği becerilerle donatılmış bazı yeni meslekleri ortaya çıkarırken, insanlar tarafından yürütülen ama yerine teknolojinin ikame edilebildiği bazı meslekleri ise ortadan kaldırmıştır. Ancak, özellikle üretimin yaratıcılık gerektiren dallarında makinelere çokça ihtiyaç duyulmadığı ve bu tip işlerde insan gücünün önemini korumaya devam ettiği de söylenebilir.

Endüstri 4.0 ve akıllı fabrikaların kullanıldığı yeni üretim sisteminin çalışma ilişkileri kapsamında istihdam, işsizlik, sendikalaşma, gelir dağılımı ve ücretleri de kapsayan diğer bazı etkilerini şu şekilde özetlemek mümkündür: Çalışma koşulları kadınlar lehine değişip, eskiden yalnızca erkeklerin egemen olduğu bazı işlerde artık kadınlara daha fazla fırsatlar doğacaktır. Yeni üretim süreci ayrıca mesleklerin dönüşüme uğramasına neden olurken, rutin işlerde çalışanlar dönüşümden olumsuz etkilenecek, üretken işlerle uğraşanlar ise dönüşümün kazananları arasında yer alacaklardır. Ancak Endüstri 4.0'ın getirdiği yenilikler ve yaşanan dönüşüm neticesinde işsiz kalacak olan işçilerin, yine bu dönüşümün ortaya çıkaracağı yeni işlerde istihdam edilecekleri görüşünün aksine kitlesel bir işsizliğin ortaya çıkacağını ifade eden bir başka görüş de bulunmaktadır. Yaşlı nüfusun nispeten daha yüksek olduğu toplumlarda işsizliğin azaltılması ve üretimin artırılması amacıyla robot istihdamına daha fazla ihtiyaç duyulacaktır. Sendikalar, Endüstri 4.0'ın getirdiği yeni üretim sürecinin istihdamda büyük bir azalmaya yol açması ve ücretlerin düşmesi de dahil olmak üzere çalışma koşullarının olumsuz etkilenmesiyle daha fazla mücadele etmek zorunda kalacaklardır. Ayrıca çalışma hayatında mavi yakalılarının giderek önem kaybetmesi ve bireyselleşmenin artması neticesinde sendikalara olan ilginin azalacağı düşünülmektedir. Yeni üretim süreci fonksiyonel gelir dağılımını sermaye lehine bozarak sermayenin toplam gelir içerisindeki payını artırırken, ayrıca yetenekli iş gücü ile kalifiyesiz iş gücü arasındaki ücret farklılıklarını artırmaktadır. Ayrıca teknolojik gelişme farklılığından kaynaklı gelir dağılımındaki adaletsizliğin gelişmiş ülkelerde daha yüksek düzeyde olması da beklenmektedir. Endüstri 4.0'ın getirdiği yeni üretim sürecinde hem sendikaların pasif kalması hem de makinelerin giderek işgücünün ikamesi rolünü üstlenmesi nedeniyle özellikle vasıfsız kalan işgücünün ücretlerinde düşüşler yaşanacaktır. Bu da talep ve üretim yapısını bozarak ekonomik durgunluğu tetikleyecektir.

Sonuç itibarıyla Endüstri 4.0'ın getirmiş olduğu yeni üretim sürecinde, pek çok kişinin işsiz kalabileceği şeklinde bir korku hâkim olsa da yerinde hamlelerle bu korku ve belirsizliğin önemsiz bir hale getirilebileceği düşünülmektedir. Daha önceki endüstri devrimlerinde buna benzer korkular ve endişeler yer almış, ancak önceki devrimlerde istihdam nasıl çok olumsuz etkilenmediyse bu dönemde de istihdam olanakları tamamen bitmeyecek ve çalışanların hissettiği olumsuz hava giderilebilecektir. Nihayetinde, toplumun tüm kesimleri için temel amaç, iş hayatının adil bir şekilde ücretlendirilmesinin sağlanması ve insana yakışır bir şekilde iş hayatının dizayn edilmesidir. Dijitalleşmenin ve otomasyonun işgücü piyasalarında oluşturacağı olumsuz etkileri azaltmak maksadıyla; işgücünün niteliğini artırıcı

eğitimlerin artırılması, iş hayatında ihtiyaç duyulacak mesleklere göre bir insan kaynakları planlamasının yapılması, ücretlerde yaşanacak düşüşlerin önüne geçilmesi ve ayrıca yeni üretim sürecinin gerektirdiği tüm yasal ve kurumsal düzenlemelerin yapılarak ortaya çıkabilecek sorunların önüne geçilmesi önerilebilir. Ancak, robotların giderek insan istihdamını daha fazla tehdit etmesi hususu dikkate alındığında, her ne kadar başarılı olması tartışmalı olsa bile, otomasyonun sınırlandırılması şeklinde bir öneri de sunulabilir. Bütün bu tartışmalar çerçevesinde hükümetlere, sendikalara, sivil toplum örgütlerine ve bilim insanlarına önemli sorumluluklar düşmektedir.

Kaynakça

AKIN, Ö. (2017), “Hızla Artan Endüstriyel Robotların Üretim Süreçlerinde Yarattığı Değişimler ve Türkiye İşgücü Piyasasında Yaratacağı Olası Etkilerin Değerlendirilmesi”, *İş ve Hayat Dergisi*, Cilt:3, Sayı:6, ss.42-71.

AKKUŞÇU, H. İ., (2019), *Endüstri 4.0’ın Çalışma Hayatına Etkisi: Bursa Örneği*, Uludağ Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Bursa.

ALÇIN, S. (2016), “Üretim İçin Yeni Bir İzlek: Sanayi 4.0, *Journal of life Economics*, Cilt:3, Sayı:2, ss.19-30.

ARDİTO, L., PETRUZZELLİ, A. M., PANNIELLO, U., & GARAVELLİ, A. C. (2019), “Towards Industry 4.0”, *Business Process Management Journal*, 25(2), ss. 323-346.

ARKAN, Ö. (2018), *Endüstri 4.0 Kavramı ve Endüstri 4.0 Dönüşümünün Üretim Maliyetlerine Etkisi Üzerine Bir Vaka Çalışması: Bebek Bezi Üretimi*, İstanbul Arel Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

AYAN, B. (2020), *Teknolojik ve Sosyo-Mekânsal Dönüşüm: Türkiye’de Akıllı Fabrikalar*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniver. SBE, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir.

AYDINBAŞ, G. ve ERDİNÇ, Z. (2023). “Endüstri 4.0 Yolunda Türkiye Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Sakarya İktisat Dergisi*, 12(2), ss.187-211. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sid/issue/78288/1253197>.

BARTODZIEJ, C. J. (2017), “The Concept Industry 4.0”, *In The Concept Industry 4.0*, pp.27-50.

BAYRAM, M., 2018, “Türkiye Bu Treni Kaçtırmamalı. Endüstri 4.0 ya da X.X”, *Güncel Boss*, Şubat 2018, ss.64-74.

ÇELİK, K., GÜLERYÜZ, S. & ÖZKÖSE, H. (2018), “4. Endüstri Devrimine Kuramsal Bakış”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(9), ss.86-95.

DAVUTOĞLU, N. A. (2020), “Üçüncü ve Dördüncü Sanayi Devrimleri Arasındaki Temel ve Sistemik Farklılıkların Determinist Bir Yaklaşımla Analizi”, *Management and Political Sciences Review*, Cilt:2, Sayı:1, ss.176-194.

DUMAN, E. (2021). *Beyaz Eşya Sektörünün Endüstri 4.0’lı Geleceği*, Bahçeşehir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

ETÇİ, H. (2000), “2000 Sonrasında Türkiye’de Gerekçeleri ile Sendikal Kriz”, *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt:19, Sayı:43, ss.125-149.

FORD, M. (2018). *Robotların Yükselişi: Yapay Zekâ ve İşsiz Bir Gelecek Tehlikesi*, Çev.: Cem Duran, Kronik Kitap, İstanbul.

FREY, C.B. & OSBORNE, M. (2013), “The Future of Employment: How Susceptible are Jobs to Computerisation?”, https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/downloads/academic/The_Future_of_Employment.pdf

GARTNER G. (2022), *Smart Factory*, <https://www.gartner.com/en/information-technology/glossary/smart-factory>

GEDİK, Y. (2021), “Endüstri 4.0 Teknolojilerinin ve Endüstri 4.0’ın Üretim ve Tedarik Zinciri Kapsamındaki Etkileri: Teorik Bir Çerçeve”, *Journal of Emerging Economies and Policy*, 6(1), ss.248-264. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1224225>.

GÖKTAŞ, Ş. Ç. (2021), *Dijitalleşmenin Futbola Etkisi: Var (Video Assitant Referee) Uygulamasının %100 Futbol Programı Örneğinde İncelenmesi*, Atatürk Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

GRUBER, H. (2019), “Proposals for a Digital Industrial Policy for Europe”, *Telecommunications Policy*, 43(2), pp.116-127.

HAÏPETER, T. (2020), “Digitalisation, Unions And Participation: The German Case Of Industry 4.0”, *Industrial Relations Journal*, 51(3), pp.242-260.

HOZDİC, E. (2015), “Smart Factory For Industry 4.0: A Review”, *International Journal of Modern Manufacturing Technologies*, 7(1), pp.2067–3604.

https://www.akillifabrika.org/Endustri_4.0_ve_Sistem_Entegrasyonlari,cnt-6 (Erişim Tarihi: 02.08.2022).

İÇTEN, T. ve BAL, G. (2017), “Artırılmış Gerçeklik Teknolojisi Üzerine Yapılan Akademik Çalışmaların İçerik Analizi”, *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 10(4), ss. 401-415.

KILAVUZ, E. ve ERDEM, İ. (2019), “Dünyada Tarım 4.0 Uygulamaları ve Türk Tarımının Dönüşümü”, *Social Sciences*, 14(4), ss.133-157.

KRUGMAN, P. (2012), “Robots and Robber Barons”, *The Newyork Times*, <https://www.nytimes.com/2012/12/10/opinion/krugman-robots-and-robber-barons.html?searchResultPosition=1>

MABKHOT, M.M., AL-AHMARİ, A.M., SALAH, B., & ALKHALEFAH, H. (2018). “Requirements of the Smart Factory System: A Survey and Perspective”, *Machines*, 2(23). <https://doi.org/10.3390/machines6020023>

MATOVČIKOVA, D. (2017), “Industry 4.0 as the Culprit of Unemployment”, *12th IWKM 2017*, pp.12-13.

MOKTADİR, M.A., ALİ, S.M., KUSİ-SARPONG, S., & SHAİKH, M.A.A. (2018). “Assessing Challenges for Implementing Industry 4.0: Implications for Process Safety and Environmental Protection”, *Process Safety and Environmental Protection*, 117, pp.730-741.

ÖZKIVANÇ, S. (2021), *A Qualitative Analysis of Industry 4.0 Technologies in the Turkish Construction Sector*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi FBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

PENTİMONE, D. (2017), *The Digital Revolution: Its Advantages and Disadvantages*. <https://fromdanielsdesk.com/2017/04/20/the-digital-revolution-its-advantages-and-disadvantages/>.

SARAÇ, H. (2022). “Otomasyonun Yükselişi. Kitlesele İşsizlik mi? Yeni İstihdam mı? İşgücü Piyasasına Etkisine Dair Bir Değerlendirme”, *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 13(2), ss. 55-76.

SCHUMACHER, A., EROL, S. & SİHN, W. (2016). “A Maturity Model for Assessing Industry 4.0 Readiness and Maturity of Manufacturing Enterprises”, *Procedia Cirp*, 52(1), p.161-166.

SCHWAB, K. (2017). *the Fourth Industrial Revolution*, World Economic Forum.

SHAH, K., PATEL, N., THAKKAR, J., & PATEL, C. (2022), “Exploring Applications of Blockchain Technology for Industry 4.0”, *Materials Today: Proceedings*, Cilt:62, Sayı:13, s.s.7238-7242.

SOLMAZ, T. (2016), “Yeni İletişim Teknolojileri Bağlamında Medya Okuryazarlığı”, Atatürk Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

ŞEKKELİ, Z. H. ve BAKAN, İ. (2018), “Akıllı Fabrikalar”, *Journal of Life Economics*, 5(4), Ekim 2018, ss.203-220. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/658649>.

ŞEKER, S. E. ve DİRİ, B. (2010), “Time ML and Turkish Temporal Logic”, *International Conference of Artificial Intelligence*, 10, pp.881-887.

TAŞ, H. Y. (2018), “Dördüncü Sanayi Devrimi’nin (Endüstri 4.0) Çalışma Hayatına ve İstihdama Muhtemel Etkileri”, *OPUS International Journal of Society Researches*, 9(16), ss.1817-1836. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/588712>

ÜNLÜ, F. ve ATİK, H. (2019), “Türkiye’deki İşletmelerin Endüstri 4.0’A Geçiş Performansı: Avrupa Birliği Ülkeleri ile Karşılaştırmalı Ampirik Analiz”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt:17, Sayı:2, ss.431-463.

VAROL, N. (2023), “Dijital dönüşüm ve yapay zekâ: muhasebenin ve denetimin geleceği”, *Denetim ve Güvence Hizmetleri Dergisi*, 3(2), ss.162-184.

WEF (World Economic Forum) (2018), “The Future Of Jobs Reports 2018”, http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2018.pdf.

WISSKIRCHEN, G., BIACABE, B.T., BORMANN, U., MUNTZ, A., NIEHAUS, G., SOLER, G.J., & VON BRAUCHITSCH, B. (2017), “Artificial Intelligence and Robotics and their Impact on the Workplace”, *IBA Global Employment Institute*, London.

YALPA, Ö. (2020), *Endüstri 4.0 ve Endüstri 4.0 Teknolojilerinin İşletme Fonksiyonları Üzerine Etkileri*, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.

YÜKSEKBİLGİLİ, Z. ve ÇEVİK, G. Z. (2018), “Endüstri 4.0 Bağlamında Türkiye'nin Yerine İlişkin Güncel ve Gelecek Eksenli Bir Analiz”, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (FESA)*, Cilt.3 Sayı.2, ss.422-436.

YILDIZ, A. (2018), “Endüstri 4.0 ve Akıllı Fabrikalar”, *Sakarya Üniversitesi FBE Dergisi*, Cilt:22, Sayı:2, Sakarya, ss.546-556.

SOĞUK SAVAŞ YILLARINDA TÜRKİYE'DE MERKEZ SAĞ İKTİDARLARIN ABD İLE İLİŞKİLERİ

Candaş Can¹

Özet

Kendi içinde birtakım farklılıklar ihtiva etse de Türkiye'de merkez sağ bir çizgi olarak tarif etmeye imkân veren bazı temel kalıplardan bahsetmek mümkündür. Nitekim Demokrat Parti (DP) tarafından inşa edilen, büyük ölçüde Adalet Partisi (AP) ve Anavatan Partisi (ANAP) tarafından takip edilen bu çizginin en temel karakteristiklerinden biri, Soğuk Savaş'ın gölgesinde filizlenen ve güçlenen anti-komünizm siyasetidir. Anti-komünizm siyaseti, bu çizginin milliyetçi-muhafazakâr çevreyle temasını sürekli olarak güçlü tutmasını sağladığı gibi; dönemin iki bloklu yapısı düşünüldüğünde, bazı dönemlerde Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile kurulan yakınlığın popülerleştirilmesine de imkân tanımıştır. Nitekim bazı çalışmalar, bu çizgiyi salt ABD güdümlü bir siyaset olarak değerlendirme eğilimindedir. Bu tür değerlendirmelerde, çizginin "merkez" vasfına gerekli vurgunun yapılmadığını ifade etmek gerekir. Zira bu vasıf, bir yandan çevredeki taleplerin merkeze taşınmasına imkân sağlarken, diğer yandan merkezî bürokrasinin taleplerine karşılık sunabilmeyi de gerektirmiştir. Dolayısıyla merkez ve çevrenin çoğu zaman çatışan taleplerini bütünleştirme çabası, bu çizginin hayat hikâyesi gibidir. Bu itibarla Türkiye'de merkez sağın ABD yanlısı olduğunu veya diğer bir tabirle istikrarlı bir biçimde Vaşington yolunda gitmek istediğini iddia etmek yerine, bu yolculuğun merkez ve çevrenin almış olduğu ideolojik pozisyonlar doğrultusunda gerçekleştiğini düşünmek daha makul görünür. Nitekim bu çalışmada öncelikle çizginin temel kalıpları sorgulanmakta ve daha sonrasında Soğuk Savaş yıllarında büyük ölçüde DP, AP ve ANAP tarafından temsil edilen çizginin Vaşington yolculuğu sözü edilen çerçevede analiz edilmektedir.
Anahtar Kelimeler: merkez sağ, Demokrat Parti, Adalet Partisi, Anavatan Partisi, Türkiye-ABD İlişkileri

THE CENTER-RIGHT GOVERNMENTS RELATIONS WITH US DURING THE COLD WAR PERIOD IN TÜRKİYE

Abstract

While it contains some differences, it is possible to define the center-right as a line in Türkiye. One of the fundamental characteristics of this line, which was built by Democrat Party (DP) and largely followed by Justice Party (AP) and Motherland Party (ANAP), is the anti-communism that flourished and strengthened under the shadow of the Cold War. The politics of anti-communism not only enables this line to keep its contact with the nationalist-conservative periphery constantly strong, but also,

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Boyabat İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ccan@sinop.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6391-3067

it allows for the popularization of the rapprochement with the United States of America (US) in certain periods. Some studies tend to evaluate this line as purely US-oriented. In such evaluations, the "center" characteristic of the line is not given the necessary emphasis. This characteristic not only enables the demands of the periphery to be transferred to the center, but also it responds to the demands of the central bureaucracy. Therefore, the effort to integrate the often-conflicting demands of the center and the periphery is the main determiner of this line. In this context, instead of claiming that the center-right in Türkiye is pro-US, it seems more plausible to think that this politics has taken place in line with the ideological positions taken by the center and the periphery. As a matter of fact, this study firstly examines the basic patterns of the line and then analyses its Washington journey during the Cold War, within the mentioned framework.

Keywords: center-right, Democrat Party, Justice Party, Motherland Party, Türkiye-US Relations

1. Giriş

Metaforik olarak merkez sağ, soldan sağa uzanan bir doğrusal siyasal yelpaze kurgusunda “sağ uç” ile “merkez” arasında kalan ve elbette merkeze yakın olan siyasal eğilimlere karşılık gelir. Yani bu eğilimler için ılımlı sağ, ortanın sağ² gibi etiketlemeler de yapılabilir. Tabii ki daha çok Batı siyasallığını açıklayan bu kurguda merkez, sağ ve solda temsil edilen iki uç eğilimin ortasındaki bir uzlaşma alanıdır (Bobbio, 1999: 52). Türkiye’de ise bir uzlaşma alanı olarak merkezden bahsetmek güçtür. Türkiye’nin kendine özgü tarihsel tecrübesi, merkezin daha çok bir mücadele alanı olduğu izlenimini verir³ ki bilhassa merkez sağ hareketlerde bu mücadelenin izlerini görmek mümkündür (Can, 2023: 14-15). Burada Şerif Mardin (2006: 37-78)’in merkez-çevre yaklaşımına başvurursak; Türkiye’de merkez sağ, merkezin gereklilikleri ile çevrenin talepleri arasında salınan ve bundan kaynaklı çelişkileri çözmeye çalışan bir siyaseti yansıtır. Biraz daha açarsak bu siyaset çizgisi, kurucu laik-Batıcı-Kemalist ilkeler ile bunlarla çoğu düzlemde çelişen İslâmî-muhafazakâr değerleri ihtiva eden karmaşık bir ideoloji demeti sunmaya çalışır. Yani bir yandan merkezin “muasırlaşma” idealinin peşinden gider, ancak diğer yandan merkezî tahayyülden tamamen zıt bir biçimde çevrenin siyasal, ekonomik ve kültürel

² Ortanın sağ terimi Türkiye’de çok popüler bir kullanıma sahip olmamıştır. Ne var ki 1965 sonrası ortanın solunun ne olduğunu izah etme uğraşında olan İsmet İnönü ve Bülent Ecevit’in ortanın sağ terimini kullandıkları görülür. Örneğin İnönü 1965 seçimleri nedeniyle yaptığı radyo konuşmasında, “Toprak Reformu’nda karşımızdaki büyük parti AP ile bir noktada aynı haldeyiz. İkimizin de yüreği paralanıyor, topraksız nasıl toprak sahibi kılalım diye. Onların yüreği paralanıyor, büyük toprak sahibini hep nasıl öyle muhafaza edelim diye. Ortanın solu ile, ortanın sağ arasındaki fark budur.” (Akt., Turhan, 2004:145) ifadelerinde bulunarak AP ile ortanın sağını eşitler. Bülent Ecevit (2009: 22)’e göre de “Ortanın sağında tutucular (muhafazakârlar) vardır. Bunlar, toplum yapısında değişiklikler olmasından ürkerler. Her şeyin olduğu gibi kalmasını isterler. Kimi doğuştan tutucu olduğu için kimi de var olan durumu güçlü ve egemen zümrelerin çıkarlarına uygun bulduğu ve o çıkarların bozulmasını istemediği için her türlü yeniliğe, devrime, reforma karşıdır.”

³ Türkiye’de uzlaşma dayalı bir merkez siyasetin nasıl ve neden kurumsallaş(a)madığına ilişkin oldukça katkı sağlayıcı bir sorgulama için bkz. (Çınar, 2009)

taleplerini merkeze taşır.⁴ Buradan hareketle, Yüksel Taşkın'ın da ifade ettiği gibi, tam olarak ne geleneksel ne de modern olan bu siyasetin gücü; bunlar arasında salınmasına dayanan melez niteliğinden kaynaklanır (Taşkın, 2009: 458).

1965 seçimlerine gidilirken Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) lideri İsmet İnönü ortanın solunda olduklarını beyan ederken, Adalet Partisi (AP) ve tabi ki lideri Süleyman Demirel bu beyana “ortanın solu Moskova yolu!” karşılığını verir. Bağlantısızlar Hareketi istisnası bir kenarda dursun ya Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ya da Sovyetler Birliği'nin (SSCB) yanında saf tutmanın bir zorunluluğa dönüştüğü bu dönemin koşulları göz önüne alındığında, AP'nin bu söylemi: “O halde ortanın sağı Vaşington yolu mudur?” şeklinde bir soru sorma imkânını verir. Bu soruya biraz aceleci bir tavırla cevap verildiğinde, Türkiye’de merkez sağ siyaset çizgisinin ABD güdümünde bir siyaset yürüttüğü, yani Ankara-Vaşington arasındaki taşları döşediği iddia edilebilir. Ne var ki Türkiye’nin bu dönemdeki ABD yanlılığını sadece bu çizgiye mal etmemek gerekir. Zira bu çizgiyi inşa eden ideolojik dinamiklere bakılırsa, durumun bu kadar basitçe ele alınamayacağı ortaya çıkar. Birçok çalışmada, bu çizginin “merkez” vasfından daha çok “sağ” vasfına vurgu yapıldığı söylenebilir. Tabi ki bu vurguda kayda değer bir haklılık payı bulunur. Çünkü belirtildiği gibi bu çizgi milliyetçi-muhafazakâr değerleri popülerleştirerek merkeze taşımıştır. Bununla birlikte bir başka açıdan bu çizgi; rejimin sacayaklarına tutunmayı hiçbir zaman ihmal etmemiş, dış meselelerde de bazı istisnalar dışında merkezin tayin ettiği sınırların dışına çık(a)mamıştır. Dolayısıyla Soğuk Savaş döneminde Türkiye-ABD ilişkilerindeki etkisi bakımından, merkezî güçlere ve tabi ki bu güçler içerisinde merkezî değerleri koruyan ve kollayan askerî bürokrasiye birincil konum atfetmek daha makul görünür. Ayrıca Türkiye’de merkez sağın ABD’ye yakınlaşma ve bazen de bir adım uzakta durma tutumlarını belirleyen etkenler olarak, çevrenin fabrika ayarı haline gelmiş anti-komünizm ve özellikle 1970’lere doğru yükselen anti-Amerikancı eğilimin etki gücünü de yadsımamak gerekir. Nihayetinde Türkiye’de merkez sağ çizginin Vaşington yolculuğu da merkez ve çevrenin taleplerinin bazen örtüştüğü, bazen de çeliştiği engebeli bir arazide gerçekleşir.

Çalışmada bu yolculuğun genel karakteristiği, çizginin tarihsel değişimi çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu yolculuk üç dönem şeklinde incelenmektedir: Bunlardan birincisi Türkiye’de merkez sağın doğuşu olarak görülebilecek 1950-1960 arası Demokrat Parti (DP) dönemi, ikincisi Türkiye’de merkez sağın olgunlaştığı, ancak bir o kadar da bocaladığı 1961-1980 arası AP dönemi ve son olarak üçüncüsü de Türkiye’de merkez sağın özgünleştiği, yani merkez tarafından belirlenmekten ziyade kendi ilkelerini merkeze taşımaya başladığı 1983-1991 arası Anavatan Partisi (ANAP) dönemidir. Bu üç dönemin Vaşington yolculuğu, içsel ve dışsal dinamiklerin tayin ettiği sınırlar

⁴ Türkiye’ye özgü bir siyasal yelpaze geliştirme denemesine dayanan çalışmamda, Türkiye’de merkez sağın Batıcılık ile İslamcılık arasındaki mücadelesinin “pansuman alanı” olduğuna yönelik yürütmüş olduğum tartışma için bkz. (Can, 2023: 14-15)

bağlamında farklılıklar gösterir. Yine de kaba taslak bir çerçevede ele alınırsa; bu yolculuğun birinci döneminde neredeyse sorunsuz, ikinci döneminde fazlasıyla zahmetli ve son olarak üçüncü döneminde de yine sorunsuz geçtiği görülür. Bu dönemsel farklılaşmalar Soğuk Savaş koşullarındaki değişimlerden kaynaklı olduğu kadar, Türkiye’de merkez sağın kendi içsel dinamiklerinden de kaynaklanır. Dolayısıyla, öncelikle Türkiye’de merkez sağı bir çizgi olarak değerlendirmeye imkân veren temel kalıplardan bahsetmek bu noktada iyi bir başlangıç noktası olabilir.

2. Türkiye’de Merkez Sağ Çizginin Genel Tasviri

Türk entelijensiyası ve siyasetçilerin geneli, 1940’lara değin sağ ve sol terimlerine oldukça yabancı görünür. Türkiye’de bu terimler, Soğuk Savaş’ın etkisiyle siyasal hayata nüfuz etmeye başlar. Nitekim Soğuk Savaş heyulası, Türkiye’de sağ-sol ayrımının hem ortaya çıkması hem de olgunlaşmasında sürekli olarak geri planda bulunur. Bu sürecin başlarında bir yandan Türkiye’nin Doğu Bloku ile bütünleşmesini arzu eden Marksistler, diğer yandan anti-komünist eğilimli Turancılar rejim tarafından açık bir tehdit olarak görülür. Nitekim rejimin bu hareketleri “aşırı-sol” ve “aşırı-sağ” olarak tarif etmesinden sonra, sağ ve sol terimleri Türkiye’nin siyasal lügatinde zamanla popülerlik kazanır (Demirel, 2009: 416). Türkiye’de merkezin sağ ve solu da Soğuk Savaş ikliminde olgunlaşan bu iki uçtan yoğun bir biçimde etkilenir.

Türkiye’de siyasal hayatın yaklaşık son 70 yıllık serüvenini takip eden bir gözlemci, burada en çok merkez sağın ayak izlerini bulur (Kaynar, 2021). Kendi içinde birtakım devamlılıklar ve kopukluklar ilişkisi sergileyen bu siyaset çizgisi, Türkiye’de iktidar alanının temel belirleyicidir. Bu çizginin genel niteliklerini sorgulamadan evvel, Türkiye’de “merkez sağ” tanımlamasının muhatapları tarafından neredeyse hiç kullanılmadığını ifade etmek gerekir. Aslında Türkiye’de genel olarak sağ siyasetin böyle bir eğilimi söz konusudur. Bu hareketlerin neredeyse tümü; kendisini sağ olarak tanımlamak yerine milliyetçi, muhafazakâr, mukaddesatçı vb. tanımlamaları kullanma eğilimi gösterir (Taşkın, 2009; Demirel, 2009).⁵ Türkiye’de sağ, çoğunlukla solun rakibi için uygun gördüğü bir sıfat olması nedeniyle, edilgen bir konumlanmaya karşılık gelir (Buçukcu, 2021: 21-22). Ayrıca Türk sağ, sola nazaran çok daha çetrefillidir. Nitekim tarihsel süreçte milliyetçilik, muhafazakârlık ve İslâmcılık arasında gezinen Türk sağını (Bora, 2018b) net bir biçimde tarif edebilmek mümkün değildir. Özellikle bazı merkez sağ hareketlerde ortaya çıkan liberalizm damarı, Türk sağının bu çetrefilli yapısını daha da kemikleştirir.⁶

⁵ Bu iddianın en önemli istisnalarından birini Ferruh Bozbeyleli’nin liderliğinde AP’den ayrılan bir grup tarafından kurulan Demokratik Parti oluşturur. Bu parti, kendisini açıkça “demokratik sağ” olarak tanımlamıştır (Buçukcu, 2021: 23).

⁶ Türkiye’de muhafazakârlık ve milliyetçiliğin liberalizm çerçevesinde değerlendirilmesine yönelik katkı sağlayıcı bir analiz için bkz. (Beriş, 2018) Bu konuda Taşkın (2009: 455), Özal döneminde Türkiye’de sağın kavramsal olarak liberal(izm) alerjisinin kırıldığına; ancak hâlen liberalizmin sağ içerisindeki ağırlıklı veya açık bir sıfat olmadığına işaret etmektedir. bkz.

Konuyu geniş bir tarihsel çerçevede ele alan birçok çalışmada, Türkiye’de merkez sağın kökenleri; Ahrar Fırkası, Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübelerine dayandırılır (Başkan, 2011: 153). Zira bu hareketler, bürokratik merkezin dışında kalan çevrenin toplanma alanlarıdır (Mardin, 2006). Ancak günümüz Türkiye’sindeki sembolik karşılığı üzerinden, merkez sağın ilk temsili olarak çoğunlukla DP görülür. DP’nin “merkez” olması, kurucu ideolojiyle bütünleşmiş bir yönetim kadrosundan; “sağ” olması da tek parti döneminde dışlandığını düşünen taşradaki geleneksel otoriteler ve dinî kesimlerin önemli bir kısmınca desteklenmesinden ileri gelir. Belli özgünlükler taşımalarına rağmen; onu takip eden AP, Demokratik Parti (DemP), ANAP, Doğru Yol Partisi (DYP) gibi hareketler için de benzer bir durum söz konusudur.⁷

Türkiye’de merkez sağın bir çizgi olarak görülmesine imkân veren bir takım ortak siyaset kalıplarından söz edilebilir. En başında bu çizgideki hareketler, çoğunlukla kendilerini millet/halk iradesinin gerçek temsilcisi olarak takdim etme eğilimindedirler (Mert, 2007). Kucaklayıcı olduğu iddiasıyla “millet egemenliği”, “millet iradesi”, “millî irade” vb. söylemlere sıkça başvuran bu çizgi, aslında halk ile çoğunluk kategorilerini eşitleyerek dışlayıcı denilebilecek bir siyaset tarzını takip eder. Burada millet ya da halk, Türk sağının genelinde rastlanan eğilimle paralel olarak, “sınıfsız ve kaynaşmış” bir kitle olarak görülür (Cengiz, 2021: 165-167). Bu itibarla Kemalist halkçılık ile merkez sağın millî iradeci popülizmi (Bora, 2020a) arasında bir devamlılık ilişkisi bulunabilir. Ancak Kemalizm’e kıyasla merkez sağ çizgide halkın, daha çok geleneksel ve dinî öğeler üzerinden işlendiğini hatırd tutmak gerekir. Ayrıca Kemalist halkçılık, halkın talep ve beklentilerini doğrudan merkeze taşımanın aksine; daha iyi, doğru ve güzel olduğu düşünülen merkezî bilgi ve değerlerin çoğunlukla bir rıza ilişkisi aranmadan halka sunulması -veya buna muhalif olanlara göre dayatılması- çabasına dayanır. İlkey Sunar (1985: 2080)’ın ifade ettiği gibi, DP ise halkçılığı kısmen sorgular; ancak “...halkçı söylemi oluşturan ilkelere halkın siyasal katılımını da içeren popülist bir yorum getir[ir]”. Bu yönde bir eğilimi, DP çizgisini takip eden hareketlerde de gözlemek mümkündür.

Soğuk Savaş yıllarında tırmanan anti-komünizm, Türkiye’de merkez sağ hareketlerin bir diğer buluşma noktasıdır (Buçukcu, 2021: 24). Bu çizginin imtiyazsız-kaynaşmış millet/halk tasavvuru, anti-komünizm propagandasına önemli bir hegemonik güç kazandırır. Bu çizgideki serbest piyasa ekonomisi yanlılığının da bu yönde bir millet/halk tasavvuru üzerinden meşrulaştırıldığı söylenebilir. Mete Kaan Kaynar (2021: 309)’ın yerinde tespitinden yararlanırsak, genel olarak Türk sağının ve tabii ki

⁷ Günümüzde bu çizgiyi takip etme iddiasında olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti), bu siyaset kalıbına benzemekten daha çok onu kendisine benzetmiştir. Dolayısıyla bu hareket, Türkiye’de merkez sağı daha belirgin bir İslâmî kimlik üzerinden kuşatması ve onu tamamen dönüştürmesi nedeniyle daha özgün bir yerde durur (bkz. Taşkın, 2009, ss. 468-470).

merkez sağıın “komünizm tehdidi” retorığı, bir yönüyle sağıın ABD ve küresel kapitalizmle kurulan eşitsiz ilişkileri maskeleyerek kendisini ülkenin koruyucu ve kollayıcısı olarak takdim etmesine imkân tanır. Kaynar’ın, küresel kapitalizme koşulsuz şartsız entegre olma çabasını tüm merkez sağ çizgisine mâl etmesinde bir haklılık payı bulunmasına rağmen, bu konuya biraz daha ihtiyatlı yaklaşmanın en azından merkez sağ çizgideki birtakım kopuklukların teşhis edilmesine katkı sunacağı söylenebilir. Nitekim ANAP’a kadar bu çizginin Kemalist devletçilikle çok derin bir probleminin olmadığını, daha çok bu politikada birtakım esnemeler gerçekleştirmek istediğini; yani merkezî değerlerle barışık düzlemde bir “mahcup liberal” ekonomi politikası benimsediğini de akılda tutmak gerekir. Örneğin Demirel’in hiç kimsenin üretmediği mal ve hizmetlerin devlet tarafından üretilmesi, herkesin üretebildiği mal ve hizmetlerin de devlet tarafından üretilmemesi yönündeki yaklaşımı (Demirel, 2018: 567) ile Özal’ın devleti ekonomik alandan neredeyse tamamen dışlayan neoliberal ekonomi yaklaşımı (Bora, 2018a: 596-600) arasında belirgin bir farklılaşma bulmak mümkündür. Bu farklılaşma, ANAP ve DYP’nin 1980’lerin sonundan itibaren giriştiği iktidar mücadelesi sürecinde netlikle gözlemlenebilir (Ertan, 2021: 969-971).

Nihayetinde Türkiye’de merkez sağ çizgisi Soğuk Savaş’ın inşa ettiği politik atmosferde filizlenir ve bu süreçte cereyan eden hadiselerle şekil alır. Bu çizginin merkez ve çevre arasında salınmasını gözlemek için söz konusu dönemdeki söylem ve politikalarına odaklanmak oldukça elverişlidir. Bu çizgiyi salt ABD yanlısı olarak etiketlemek ve bazı dönemlerde böyle görünse bile bunu sadece ona mâl etmek yerine, çoğu zaman merkezî ve çevresel taleplerin örtüştüğü bir alanda siyaset yürüttüğünü düşünmek daha akla yatkındır. Keza bu çizgi ile ABD yanlılığı arasında peşinen bir bağlantı kurmak, özellikle 1970-1980 arasında ABD aleyhine uygulanan bazı politikaların açıklanmasını imkânsız kılar.

3. Merkez ve Çevre Arasında Salınmak veya Savrulmak: DP’nin Soğuk Savaş’la İmtihanı (1950-1960)

Soğuk Savaş’ta Türkiye’nin neden Batı Bloku’nda yer aldığına ilişkin birçok neden sıralamak mümkündür. Bunlar arasında en bariz görüneni, rejimin de sıkça dile getirdiği üzere, SSCB tehdidinin savuşturulmasıdır. Ancak konu daha geniş bir tarihsel çerçeveden ele alındığında, bu konumlanışın zaten Osmanlı-Türk modernleşmesinin istikametiyle büyük bir uyumluluk arz ettiği görülür. Şöyle ki Tanzimat Dönemi’nden Cumhuriyet’e değin askerî ve sivil bürokrasinin gerçekleştirdiği reformlar; siyasal, iktisadi, kültürel vd. alanlarda Batı’yla entegre olma çabasını yansıtır. Soğuk Savaş sürecinde de Batı Bloku’nun lideri haline gelmiş olan ABD’nin yanında yer almak dışında bir alternatifin merkezî değerleri özümseyen siyasetçiler, bürokratlar ve entelektüeller tarafından neredeyse hiç dillendirilmemesi bu bağlamda şaşırtıcı değildir. Zira Tanıl Bora’nın da işaret ettiği gibi, bu zümre

“Amerika’yı modernizmin yeni merhalesi ve modernleşmenin asrî yöntemi olarak da” görür (Bora, 2020b: 157).

Nitekim CHP döneminde Türkiye, bu savaşta ABD’nin yanında yer aldığını açıkça ilan eder. ABD de Türkiye’yi önemli bir müttefik olarak görür ki Truman Doktrini ve Marshall Planı’na Türkiye’nin dahil edilmesi bu yaklaşımın en bariz göstergeleridir. CHP iktidarı, Türkiye’nin Batı’daki konumunu iyice sabitlemek amacıyla, NATO’ya üyelik girişiminde de bulunur, ancak bu girişim başarısızlıkla sonuçlanır. Nihayetinde CHP dönemindeki Batı Bloku yanlısı dış siyaset; DP tarafından da neredeyse bire bir takip edilir ve hatta daha da kemikleştirilir. Nitekim 1949’da CHP’li Nihat Erim’in Türkiye’nin yakın gelecekte “küçük Amerika” olacağına yönelik söyleminin (Cumhuriyet, 1949) 1957’de Celal Bayar tarafından da tekrar edilmesini (Cumhuriyet, 1957) bu devamlılık ilişkisi çerçevesinde okumak mümkündür. Ancak ilginç bir biçimde günümüze değin bu söylem sadece DP’li siyasîlere atfedilmiştir.

1950’de Kore Savaşı’na asker gönderilmesi, DP iktidarının dış politikadaki ilk mühim kararıdır. Bu mevzuda meclisteki iktidar ve ana muhalefet grupları aynı yerde konumlanır ve söz konusu süreçteki tartışmalar kararın esasından çok alınma usulüne ilişkindir (Varel, 2019: 217-218). DP nazarında bu karar, NATO’ya katılım çabalarını güçlendirecektir. Nitekim Türkiye 1952’de NATO’ya davet edilir. DP’lilere göre NATO’ya bundan önceki katılım çabalarının başarısızlıkla sonuçlanmasının nedeni, CHP’nin Batı’ya güven vermeyen siyasetidir (Özcan, 2019: 111-112). Bu dönemde CHP’nin birçok dış meselede DP’ye verdiği destek açıkken, Başvekil Adnan Menderes başta olmak üzere DP’lilerin bu gibi hadiseleri sadece hükûmetin başarıları olarak sunma çabası dikkat çekicidir (Özcan, 2019: 99).

DP, çoğu konuda rejimin temsilcisi olan bir parti görünümü verir (Koca, 2019). Örneğin CHP döneminde sıkça başvurulan anti-komünizm söylemi, bu dönemde de sürdürülür ve “aşırı sol cereyanlar” DP nazarında da bir rejim tehdidi olarak ele alınır (Bora & Ünüvar, 2019: 159-160). Hatta DP döneminde gerçekleşen birçok olayın faturası, ilgili olsun ya da olmasın “solculara” kesilir (Demirel, 2009: 417). Aslında DP, CHP’nin iç ve dış düşman şemasını neredeyse aynen takip ediyor görünür; ancak ondan farklı olarak, merkez ile çevrenin talep ve beklentilerini ustalıkla bütünleştirir. Şöyle ki Millî Şef döneminde halkın bilmesi ve akıl yürütmesinin gerekli görülmediği dış meseleler, DP döneminde popülerleştirilir ve kamuoyunda tartışılır hale gelir (Özcan, 2019: 98). Böylece merkez, çevrenin talepleri doğrultusunda biçimlenen bir siyaset alanına dönüştürülür. Artık Batı’nın yanında olmak isteyen sadece askerî ve sivil bürokrasi değil, aynı zamanda dinini korumak için komünizmle mücadele edilmesi gerektiğini düşünen halktır. ABD ziyareti dönüşünde Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın bir millî bayram havasıyla karşılanması, DP’nin bu konuda izlediği siyaseti nasıl popülerleştirdiğini anlamak açısından önemli bir örnek teşkil eder (Erdem, 2019). DP’nin bu hegemonya yönlü siyasetinde kayda değer bir başarı yakaladığı

söylenbilir. Tabi ki bu başarının sağlanmasında DP'nin Arapça ezan yasağını iktidara gelir gelmez kaldırması önemli bir sembolik işleve sahiptir (Mert, 2007: 20). Nitekim dinî konulardaki icraatlarıyla (İmam-Hatip Okulları'nın açılması, din dersinin zorunlu hâle getirilmesi vb.) DP, zamanla halkın önemli bir kısmında "İslâm'ı kurtaran parti" olarak görülmeye başlar (Koca, 2019: 301-304). Dolayısıyla halkla kurulan bu hegemonik bağ, DP'nin dış politikadaki adımlarını İslâmî bir söylemle bütünleştirebilmesini de kolaylaştırır. Bu dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kore Savaşı'na katılmayı "cihat" olarak nitelemesi (Doster, 2012: 35), bu duruma verilebilecek örneklerden sadece biridir.

DP'nin merkez ve çevrenin taleplerini her zaman bütünleştiren bir görünüm vermediği de söylenmelidir. Bu bağlamda Süveyş Meselesi gibi Ortadoğu'ya ilişkin konularda DP siyasetinin çoğu zaman merkez ve çevre arasında savrulduğu da görülür. Bir yandan İslâmî-muhafazakâr kesimlerin Osmanlı mirasına yaraşır bir biçimde Arap dünyasıyla güçlü temaslar kurulması yönündeki talepleri, diğer yandan özellikle İngiltere'nin Türkiye'yi Ortadoğu'da güçlü birliktelikler kurması için teşvik etmesi başlangıçta bir hayli uyumlu görünür. Ancak bu dönemde Türkiye'nin Ortadoğu'daki hemen her soruna Batılı devletler gibi yaklaşması, bölgede ciddi bir güven kaybı oluşturmakla beraber (Oran, 2013: 495-496); bu konuda çevrenin talepleriyle çelişen DP siyaseti ciddi bir meşruiyet krizi içerisine girer. Aynı durumu Kıbrıs Sorunu'nda da gözlemlemek mümkündür. DP'nin *Kıbrıs Türk'tür* siyasetinden *taksim* tezine, *taksim* tezinden de *bağımsız Kıbrıs devleti* savunusuna dönüşen siyaseti ve bu dönüşümlerin büyük ölçüde İngiltere ve ABD'nin yönlendirmesiyle gerçekleşmesinin de özellikle çevrenin milliyetçi kesimlerinde bir hayal kırıklığı yaratmış olduğu söylenebilir (Özcan, 2019: 115-126).

Nihayetinde DP iktidarının Vaşington yolculuğu onu takip eden diğer iktidarlara nazaran oldukça sorunsuz geçer. Aslında bunun en temel nedeni, DP'nin dış yardım almaya odaklı bir iktisadi strateji benimsemesidir. Hatta bazı süreçlerde DP, bu strateji doğrultusunda kendisini destekleyen milliyetçi-muhafazakâr çevreye rağmen de hareket eder. 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'nden sonra, sağ siyasal yelpazede 1958'de kurulmuş olan Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ve darbeden sonra kurulan Yeni Türkiye Partisi (YTP) kendisini gösterir, ancak DP'nin kurumsallaştırdığı merkez sağ siyaseti daha çok AP tarafından temsil edilir.

4. Mektuplar, Askeri Harekâtlar ve Ambargolar Gölgesinde Temkinli Siyaset (1961-1980)

Darbe yönetimi döneminde Batı Bloku yanlılığından bir sapma olmadığı görülür. Nitekim 27 Mayıs darbecileri bildiri metinlerinde NATO ve CENTO'ya bağlılıklarını dile getirir ve ABD yönetimi de çok kısa bir belirsizlik sürecinden sonra Türkiye ile ilişkilerine kaldığı yerden devam etme niyetini ortaya koyar (Erhan, 2013: 681). Ancak

1960'ların ortasına doğru gerilim tırmanmaya başlar ve Türkiye-ABD ilişkilerinde güven zedeleyici hadiselerden biri bu evrede yaşanır. Nitekim 1964'te ABD Başkanı Johnson tarafından Türkiye'nin Kıbrıs'a askeri müdahalede bulunmaması doğrultusunda Başbakan İnönü'ye gönderilen mektup, Türkiye'de merkezin ABD konusundaki tutumunu kısmen de olsa değiştirir. Bir yönüyle bu mektup, Batı Bloku'na yönelmenin 1950'lerdeki gibi koşulsuz şartsız olmayacağını başlangıç noktasıdır. Türkiye'de merkezin bu yönde reorganizasyonu, tabii ki merkez sağ da yoğun bir biçimde etkiler.

1961 ve sonrasında merkez sağ çizgide konumlandırılacak birçok siyasal parti kurulur. Ancak DP'nin temsil ettiği siyasal çizgi, en güçlü şekilde AP tarafından takip edilir. 1961'de kurulan AP, Ragıp Gümüşpala döneminde “merkez” ve “sağ” arasındaki alanın merkeze olabildiğince yakın bir yerinde konumlanır ya da konum almaya zorlanır. Nitekim 1961 seçimleri sonucunda sağ temsil eden AP, YTP ve CKMP'nin meclis çoğunluğuna sahip olmasına rağmen; bu partilerden oluşan bir koalisyon hükümetinin kurulması engellenir, diğer sağ partiler gibi AP'nin de Cumhurbaşkanı olmasını istediği Ali Fuat Başgil'in aday olmasına dahi izin verilmez ve askerî bürokrasinin dayatmasıyla CHP-AP koalisyon hükümeti kurulur (Fedayi, 2019: 125). Dolayısıyla böyle bir politik ortamda AP, kayda değer bir varlık gösteremez. Darbe ortamının nispeten yumuşadığı bir sürece karşılık gelen 1964'te Süleyman Demirel Genel Başkan olur ve AP; askerî bürokrasiyle dirsek teması kurmayı ihmal etmeden, merkez sağın genel karakteristiğine giderek yaklaşır ve hatta onu yeniden inşa eder (Demir, 2021).

1965 seçimlerine gidilirken İnönü, CHP'nin ortanın solunda olduğunu beyan eder. İnönü nazarında hatta devlet ve anayasa da ortanın solundadır (Akt., Turhan, 2004: 144). Aslında İnönü bu söylemsel stratejisiyle merkezin bu yeni dönemdeki ideolojik kurgusunu belirlemeye çalışır. Bu stratejinin iki yönlü olduğu iddia edilebilir: Merkezin anti-komünist uyarı sistemini devreye sokarak yükselen sol siyaseti çevreleme çabası bunun bir yönüdür. Yani İnönü ortanın solu siyasetiyle, sol hareketlerin rejimi tehdit edecek bir boyuta evrilmesini engellemek niyetindedir (Demirel, 2009: 422). Bir diğer yönüyle de ortanın soluna geçiş yapma; temkinli bir şekilde ABD'den bir adım uzakta konum alma, yani “görece özerkleşme” eğilimini yansıtır (Bora, 2020b: 165). CHP'nin kendisini ve hatta devleti “ortanın solu” olarak tanımladığı bu ortamda, Demirel'in AP'si “ortanın solu Moskova yolu!” söyleminde somutlaşan anti-komünizm siyaseti aracılığıyla çevrenin dinî reflekslerini canlı tutmaya çalışır. Bu süreçte AP söylemsel olarak sol siyaseti çevrelemenin aksine bir dışsallaştırma hatta düşmanlaştırma stratejisi takip eder (Koca, 2021: 549-552; Özdemir, 2013: 254-255). AP'nin 1965 seçimleri sonucunda TBMM'de 15 milletvekili bulunan Türkiye İşçi Partisi'ne (TİP) yönelik saldırgan tavrı bir yana dursun (Demir, 2021: 512), bu stratejinin daha çok söylemsel düzeyde olduğu iddia edilebilir. Zira AP'nin kazandığı 1965 seçimlerden yaklaşık iki yıl sonra, SSCB ile

geniş kapsamlı bir ekonomik iş birliği anlaşması imzalanacak ve Başbakan Demirel “çok yönlü dış politika”nın gereği olarak Moskova’yı ziyaret edecektir (Özcan, 2021: 238). Tabi ki merkez sağın görece bu manevra kabiliyetine sahip olmasında, Soğuk Savaş’ta görülen yumuşama döneminin etkisini hatırd tutmak gerekir.

1960’larda çevrede yükselen sol hareketler, çevrenin baskın ideolojik çehresini belirgin bir biçimde değiştirir. Hatta yalnız çevrenin değil, merkezi temsil eden askerî ve sivil bürokrasi içerisinde de sol eğilimler kendisini gösterir. Sol eğilimlerin giderek güçlendiği bu dönemde ne CHP’nin çevreleme ne de AP’nin dışsallaştırma stratejileri tam olarak başarı sağlar. Sol hareketler CHP’nin oldukça solunda konumlanmayı sürdürdükleri gibi, AP’nin dışsallaştırma stratejisi sivil toplumdaki siyasal şiddet ortamını her geçen gün daha da hararetlendirir. Nitekim artan şiddet olaylarından duyulan rahatsızlık Orduyu harekete geçirir ve 12 Mart 1971 Askeri Muhtırası verilerek, Demirel hükûmeti istifaya zorlanır.

1970’lere gelindiğinde AP’den ayrılan bir grubun DemP’i kurması merkez sağın içsel bir bölünmeye girmesine neden olur. Ancak belki de bundan daha önemlisi merkez sağın daha sağdan gelen hareketler marifetiyle bir ufalanma sürecine girmesidir. AP’nin bir yandan çağdaş ve laik; diğer yandan milliyetçi-muhafazakâr olduğunu izhar eden çelişkili siyaseti bu ufalanmadaki temel neden olarak görülebilir. Bu çelişkinin çatlaklarından biri milliyetçi, diğeri dinî temelli olmak üzere iki siyasal hareket zamanla yükselecektir. Bunlardan ilki CKMP’nin ismini 1969’da Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olarak değiştiren Alparslan Türkeş’in Ülkücü Hareketi; ikincisi de çevrenin İslâmî talep ve beklentilerini bu zamana kadar en güçlü ve samimî bir biçimde ele alan Necmettin Erbakan’ın Millî Görüş Hareketi’dir (Buçukcu, 2021: 26-27; Demir, 2021: 514). Ancak farklı ideolojik koordinatları merkez alan bu hareketler, daha sonra Demirel’in Milliyetçi Cephe’sinde birleşecektir.

1970’lerin fiziksel şiddeti de barındıran iç siyasal çatışma ortamı, bütün olarak dış siyaseti ve dolayısıyla ABD ilişkilerini de etkiler. Bu dönemdeki koalisyon hükûmetlerinin bir hayli kırılğan nitelikte olması, dış siyasetin büyük ölçüde askerî bürokrasi etkisine girmesi sonucunu doğurur. 1950’lerde merkez ve çevrenin müştereken paylaştığı anti-komünizm siyasetinin yanına; 1970’lerde Amerikan karşıtlığı eklenir. Tabi ki bu Amerikan karşıtlığı, anti-komünizm kadar kesif ve güçlü değildir. Örneğin dönemin hiçbir hükûmeti tarafından NATO’dan çıkılması gibi politikalar dile getirilmez (Erhan, 2013: 695). Ancak büyük ölçüde sol hareketlerin inşa ettiği Amerikan karşıtı kamuoyu ve NATO’ya karşı güvensizliği oluşan askerî bürokrasinin talepleri bir noktada bütünleşir. 1974 Kıbrıs harekâtının ABD’nin tüm karşı çıkışlarına rağmen birbirlerine neredeyse taban tabana zıt partilerden oluşan CHP-MSP hükûmeti tarafından gerçekleştirilebilmesi, bu yönde bir bütünleşmenin önemli göstergelerinden biridir. İdeolojik muhteviyatı ne olursa olsun, bu dönemde kurulan hükûmetlerin tamamı da bu bütünleşme alanının sınırları içerisinde hareket

etmek mecburiyetinde kalır. Örneğin 1965 seçimlerinde Johnson ile fotoğraflarını propaganda aracı olarak kullanan Demirel; 1970'lere de uzanan başbakanlığı dönemlerinde, çoğu zaman Amerikan karşıtı kamuoyunun baskısıyla da olsa, ABD'ye rağmen birçok karar alır (Oran, 2013: 669-678; Özcan, 2020: 278). Nitekim Demirel hükûmetleri askerî bürokrasi ve bu kamuoyunun etkisiyle; üslerde görevli Amerikan askerlerinin statüsünden duyulan rahatsızlıkları gidermek amacıyla 1968'de ABD ile yeni bir ikili anlaşmanın imzalanmasını sağlamış (*Resmî Vazife Sırasında İşlenen Suçlarla İlgili Anlaşma*), 1970'lerin başında ABD'nin haşhaş ekimine yönelik artan baskılarına direnç göstermiş, ABD ambargolarına cevaben 1975'te *Ortak Savunma İşbirliği Anlaşması*'ni tek taraflı olarak feshederek Türkiye'deki Amerikan üslerinin faaliyetlerini durdurmuş ve ABD'nin İran'daki rehine vatandaşlarını kurtarması için İncirlik Üssü'nü kullanmasına izin vermemiştir (Erhan, 2013: 692-715).

Görüldüğü üzere 1961-1980 arasında AP'nin temsil ettiği merkez sağ siyaseti, merkez ve çevre arasında salınma kalıbını büyük ölçüde takip eder. Ancak bu salınma uğraşı, DP'ninkinden oldukça zahmetli olur. AP; bir yandan yükselen sol hareketler ve bu hareketleri en azından seçimlerde merkeze yaklaştıran Ecevit'in ortanın solu (daha sonra demokratik sol) siyaseti, diğer yandan ABD'nin güven zedeleyen söylem ve politikaları nedeniyle DP kadar güçlü bir hegemonya kuramaz. Türk sağında 1969-1971 arasında belirginleşen çözülme süreci, bu hegemonik anlamdaki başarısızlığın bir göstergesi olarak görülebilir. Zira bu süreçte MHP'nin sol ile mücadelede radikal bir tavır sergilemesi, MNP'nin çok daha belirgin bir İslâmî kimliği temsil etmesi ve son olarak DP'lilerin affı konusunda Demirel'in tavrını eleştiren ve bütçe görüşmelerinde ret oyu veren küskünlerin DemP'i kurması; AP'nin hegemonik gücünü epeyce zayıflatır (Akça, 2020: 104).⁸ Özetle bu iç ve dış etmenler nedeniyle, AP ne ABD siyaseti ve ekonomisiyle dilediği gibi bütünleşebilir ne de kendi tabanını konsolide etmeyi başarır; yani merkez ve çevre arasında debelenirken kimseyi memnun edemez. Nihayetinde AP, *etken* bir hegemonik aktör olarak merkez ve çevrenin taleplerini ustalıkla bütünleştiren DP'nin aksine; sadece bu taleplerin bütünleştiği alanda hareket etmek durumunda olan ve bunu yaparken de birtakım başarısızlıklar sergileyen *edilgen* bir siyasal performans ortaya koyar. 1980'lerde merkez sağ siyasetin bayrağını devralacak olan Özal liderliğindeki ANAP'ın işi AP'den çok daha kolay olacaktır. Çünkü 12 Eylül Askerî Darbesi, kendinden önceki tüm siyasal bakiyeyi ve özellikle solu deyim yerindeyse resetleyecektir. Ayrıca bu yıllarda giderek Doğu Bloku'nun güç kaybettiği ve ABD'nin küresel güç olma iddiasını perçinlediği bir sürece girilecektir.

⁸ İsmet Akça (2020)'nin bu çözümlerin sadece ideolojik değil, aynı zamanda sınıfsal farklılaşmalara dayandığına vurgu yaptığını burada ifade etmek gerekir.

5. Küresel Kapitalizme Entegre Olmak: Özal'lı Yıllar (1983-1991)

Bu zamana kadar pek çok farklı gerekçeyle, 12 Eylül'ün arkasında ABD desteğinin olduğu ifade edilmiştir. Tarafların somut beyanlarına sahip olunmadığı için bu iddiaya büyük bir şerh düşülmesi gerekirken, Türkiye'nin darbe sonrasında siyasal ve iktisadi düzlemde neredeyse tamamen ABD'nin yörüngesine girdiğini ifade etmek mümkündür (Uzgel, 2010: 37-39). Keza 12 Eylül darbecileri bildiri metinlerinde NATO'ya bağlılık mesajı vererek, merkezin Soğuk Savaş'taki pozisyonunda bir değişiklik olmayacağını gösterir. 1980'lerin başında Carter yönetimi tarafından gündeme getirilen "ılımlı İslâm" veya "yeşil kuşak" stratejisiyle ABD, SSCB'nin İslam dünyasındaki etki alanını daraltmayı amaçlar. Nitekim bu strateji, Türkiye'de 12 Eylül Askerî Darbesi sonrası devlete giydirilmeye çalışılan "Türk-İslâm sentezi" elbisesiyle bir hayli keşişir ki (Oran, 2010a: 21) bu keşişim sadece ideolojik düzlemde değildir. Bunun belki de en açık tezahürü iktisadi düzlemde, daha açık bir ifadeyle, Türkiye'nin neoliberalizm rüzgârına kapılarak daha önce görülmemiş bir biçimde küresel kapitalizme entegre olma çabasında görülür. Tabi ki bu çabanın ilk vesikası, Darbeden önce Demirel hükûmeti tarafından alınan 24 Ocak Kararları'dır (Bora, 2020a: 550).

Darbe sonrası sivil siyasete dönüş çabalarına, Milli Güvenlik Konseyi'nin (MGK) hukuk dışı kararları ket vurur (Tanör, 2013: 55-59). Yasaklı olmalarına rağmen Demirel ve Erbakan'ın gölge genel başkan oldukları partiler MGK vetosuna takılır. Hatta Erdal İnönü'nün Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) de bu vetolardan nasibini alarak, 1983 genel seçimlerine giriş vize alamaz. Bu vizeyi 3 parti alacaktır ki bunlar Turgut Sunalp'ın Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), Necdet Calp'ın Halkçı Parti'si (HP) ve Turgut Özal'ın ANAP'ıdır. Askerî rejimin gönlünde yatan merkez sağ oyları toparlayabileceği düşünülen MDP'dir; ancak çok da beklenmedik bir biçimde ANAP seçimin galibi olur (Tanör, 2013: 60-61) ve Soğuk Savaş'ın resmî olarak sona ermesine kadar -ki bu savaşın günümüzde dahi devam ettiği söylenebilir- ANAP iktidarı sürer. Dört eğilimi (milliyetçi, İslâmcı, merkez sağ, merkez sol) temsil iddiasında olan ANAP, baskın bir biçimde DP-AP çizgisinin devamı olan bir hareket görünümü verir. Yine de bir çizgi illüzyonuna kapılmadan, Özal'ın inşa ettiği bu hareketin seleflerinden ayrılan birtakım özgünlükler taşıdığını vurgulamak gerekir. Her şeyden önce ANAP'ın kuruluşu ve iktidar yılları; küresel sistemin giderek ABD lehine dönüşüme uğradığı, SSCB'nin kan kaybettiği ve sonunda da dağıldığı yıllardır. Dolayısıyla daha öncesinde merkez sağın bu iki süper güç arasında yer yer denge siyaseti gütmeye zorunluğunun yükü bu dönemde hafiflemiştir. Ayrıca komünizmin panzehri olarak görülen Türk-İslâm sentezinin merkezi bir değer halini almaya başlaması, bu dönemde ANAP'ın merkeze eklenmesini bir hayli kolaylaştırır. Yani hem iç hem dışta Özal'ın zihnindeki projeyi hayata geçirebileceği fazlasıyla elverişli bir ortam vardır.

Özal'ın iktidar yolculuğu, Menderes ve Demirel'inkine nazaran sessiz sedasız bir biçimde gerçekleşir. Zira Özal'ın ANAP'ı, ne DP gibi bir tek-parti düzenine ne de AP gibi yükselen sol eğilimlerin çekim merkezi haline gelen merkez sol siyasete karşı mücadele eder. Özal'ın 1983 seçimlerindeki rakipleri, darbe yönetiminin güdümünde hareket eden kurgusal merkez sağ (MDP) ve merkez sol (HP) oluşumlardır. Seçim sonrasında da Özal'ın askerî bürokrasiyle genellikle barışık bir siyaset yürütmesi işini oldukça kolaylaştırır. Ayrıca ANAP, 1980'lerde muhafazakârlığın liberal ekonomi politikalarıyla uzlaşmasına dayanan ve ABD'de Cumhuriyetçi Parti ve İngiltere'de Muhafazakâr Parti tarafından temsil edilen Yeni Sağ'ın Türkiye şubesi gibidir (Ertan, 2021: 969). Yeni Sağ rüzgârını arkasına alan Özal, ANAP'ın milliyetçi-muhafazakâr bir parti olduğunu ısrarla vurgulayarak liberal tanımlanmasını kullanmaktan imtina etse de partinin en azından iktisadî anlamda liberal politikaları savunduğu ve uygulamaya koyduğu açıktır (Taşkın, 2009: 466-468). Bu iktisaden liberal yönelimi, fikren ya da siyaseten gözlemlemek pek mümkün olmaz. Keza darbe rejiminin getirdiği siyasî yasakların kaldırılması meselesini, Özal'ın 1987'de referandumuna götürmesi ve referandum sürecindeki "hayır" yönelimli propaganda dili ANAP hareketinin liberalliğine gölge düşürür. Yine Özal'ın yerel seçimlerin ön tarihe alınması konusunu dahi referanduma götürmesi, rakiplerin hazırlıksız yakalanmasına dönük bir strateji izlenimi verir ki zaten 1988'de gerçekleştirilen bu referandum Türkiye'nin ilk ve tek "hayır" oyu çıkan referandumudur. Bu süreçte siyasal yasakları kalkan liderlere ve özellikle Demirel'e "korkulu rüyası" gibi yaklaşan Özal'ın yürüttüğü panik siyaseti, ANAP'ın çözülme sürecini de beraberinde getirir. Nitekim Demirel, Erbakan ve Türkeş gibi sağ yelpazeye uzun yıllar temas etmiş liderler; Özal'ın hegemonik etkisini giderek sönmüştür. Ayrıca Erdal İnönü'nün Sosyaldemokrat Halkçı Parti'si ve Ecevit'in Demokratik Sol Parti'si de Özal'ın siyaset alanının bir hayli daralmasına neden olur. Özal da bunu anlamış olacak ki 1989'da Cumhurbaşkanı adaylığı olur ve tartışma yaratan bir seçimle ANAP'lı milletvekillerinin oylarıyla Cumhurbaşkanı seçilir.

Askerî bürokrasiyle ilişkiler çerçevesinde, Başbakan Özal ile Cumhurbaşkanı Özal arasında bir farklılık olduğu görülebilir. Başbakan Özal merkezle görece uyumlu bir siyaset takip etmeye çalışırken; Cumhurbaşkanı Özal çok daha popülist ve "ezber bozan" bir siyaset tarzı benimser. Nitekim 1980'lerin sonuna doğru iç politikadaki daralmanın Özal'ı daha aktif bir dış politikaya yönelttiği de iddia edilebilir. Ancak Özal'ın "bir koyup üç alma" söylemiyle cisimleşen aktif dış politika mantığı, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren münferit örnekler dışında pasif kalmaya kurgulu merkezî değerler ve bunların temsilcileriyle çelişir (Denk, 2009: 1209). Bu çelişki I. Körfez Savaşı'nda gün yüzüne çıkar. Cumhurbaşkanı Özal, bu savaşa aktif olarak katılmayı arzu ederken, askerî bürokrasi bu kanaatte değildir ve nitekim Genelkurmay Başkanı Necip Toruntay istifa eder. Özal'ın bazı durumlarda sadece askerî bürokrasiyi değil, aynı zamanda sivil bürokrasiyi de tedirgin ve rahatsız ettiği görülür. Dış ziyaretlerinde bazı teamüllere uymayan, dış politikada kendisini bürokrasiden ve hatta

kabineden azade bir yer de konumlandırarak salt lider-merkezli bir siyaset tarzı benimseyen Özal (Oran, 2010a: 30); merkezi temsil eden kesimlerin eleştirileriyle karşılaşır. Bu yönüyle Türkiye'nin Özal'lı yılları, öncesinden çok daha açık bir biçimde bazı merkezî değerleri aşındıran ve buna mukabil kendi siyaset tarzını güçlü bir biçimde merkeze taşımaya başlayan bir merkez sağ anlayışının belirmesi açısından önem taşır.

ANAP'ın fazlasıyla muğlak olan “dört eğilim” söylemi, aslında bir açıdan siyasal eğilimler arasındaki farklılıkları önemsizleştirerek ikincil konuma düşürür. Nitekim Nilüfer Göle (2017: 46)'nin de işaret ettiği gibi, ANAP siyasetinin “ideolojik değerlerden çok pragmatik değerlerin” savunuculuğuna dayandığı görülür. Kuşkusuz Özal pragmatizmi, onun hemen her alana uyarladığı iktisadi rasyonelitleyle bir arada düşünülmelidir (Bora, 2018a: 589-599). Keza bu pragmatik/ekonomist siyaset sadece iç politikada değil, aynı zamanda dış politikada da araçsallaştırılır (Denk, 2009: 1209-1210). Kabaca “ticaret yapan iki ülke arasındaki tüm sorunlar çözülür” türünden bir anlayışa dayanan bu dış politika (Oran, 2010a: 28), ANAP sonrası merkez sağ çizgide sıkça gözlemlenen bir pratik olacaktır. Hatta Özal döneminde yoğunlaşan küresel kapitalizme entegrasyon çabaları, dış politikada neredeyse sadece ekonomik koşulların dikkate alınması sonucunu doğurur. Sözelimi bu dönemde Kıbrıs sorunu, Ermeni tasarısı vb. birçok konunun derinlikli bir biçimde ele alınmaması, bunların günümüze değin sürmesine yol açacaktır (Oran, 2010a: 28-29). Bununla birlikte; çok daha “aktif bir dış politika” üzerinden popülerleştirilen neo-Osmanlılık siyasetinin içteki hegemonik imkânlarından, AK Parti dâhil olmak üzere, merkez sağ çizginin tamamı faydalanacak ve bu durum Türkiye'yi bazı süreçlerde içinden çıkamayacağı sorunlara sürükleyecektir (Denk, 2009: 1210).

Yukarıda genel çerçevesi çizilen Türkiye'nin Özal'lı yıllarındaki Vaşington yolculuğuyusa, DP iktidarı dönemiyle benzerlik gösterir. Ancak içsel ve dışsal birtakım faktörler nedeniyle DP döneminden farklı nitelikler gösterdiğini ifade etmek gerekir. Bu dönemde küresel kapitalizme entegre olma çabası, dolaysız bir biçimde ABD'yle güçlü ve istikrarlı ilişkiler kurmayı gerektirir. Nitekim birkaç istisna dışında ABD ilişkileri neredeyse sorunsuz geçer ve Türkiye bu dönemde tamamen ABD müttefiki bir ülke gibi hareket eder. Örneğin, 1989'da Panama'yı işgal eden ABD, Birleşmiş Milletler tarafından büyük çoğunlukla kınanırken; Türkiye ABD lehinde oy kullanır (Oran, 2010a: 30-31). Yine I. Körfez Savaşı'nda Özal'ın ABD'yle tamamen uyumlu bir dış politika yürüttüğü görülür. Özal'ın savaşa fiilen katılma çabaları, güvenlik bürokrasisi ve muhalefetin itirazları nedeniyle başarısızlıkla sonuçlansa da ABD'nin İncirlik başta olmak üzere üs ve tesisleri kullanmasına izin verilir ve Türkiye ABD'nin talebi doğrultusunda Irak sınırındaki asker sayısını arttırır (Ertosun, 2014: 312). Tüm bunlarla birlikte, Özal'ın ABD'ye bu denli yakın bir dış politika yürütmeyi Türkiye'nin iktisadi anlamda güçlenmesinin ve dolayısıyla özellikle bölgesel düzeyde otonomisini artırmasının bir yolu olarak gördüğü ifade edilmelidir (Balcı & Gülener, 2018: 79). Bu dönemdeki ABD yönelimini sadece merkez sağ siyasete yüklemek de oldukça

indirgemeci olur. Bazı dönemler gerilen Özal-askerî bürokrasi ilişkilerine rağmen, darbe sonrasında merkezin ABD-merkezli bir konum aldığını gözden kaçırmamak gerekir. Bu minvalde özellikle SSCB'nin dağılma sürecine girdiği, yani “komünizm tehdidinin” ortadan kalktığı, bu dönemde Türkiye'nin Batı nezdinde düşmeye başlayan jeostratejik öneminin I. Körfez Savaşı'nda olduğu gibi ABD yönelimli aktif bir politika sayesinde geri kazanılabileceği düşünülür (Oran, 2010b: 210). Nihai olarak ABD yanlılığı her ne kadar Özal-merkezli bir dış politika gibi görünse de bu dönemde merkezî bürokrasi de ülke çıkarları için bu konumlanışı gerekli görür ve sadece Özal'ın ani reaksiyonlarına muhalefet eder.

6.Sonuç

Çalışma kapsamında Türkiye'de merkez sağ iktidarların ABD ile ilişkileri genel bir çerçeveye analiz edilmiştir. Bu analizde merkez sağ salt ABD-merkezli bir siyaset olarak ele alan yaklaşımlardan ziyade, bu çizginin “merkez” ve “sağ” vasıflarının her ikisinin de belirleyici etkisine dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle öncelikle merkez sağın genel karakteristiklerinin tartışıldığı ilk bölümde, Soğuk Savaş ortamının bu çizgiyi nasıl şekillendirdiği üzerine bir sorgulama yapılmış, ardından DP-AP-ANAP çizgisinin iktidar dönemlerinde Soğuk Savaş'ta alınan farklı konumlar ve bunların nedenleri teşhis edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede DP'nin Soğuk Savaş'ın gergin atmosferinde ABD yanında olmayı uygun bulan merkez ve dinî hassasiyetlere sahip çevrenin talep ve beklentilerini birleştirmesindeki başarısı dikkat çeker. AP ise Soğuk Savaş'ın nispeten yumuşayan atmosferinde ABD ile arasına mesafe koymak isteyen merkez ve solun yükselişe geçtiği çevrenin etkileriyle daha çok edilgen bir siyaseti yansıtır. Son olarak ANAP, Soğuk Savaş'ın en azından resmî olarak sona ermeye başladığı ve neredeyse tüm dünyanın küreselleşme dalgasına girmeye başladığı bir atmosferde, merkez ve çevreyi çeşitli söylemsel ve yapısal stratejilerle küresel kapitalizme entegre etme çabasında olan, bunu büyük ölçüde başaran ve hatta çevrenin talep ve beklentilerini merkeze taşıyan bir siyaseti temsil eder.

Sonuç olarak, Soğuk Savaş döneminde Türkiye'de merkez sağ çizgisi; Vaşington yolunda bazen “merkez”, bazen de “sağ” vasfını öne çıkararak seyahat eder. “Merkez” vasfı, bu çizginin ABD'ye olan mesafesini tayin eden ana unsurdur. Yani bu mesafe; merkezin müsaade ettiği dönemlerde fazlasıyla yakın, merkezin temkinli olduğu dönemlerde de en az bir adım uzaklığındadır. Bu çizginin “sağ” vasfıysa anti-komünizmin hegemonik imkânlarından faydalandığı zamanlarda daha çok belirginleşir. Anti-komünizm siyaseti, özellikle merkezin ABD'ye yakın konum aldığı zamanlarda, merkez ve çevrenin Vaşington'a doğru birlikte hareket etmelerini oldukça kolaylaştırır. Tabi ki bu birlikte yolculuğun rehberliği de merkez sağ siyaseti tarafından gerçekleştirilir.

Kaynakça

- Akça, İ. (2020). Yetmişli Yıllarda Hegemonya Krizi, Ordu ve Militarizm. M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye'nin 1970'li Yılları* içinde (ss. 99-119). İletişim Yayınları.
- Balcı, A., & Güleler, E. M. (2018). Turgut Özal Dış Politikası: Amerikan Düzeninde Yeniden Konumlanma ve Otonomi Arayışı. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 15(55), 77-98.
- Başkan, B. (2011). Krizdeki Merkez Sağ-Yeniden Konumlanma Bunalımı. *Liberal Düşünce Dergisi*, 63, 153-168.
- Beriş, H. E. (2018). Türk Sağ ve Liberalizm-Bir Fay Haritası Çıkarma Denemesi. M. Yılmaz (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm* içinde (C.7, ss. 389-415). İletişim Yayınları.
- Bobbio, N. (1999). *Sağ ve Sol: Bir Politik Ayrımın Anlamı* (Z. Yılmaz, Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Bora, T. (2018a). Turgut Özal. M. Yılmaz (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Liberalizm* içinde (C. 7, ss. 589-601). İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2018b). *Türk Sağının Üç Hâli: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslâmcılık*. İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2020a). *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasî İdeolojiler*. İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2020b). Türkiye'de Siyasal İdeolojilerde ABD/Amerika İmgesi: Amerika: "En" Batı ve "Başka" Batı. U. Kocabaşoğlu (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık* içinde (C. 3, ss. 147-169). İletişim Yayınları.
- Bora, T., & Ünüvar, K. (2019). Ellili Yıllarda Türkiye'de Siyasî Düşünce Hayatı. M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye'nin 1950'li Yılları* içinde (ss. 159-175). İletişim Yayınları.
- Buçukcu, Ö. (2021). Edilgen Bir Siyasal Kimlik: Türkiye'de "Merkez Sağ" (1960-1980). *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 17(60), 12-32.
- Can, C. (2023). Türkiye'de Sağ-Sol Ayrımını İnşa Eden Yatay ve Dikey İdeolojik Eksenler: Bir Siyasal Yelpaze Önerisi. *İnsan ve Toplum*, Elektronik Erken Baskı. DOI: 10.12658/M0722
- Cengiz, F. Ç. (2021). Türkiye'deki Merkez Sağ'da Devlet, Siyaset ve Hizmet İlişkisi. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 9(1), 156-174. <https://doi.org/10.14782/marmarasbd.767419>
- Cumhuriyet. (1949, Eylül 20). *Erimin İzmitteki Demeci- Başbakan Yardımcısına göre, Türkiye, yakın gelecekte Küçük bir Amerika olacak*. Erişim Adresi: <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1949-09-20/0>
- Cumhuriyet. (1957, Ekim 31). *Celâl Bayar, 30 yıl sonra Türkiye küçük Amerika bir olacak, dedi*. Erişim Adresi: <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1957-10-21/0>
- Çınar, M. (2009). Merkezlessiz Siyaset, Siyasetlessiz Merkez. Ö. Laçiner (Ed.), *Modern*

- Türkiye’de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler* içinde (C. 9, ss. 497-518). İletişim Yayınları.
- Demir, D. C. (2021). Altmışlı Yıllarda Merkez Sağ: Demirkırat’tan Adalet Partisi’ne Merkez Sağın Sancılı Serüveni. M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye’nin 1960’lı Yılları* içinde (ss. 483-517). İletişim Yayınları.
- Demirel, T. (2009). 1946-1980 Döneminde “Sol” ve “Sağ”. Ö. Laçiner (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler* içinde (C. 9, ss. 413-450). İletişim Yayınları.
- Demirel, T. (2018). Adalet Partisi. M. Yılmaz (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Liberalizm* (C. 7, ss. 548-583). İletişim Yayınları.
- Denk, E. (2009). Türkiye Siyasetinin Dış Politik(a) Tabuları. Ö. Laçiner (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler* içinde (C. 9, ss. 1207-1228). İletişim Yayınları.
- Doster, B. (2012). Türkiye’de NATO Karşıtlığının Tarihsel ve Siyasal Kökenleri. *Ortadoğu Analiz*, 4 (40), 31-41.
- Ecevit, B. (2009). *Ortanın Solu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erdem, E. E. (2019). Türkiye-ABD İlişkilerinin Zirve Noktası: Celal Bayar’ın ABD Ziyareti. M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye’nin 1950’li Yılları* içinde (ss. 135-150). İletişim Yayınları.
- Erhan, Ç. (2013). 1960-1980 ABD ve NATO’yla İlişkiler. İçinde B. Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (C. I, ss. 681-715). İletişim Yayınları.
- Ertan, M. (2021). Türkiye’de Siyasal Merkezin Dönüşümü: 1990’larda Merkez Sağın Bölünmesi ve Düşüşü. *Mülkiye Dergisi*, 45(4), 963-992.
- Ertosun, E. (2014). Dış Politikada Özal’lı Yıllar. C. Göktepe & T. Ü. Bilgiç (Ed.), *İç ve Dış Gelişmelerle Türkiye’nin Demokrasi Tarihi: 1946-2012* içinde (ss. 289-318). Ufuk Kitapları.
- Fedayi, C. (2019). Adalet Partisi’nin Birinci Dönemi: 1961-1971. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 16(57).
- Göle, N. (2017). *Melez Desenler*. Metis Yayınları.
- Kaynar, M. K. (2021). İkinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de Siyasî İktidarın Profili: Merkez Sağ, Darbeler, Krizler, Koalisyonlar. M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye’nin 1960’lı Yılları* içinde (ss. 301-313). İletişim Yayınları.
- Koca, B. (2019). Ellili Yıllarda Merkez Sağ: Demokrat Parti’nin Özgürlük ile İstismar Arasındaki Dinî Politikaları. M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye’nin 1950’li Yılları* içinde (ss. 293-319). İletişim Yayınları.
- Koca, B. (2021). Altmışlı Yıllarda Türkiye’de Anti-komünizm: Truman Doktrini’nden Komünizmle Mücadele Dernekleri’ne. M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye’nin 1960’lı Yılları* içinde (ss. 545-569). İletişim Yayınları.
- Mardin: (2006). Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri. M. Türköne & T. Önder (Der.), & Ş. Gören (Çev.), *Türkiye’de Toplum ve Siyaset- Makaleler I* içinde (ss. 35-78). İletişim Yayınları.

- Mert, N. (2007). *Merkez Sağın Kısa Tarihi*. Selis Kitaplar.
- Oran, B. (2010a). 1980-1990 Dönemin Bilançosu. B. Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* içinde (C. II, ss. 9-33). İletişim Yayınları.
- Oran, B. (2010b). 1990-2001 Dönemin Bilançosu. B. Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* içinde (C. II, ss. 203-242). İletişim Yayınları.
- Oran, B. (2013). 1945-1960 Dönemin Bilançosu. B. Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* içinde (C. II, ss. 479-498). İletişim Yayınları.
- Özcan, G. (2019). Ellili Yıllarda “Dış” Politika. M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye'nin 1950'li Yılları* içinde (ss. 97-133). İletişim Yayınları.
- Özcan, G. (2020). Yetmişli Yıllarda “Dış” Politika. M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye'nin 1970'li Yılları* içinde (ss. 261-290). İletişim Yayınları.
- Özcan, G. (2021). Altmışlı Yıllarda “Dış” Politika. M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* içinde (ss. 217-256). İletişim Yayınları.
- Özdemir, H. (2013). Siyasal Tarih (1960-1980). S. Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi 4 - Çağdaş Türkiye 1908-1980* içinde (C. 4, ss. 227-292). Cem Yayınevi.
- Sunar, İ. (1985). Demokrat Parti ve Popülizm. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* içinde (C. 8, ss. 2076-2086).
- Tanör, B. (2013). Siyasal Tarih (1980-1995). S. Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi 5 - Bugünkü Türkiye 1980-2012* içinde (C. 4, ss. 27-161). Cem Yayınevi.
- Taşkın, Y. (2009). Türkiye’de Sağcılık: Bir Kavramın Yerlileşme Tarihini Anlamak... Ö. Laçiner (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce-Dönemler ve Zihniyetler* (C. 9, ss. 451-473). İletişim Yayınları.
- Turhan, İ. (Haz.). (2004). *İsmet İnönü, Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1965–1967*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- Uzgel, İ. (2010). 1980-1990 ABD ve NATO’yla İlişkiler. İçinde B. Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar: C. II* (ss. 34-81). İletişim Yayınları.
- Varel, A. (2019). Ellili Yıllarda Muhalefet: Hükümete Yönelik Temel Eleştiriler ve DP Karşısında CHP’nin İdeolojik Konumlanması. İçinde M. K. Kaynar (Haz.), *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (ss. 203-234). İletişim Yayınları.